

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

11 (14)

ÖÁÍ ÒÐ Í ÀÌ 'BÒÊÎ ÇÍ ÀÃÑÒÃÀ

Í àö³îíàëüíî; Àëääâî ³; íàóé Óëðà;í è
3

Óëðà;í ñüëíàí òíààðëíòàà íòíðííè íàì 'yóíé
³ñòíð³; òà éóëüòóðè

МІЖУНСЬКА СТАРОВИНА

çá³ðíèè ðää³îíàëüíî; ³ñòíð³;
òà íàì 'yòéîçíàãíòàà

ñ á ð ³ ü

“Міжнoзнавчі студиї”
№8

Àèíóñê 11(14)

ÈÈ`À
2011

УДК 94(477.51)

Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Рекомендовано до друку Вченою радою Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК (протокол № 11 від 30 листопада 2010 р.)

Рецензенти:

Боряк Г.В., доктор історичних наук
Остряко А.М., кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

головний редактор – *С.І. Посохов*
заступники головного редактора – *О.Б. Коваленко, О.М. Титова*
члени редколегії – *О.Д. Бойко, І.В. Верба, Я.В. Верменич, Л.О. Грифен,*
В.О. Константинов, О.П. Моця, А.А. Непомнящий, Г.В. Самойленко, Н.М. Сенченко
відповідальні секретарі – *С.Ю. Зозуля, О.С. Морозов*

Адреса редакції:

01015, м. Київ, вул. Івана Мазепи, 21, корп. 19; e-mail: m-center@ukr.net
тел. +380-44-2807879, тел/факс +380-44-2806463

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України

(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 16327-4799Р від 02.02.2010 р.)

Збірник наукових праць “Ніжинська старовина” внесений до переліку фахових видань з історичних наук (Постанова Президії ВАК України № 1–05/1 від 26.01.2011 р.)

*Збірку видано за фінансової підтримки
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури
та Ніжинської міської ради*

ISSN 2078-063X

© Центр пам'яткознавства
НАН України і УТОПІК, 2011
© Зозуля С.Ю., Морозов О.С.
(назва, дизайн обкладинки), 2011

Ç İ ² Ñ Ò

Ðīāēīā Ñīāñūēēō ó ñīō³īēōēūōōōīīī ó īōīñōīō³

<i>Калинин В. (Санкт-Петербург)</i> О проблематике научных исследований И.Г. Спаського	5
<i>Лепехина Е. (Санкт-Петербург)</i> И.Г. Спасский — хранитель Эрмитажа	17
<i>Щукина Е. (Санкт-Петербург)</i> И.Г. Спасский и собрание медалей Эрмитажа	30
<i>Вуч Л. (Москва)</i> “Какое счастье ссудила нам судьба, послав в мир в доме бабушки Спасского!” (Из воспоминаний Ивана Георгиевича Спасского)	36
<i>Котляр Н. (Киев)</i> “Влияние учителя вечно!” (Об Иване Георгиевиче Спасском)	46
<i>Скржинская М. (Киев)</i> Мои воспоминания об Иване Георгиевиче Спасском	48
<i>Анохина Н. (Санкт-Петербург)</i> Жизнь Спасской Евгении Юрьевны в Казахстане (по воспоминаниям родных и переписке ученой) ..	51
<i>Ситий І. (Чернігів)</i> Щоденник Євгенії Спаської як джерело з історії цехових прапорів Лівобережної України	56
<i>Луняк Е. (Ніжин)</i> Життя Феодосія Спаського у Франції	68

Ðāōōīñīāēōēāī³ īāēyāē

<i>Кулик Л. (Ніжин)</i> З історії розвитку ковальства на Ніжинщині XVII—XIX ст.	75
--	----

ī ³æēī āōōāīēīā³-īēē òā ē³ōīīēñīēē

<i>Фатюк О. (Ніжин)</i> Вивчення історії становлення стародавнього суспільства Ніжинщині від неоліту до козацької доби (за матеріалами археологічної колекції фондів НКМ імені Івана Спаського) ...	79
---	----

²ñōīō³yū ī ³æēīūēīē ³īīāōñūēī; òā īīñō³īīāōñūēī; āīāē

<i>Кондрашов В. (Миколаїв)</i> Профспілка сільськогосподарських робітників Ніжинщини в 1920—1931 роках	83
<i>Моцяка П. (Ніжин)</i> Виникнення і перший період функціонування метеорологічної станції в Ніжині (1885—1904 роки)	86

ī āī 'yōēē

<i>Морозов О. (Ніжин)</i> Ніжинський скарб давньоруських срібників 1852 р.: доля знахідки	99
---	----

Āēāōī³ ī ³æēīō³

<i>С.Ф. Шишко (1911-1997)</i> Від редакційної колегії	105
<i>Пономар О. (Ніжин)</i> Квіти художника Сергія Шишка	107

РОДИНА СПАСЬКИХ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ

УДК 737(092)“Спасский”

Виталий КАЛИНИН
(Санкт-Петербург)

Проблематика научных исследований И.Г. Спасского

4 ноября 2010 г. минуло 20 лет со дня кончины И.Г. Спасского (1904–1990) – крупнейшего советского ученого, доктора исторических наук, главного хранителя Отдела нумизматики Государственного Эрмитажа. За два прошедших десятилетия многое изменилось в нашей жизни: распался когда-то «единый и могучий» Советский Союз, кардинально поменялись политические и социально-экономические реалии в бывших союзных республиках, ныне суверенных государствах, однако по-прежнему сохраняется память об Иване Георгиевиче, которая объединяет многих знавших его и общавшихся с ним людей – друзей, коллег и учеников.

Большую часть жизни И.Г. Спасский проработал в разных музеях – сначала в Нежине, затем в Харькове, и, наконец, в Ленинграде, в Эрмитаже [1]. Можно сказать, что почти вся его трудовая деятельность оказалась связанной с музейной работой, которая включает три основные составляющие: хранительскую, научную и экспозиционную. Далеко не каждому музейному сотруднику с одинаковым успехом удастся сочетать эти виды деятельности. Иван Георгиевич сочетал эти три ипостаси музейщика удивительно органично и одинаково результативно. Целью данной статьи является попытка дать хотя бы общее представление об обширной проблематике научных исследований выдающегося ученого и музейщика, об их принципиальной новизне в исторической науке второй половины прошлого века.

Научные интересы И.Г. Спасского начали формироваться еще в нежинский период его жизни. Важную роль в этом сыграла старшая сестра – Евгения Юрьевна Спасская, талантливый искусствовед и этнограф. В 1925 г. после окончания Нежинского института народного образования по решению ученого совета И.Г. Спасский был откомандирован для продол-

жения образования в Ленинград, где был зачислен на II курс Ленинградского государственного университета, на факультет языкознания и материальной культуры. В университете под руководством своего эрмитажного учителя Николая Павловича Бауера Иван Георгиевич подготовил дипломную работу, посвященную исследованию необычных памятников прикладного искусства – дукачей (женских монетовидных украшений, бытовавших в Украине в XVII – начале XX вв.), которую блестяще защитил в 1929 г. Новизна этой работы заключалась прежде всего в том, что он интуитивно распознал в дукачах особую, народную разновидность памятников мирового медальерного искусства. Ему удалось убедительно доказать генетическую связь незатейливых изделий рядовых городских и сельских ремесленников с распространенными типами монет и медалей Западной Европы и России XVII – начала XX вв.

Чудом сохранившаяся во время войны копия рукописи этой дипломной работы ныне хранится в библиотеке Отдела нумизматики Государственного Эрмитажа (далее – ОНГЭ). Историческое исследование дополнялось важной вещеведческой частью – составленным Иваном Георгиевичем “Систематическим указателем иконографических типов дукачей”, включавшим описание 840 дукачей с зарисовками и фотографиями их, хранящихся как в музеях Украины и России, так и в частных собраниях, а также описанных в литературе [2]. Необходимо особо отметить, что значительная часть материала была зафиксирована и снята с помощью громоздкой фотокамеры в ходе пеших и велосипедных поездок И.Г. Спасского по провинциальным городкам и селам Украины.

В 1929 г. краткий реферат дипломной работы И.Г. Спасского был введен в научный оборот Н.П. Бауером, опубликовавшим его в немецком журнале со своим комментарием [3]. Дипломная работа, переработанная и значительно дополненная, была положена Иваном Георгиевичем в основу историко-нумизматического исследования “Дукати і дукачі України. Историко-нумизматичне дослідження”, опубликованного в 1970 г. в Киеве при активном содействии его ученика – Н.Ф. Котляра, к тому времени старшего научного сотрудника Института истории АН УССР [4]. По прошествии 40 лет исследование И.Г. Спасского не только не утратило своего научного значения, но и благодаря использованию собранного до II Мировой войны материала, стала наиболее полным сводом украинских дукачей. В годы этой войны музеи Украины понесли колоссальный ущерб. В процессе подготовки Иваном Георгиевичем рукописи к печати выяснилось, что около половины исследованных им до войны дукачей безвозвратно погибли.

В конце 1931 г. И.Г. был приглашен на работу в Эрмитаж. Любопытным памятником кратковременной службы И.Г. в Эрмитаже является хранящаяся в архиве ОНГЭ программа Ленинградского общества коллекционеров за 1932–1933 гг., в работе которой принимали участие многие сотрудники ОНГЭ, использовавшие эту трибуну для своих выступлений с научными докладами. Так, в сентябре 1932 г. И.Г. Спасский сделал доклад “Медали и плакетты в честь Максима Горького”. Хранитель эрмитажной коллекции русских монет и медалей А.А. Ильин счел нужным сообщить об этом докладе в своем письме к московскому коллеге, хранителю нумизматического собрания Исторического музея А.В. Орешникову [5]. К сожалению, служба в ОНГЭ для И.Г. Спасского оказалась кратковременной – последовали арест по ложному обвинению, ссылка в Казакстан, вынужденное проживание в Череповце, а затем война и Карельский фронт.

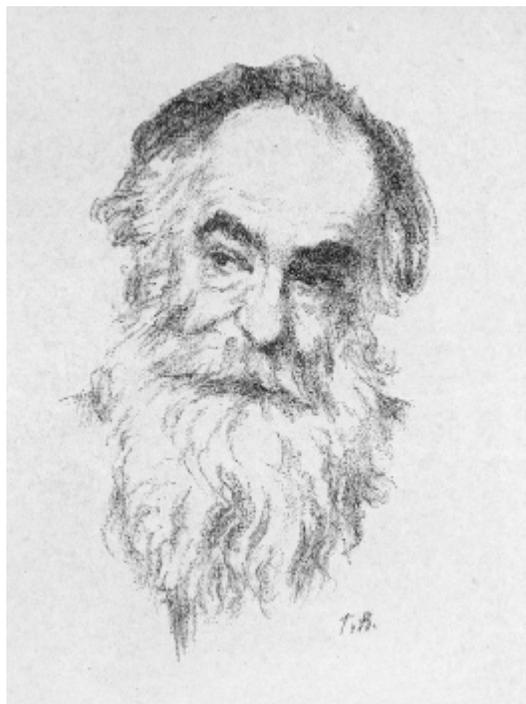

Рис. 6. И.А. Орбели – директор Государственного Эрмитажа. Литография Г.С. Верейского

Рис. 2. Н.П. Бауер – хранитель западно-европейских монет собрания Эрмитажа

Рис. 1. Иван Георгиевич Спаський. Портрет работы Н.П. Сычева (1883–1964). Картон, масло. 1928 г.

Рис. 3. А.А. Ильин – хранитель русских монет и медалей собрания Эрмитажа

ОТДЕЛ ТРЕХКОМПОНОВЫХ КУБИКОВ
 ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ АН СССР
 МУНИЦИПАТИКА И ЭПИГРАФИКА, т. VIII

И. Г. СПАСКИЙ
 МУНИЦИПАТИКА В ЭРМИТАЖЕ

Очерк истории Минцкабинета — Отдела нумизматики

Для наших тысяч посетителей Эрмитажа, интересующихся им и выставочных залов, значительным и даже наиболее ярким по объему хранения часть нашего музея — Отдела нумизматики — мало известна. Его собственная выставка занимает только галерею длиной в 100 м и один большой зал в трюмном отделе Зимнего дворца; остальные залы с монетами и литейными инструментами во многих музейных выставочных помещениях отгорожены. Все это, разумеется, не дает никакого представления о поразительном богатстве нумизматических фондов Эрмитажа, составляющих почти половину всего, что хранится в нем.

Историк, нумизмат и археолог всего мира хорошо знают об этой нумизматической сокровищнице СССР, но и для тех сотрудников нумизматического кабинета, кто еще остается малознакомленным, так как до настоящего времени в печатных изданиях отражены лишь ничтожная часть ее богатейших коллекций.

Мы расскажем, что наша работа означает колоссальное увеличение объема хранения нумизматического Эрмитажа страны, объединяющего в себе сотни известных и новых собраний, во и как крупный указатель его нынешних возможностей — своего рода исторический автобиографический очерк и просит будущего будущего эрмитажного каталога.

В отделе нумизматики Эрмитажа хранится богатые коллекции медянок, гривен, ассигнационных ассени и знаменитых, известных и т. п. Но главное, что выходит за рамки науки нумизматического кабинета Эрмитажа, — это, конечно, все коллекции монет. О них главным образом и пойдет речь в этой работе.

Важно отметить, что кто-то, как принято говорить, собрал эти сотни тысяч российских монет всего мира, от самых древних до новейших. Но насколько и давнеем случае совершения изобретения значения этого слова? Делу, которое, может быть, основными двумя ступенями может назвать и Эрмитаж: разве только после изощрения. Но кто, где, когда и как собрал для нас герцога более старые монеты — тех древних времен, когда ни музей, ни коллекционер монет и в понятие не был?

У меня есть шесть экземпляров служебных — ну очень хороших, но не терять материальной ценности — давая ведь, поговоре уж о золоте или серебре, — как драгоценное сырье для новых монет или для ювелирного ремесла. А когда эти подбор монет сиюн глубочайшей древности в докладах музея не уступает по важности и разнообразию коллекциям европейских музеев, государственная теория по поводу музея драмы и монетных дел. Что же такое большое количество древних

123

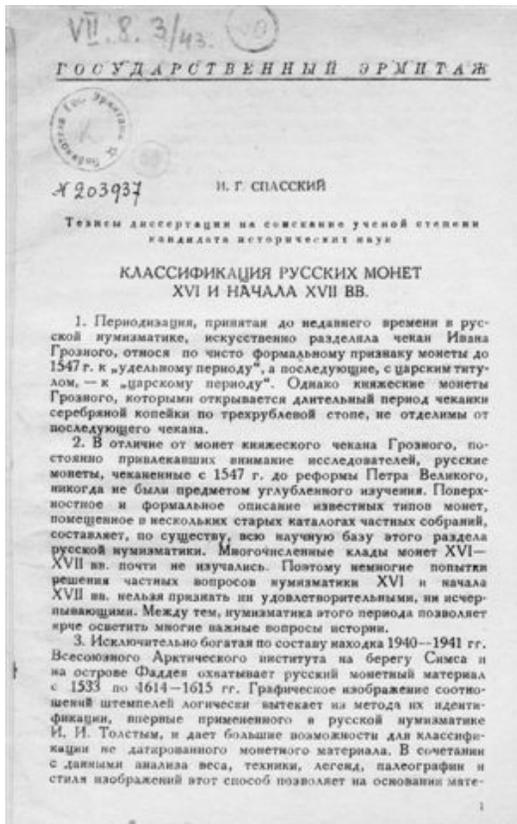

Рис. 11. Спасский И.Г. Нумизматика в Эрмитаже. Очерк истории Минцкабинета — Отдела нумизматики (Нумизматика и эпиграфика, т. VIII, М., 1970)

МАТЕРИАЛЫ И ИССЛЕДОВАНИЯ ПО АРХЕОЛОГИИ СССР, № 41

80
 К. 204416.
 59

И. Г. Спасский

ДЕНЕЖНОЕ ОБРАЩЕНИЕ В МОСКОВСКОМ ГОСУДАРСТВЕ с 1533 г. по 1617 г.

Историко-нумизматическое исследование

ВСТУПЛЕНИЕ

После возникновения в XV в. централизованного Московского государства денежное обращение приобрело в нем новые черты. Лишь реформа 30-х годов XVI в. решительно помогла с пережитками былой раздробленности в области денежного дела и привела его в соответствие с новым устройством единого государства и с потребностями товарного обращения в стране.

В труде «Экономические проблемы социализма в СССР» И. В. Сталин указывает: «Нельзя рассматривать товарное производство, как нечто самодвижущее, независимое от окружающих экономических условий».

В обоснование этого важнейшего для исторической науки положения И. В. Сталин далее напоминает, что товарное производство существовало при рабовладельческом строе и при феодализме и обслуживало их. С особенностями развития товарного производства в условиях феодального строя Московского государства неразрывно связаны замечательная реформа денежного обращения на новых началах, подготовленная Василием III и осуществленная в регентство Елены Глинской. Приблизилось еще одно столетие, чтобы в условиях того же феодального строя в Московском государстве сложился единый рынок. Создание единой

для всего государства монетной системы в 30-х годах XVI в. отражало в себе новые тенденции товарного производства и товарного обращения.

Реформа 30-х годов является началом нового периода в русской нумизматике, который закончился лишь на рубеже XVII и XVIII вв. Длительный «период серебряной монеты», как он может быть условно назван, по сравнению с любыми другими периодами русской нумизматики является наименее изученным, несмотря на чрезвычайное обилие и доступность монетного материала. Исследователь, обративший к монетам XVI—XVII вв., рассказывает по существу только соответствующими частями старых и неполных каталогов С. И. Шодура (1830-е

1. K. de Chaudoi. Aperçu sur les monnaies russes et sur les espèces étrangères, qui ont eu cours en Russie depuis les temps plus anciens jusqu'à nos jours. St. Pétersbourg, I, 1806, II, 1807; Recueil de pièces, 1806. На русском языке: С. де Шодур. Описание русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древнейших времен. Перевод с французского В. А. ГИМ, ч. 1, 1807, ч. 2, 1811; Собрание изображений, 1807. В историческом плане («П» и «II») монеты старинны монетам XVI—XVII вв. Каталоги составлены довольно поверхностно: дефектные легенды единичных монет зачастую восстановлены неверно, описания очень кратки. Все серебряные монеты приводятся далеко не всегда. Предельно пожелать каталогом нумизматическое, но историческая часть и богатая иллюстрация не потеряла значения до настоящего времени.

2. И. Сталин. Экономические проблемы социализма в СССР, Госиздат, 1926, стр. 12.

Рис. 7. Тезисы кандидатской диссертации И.Г. Спасского «Классификация русских монет XVI—XVII вв.», защищенной в 1948 г.

Рис. 8. Переработанный и дополненный текст кандидатской диссертации И.Г. Спасского «Денежное обращение в Московском государстве с 1533 г. по 1617 г. Историко-нумизматическое исследование», опубликованный в «Материалах и исследованиях по археологии СССР» (т. 44, М., 1955)

В Эрмитаж И.Г. Спасский вернулся в феврале 1946 г. Ключевую роль в его возвращении сыграл легендарный директор Эрмитажа – И.А.Орбели, знавший молодого ученого еще со студенческих лет. Приказом директора Эрмитажа И.Г. Спасский был назначен хранителем огромного фонда русских монет, русских, западноевропейских и восточных орденов, памятных и наградных медалей – около 400 тыс. единиц хранения. В первые послевоенные годы немногочисленные вернувшиеся в Эрмитаж хранители были заняты обустройством ОНГЭ, переведенного из Нового Эрмитажа в более удобные помещения третьего этажа Зимнего дворца, обработкой перемещенных из Германии нумизматических коллекций и разборкой возвращенных из эвакуации в Свердловск собственных эрмитажных коллекций. Все тогдашние сотрудники ОНГЭ работали не щадя «живота своего». И тем не менее, И.Г. Спасский находил время урывками, в основном дома по ночам, заниматься научной работой.

В жизни каждого человека случай наверняка играет определенную роль. Так было и с Иваном Георгиевичем. Именно в это время, когда эрмитажные коллекции еще находились в эвакуационных ящиках и фактически были недоступны даже для беглого обзора, в Эрмитаж из Института археологии поступил на определение клад русских серебряных копеек XVI – начала XVII вв., насчитывавший около 3,5 тыс. монет. Этот клад был обнаружен на месте стоянки русских мореплавателей XVII в. близ восточного побережья Таймыра экспедицией Института истории АН СССР под руководством А.П. Окладникова. И.Г. Спасский быстро препарировал этот кладовый комплекс – “казну” русских полярных мореходов, составив полный перечень входивших в него монетных типов [6].

В ходе этой работы И.Г. пришла в голову совершенно блестящая идея использовать применявшуюся нумизматами-античниками еще в середине XIX в. методику исследования соотношений лицевых и оборотных штемпелей монет. Суть этого метода заключается, как известно, в следующем. Любая отчеканенная монета (за исключением, пожалуй, западноевропейских односторонних брактеатов) оказывается результатом взаимодействия пары штемпелей – нижнего и верхнего, которые в процессе чеканки изнашиваются и выходят из употребления в разное время. Замена одного из разрушившихся штемпелей порождает новое сочетание – штемпеля, оставшегося в работе, и штемпеля, который был изготовлен на смену износившемуся. Тем самым открывается возможность по сочетанию штемпелей лицевых и оборотных сторон проследить последовательность их смены во времени и пространстве, т.е. выявить относительную хронологию процесса монетной чеканки.

Применение этого метода в сочетании с традиционными методами историко-нумизматических исследований – метрологическим и типологическим анализом, учетом особенностей составов монетных комплексов и данных письменных источников – дало совершенно потрясающие результаты в изучении недатированных проволочных копеек царского периода и до настоящего времени является основой любого сколько-нибудь серьезного исследования в области русской нумизматики допетровской эпохи. Именно таким путем И.Г. Спасскому удалось на материале только одного имевшегося в его распоряжении на тот момент клада построить хронологическую систематизацию русской денежной чеканки от реформы Елены Глинской 1530-х гг. до 1617 г. Результаты этой работы были изложены в диссертационной работе “Классификация русских

монет XVI–XVII вв.”, которую он защитил в 1948 г. [7]. Эта работа стала прологом к целой серии исследований денежного хозяйства России XVI–XVII вв. [8].

В 1955 г. текст кандидатской диссертации И.Г. Спасского, основательно переработанный и дополненный материалами монетных кладов и данными письменных источников, был опубликован в солиднейшем академическом издании “Материалы и исследования по археологии СССР” [9]. В этой работе ученый представил широкую и достаточно детальную для тех лет картину функционирования денежного хозяйства России XVI – первой четверти XVII в.

В последующие годы И.Г. Спасский опубликовал несколько очень важных исследований, посвященных денежной реформе Алексея Михайловича 1654–1663 гг. В этих работах исследователь впервые убедительно доказал, что существовала прямая взаимосвязь этой реформы с актом воссоединения Украины с Россией. Начиная эти преобразования в области денежного хозяйства, правительство царя Алексея Михайловича намеревалось распространить обращение русской монеты на территорию Украины и Белоруссии, ограничив тем самым ареал обращения польской и европейской монеты [10].

Важной темой для русской нумизматики оказалась серия работ, посвященных русским золотым монетам допетровского времени. На основании письменных источников и анализа обширного нумизматического материала И.Г. Спасскому удалось выяснить специфическую особенность использования золотых монет – преимущественно как массовых воинских пожалований за ратные подвиги [11]. Кстати говоря, благодаря усилиям И.Г. Спасского нумизматическая коллекция Эрмитажа пополнилась уникальным золотым второй половины XV в. – так называемым “корабельником” времени Ивана III и его сына-соправителя Ивана Ивановича Молодого [12].

Логичным завершением всего цикла работ о денежном хозяйстве России XVI–XVII вв. стала докторская диссертация И.Г. Спасского, защищенная в 1961 г. по совокупности работ [13].

Особым жанром научной работы, в котором особенно ярко проявилось литературное дарование И.Г., были научно-популярные книги и статьи. Естественно, в первую очередь это относится к его самой известной его книге «Русская монетная система», выдержавшей в советские годы четыре издания в СССР и два за рубежом. Это был своего рода рекорд, достойный занесения в “Книгу рекордов Гиннеса”. И эта работа того заслуживает, поскольку в ней впервые в отечественной нумизматической литературе систематически изложена история русской монетной системы на протяжении десяти веков. Эта книга до сих пор не утратила своей научной актуальности и остается источником идей и научного вдохновения для молодого поколения исследователей [14].

К этому же жанру можно отнести и работы И.Г. Спасского по истории коллекционирования и нумизматических исследований в России. Здесь в первую очередь следует упомянуть “Очерки по истории русской нумизматики”, опубликованные в сборнике Государственного исторического музея СССР (далее – ГИМ) к 100-летию А.В. Орешникова [15]. В этой связи хотелось бы поделиться собственным впечатлением автора этого исследования, возникшем после прочтения этой работы в школьные годы. Трудно представить, какими неведомыми путями этот сугубо научный сборник оказался на полке обычной школьной библиотеки города Тарту. Случайно наткнувшись на него, автор этих строк из всего сборника запоем прочитал только одну эту статью, которая, в конечном итоге, наверное, и приобщила его к нумизматике.

Настольной книгой практически каждого сотрудника Эрмитажа, а также всех, кто всерьез интересуется историей собирательства нумизматических памятников, является фундаментальный труд И.Г. Спасского “Нумизматика в Эрмитаже. История Минцкабинета – Отдела нумизматики” [16].

В 1949 г. к 150-летию Ленинградского монетного двора дирекция Гознака попросила Ивана Георгиевича написать очерк истории этого старейшего в городе на Неве завода. Предельно загруженный административной и хранительской работой в Эрмитаже, ученый с трудом находил время для сбора материала в архивах и библиотеках. В итоге получилась компактная, очень насыщенная фактическим материалом книга, освещающая деятельность монетного двора со времени его основания Петром I в 1724 г. до начала XIX в. [17]. Позднее ее автор не раз возвращался к этой теме в отдельных статьях [18].

Выше упоминалось о счастливом сочетании у И.Г. Спасского разных ипостасей музейщика. В 1956 г. ОНГЭ подготовил и открыл в Галерее нумизматики большую выставку орденов. Автором научной концепции выставки, дизайнером и главным исполнителем был конечно же Иван Георгиевич [19]. Эта выставка просуществовала недолго. Тем не менее она запомнилась посетителям Эрмитажа как яркое событие в музейной жизни города – о ней до сих пор вспоминают пожилые ленинградцы-петербуржцы. В процессе работы над этой выставкой у И.Г. Спасского зародился замысел о подготовке книги по истории восточных, западноевропейских и русских орденов – замысел не очень реальный в те годы. Однако, удача улыбнулась И.Г. Спасскому и на сей раз. Высокопоставленный партийный функционер, просматривавший рукопись настолько увлекся содержанием, что без долгих раздумий подписал разрешение на публикацию. В 1963 г. книга была издана и почти мгновенно «сметена» с книжных прилавков [20].

Совершенно случайно И.Г. Спасский вышел на совершенно нехарактерную для его научного творчества тему, связанную с историей самой редкой и самой загадочной русской монеты императорского периода – рубля не царствовавшего императора Константина Павловича. В 1961 г. посетитель Эрмитажа принес Ивану Георгиевичу на экспертизу неизвестный экземпляр Константиновского рубля. Выясняя его возможное происхождение, ученый проанализировал всю доступную ему отечественную и зарубежную литературу об этой загадочной монете и сумел перевести этот сюжет из жанра фантастических сочинений коллекционеров-любителей в увлекательный жанр научного детектива, затрагивающего серьезные исторические проблемы междоусобицы 1825 г. [21].

И.Г. Спасский в силу сложившихся обстоятельств пришел в науку уже в зрелом возрасте. Упорной и постоянной работой он как будто бы пытался догнать время, отнятое у него лагерем, ссылкой и войной. И это ему блестяще удалось. Уже к концу 1950-х гг. Иван Георгиевич стал общепризнанным лидером в отечественной нумизматике. По сути дела, он стал инициатором и организатором многих важных начинаний в области нумизматики и музейного дела в СССР. Так, примерно в конце 1950-х гг. у И.Г. Спасского возник замысел комплексного труда по созданию второй (после И.И.Толстого) версии Корпуса древнейших русских монет X – начала XI вв. Данной темой И.Г. Спасский заинтересовался еще в конце 1920-х гг., после личного знакомства и завязавшейся переписки с заведующим Отделом нумизматики ГИМ А.В. Орешниковым, который как раз в это время попытался пересмотреть разработанную И.И. Толстым хронологию древнерусского чекана. Ознакомившись с обширной историографией проблемы,

Рис. 17. Медаль в честь 70-летия со дня рождения И.Г.Спаского (Соколов Н.А. (1892–1974), Королук А.А. (1933–2002)) (уменьшено)

Рис. 16. “Ефимок с признаком” Алексея Михайловича 1655 г. на галере Козимо II Медичи 1618 г. Серебро (уменьшено)

Рис. 13. Константиновский рубль 1825 г. Серебро (уменьшено)

Рис. 14. Златник Владимира Святого (980–1015) (уменьшено)

лицевая (слева) и оборотная (справа) стороны

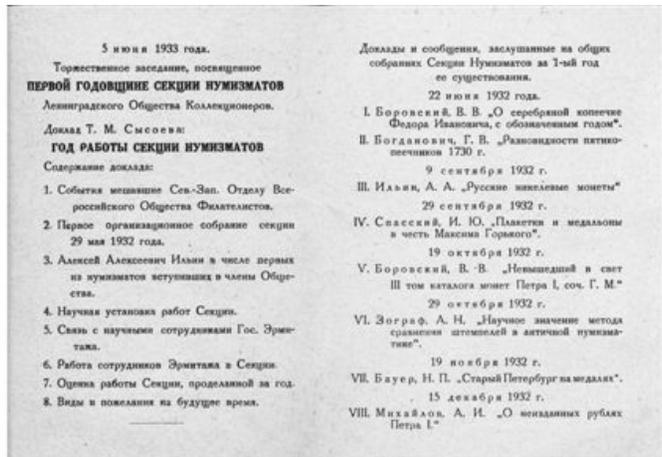
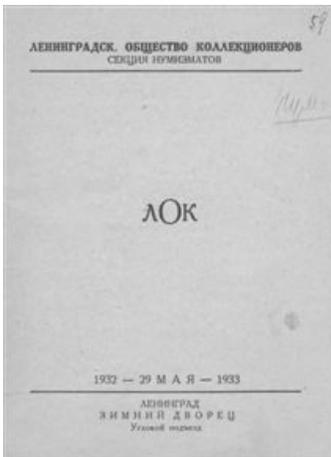

Рис. 4. Программа Ленинградского общества коллекционеров за 1932–1933 гг. (внизу)

Рис. 5. Зал монет и медалей в Новом Эрмитаже. Фотография 1930-х гг. (вверху)

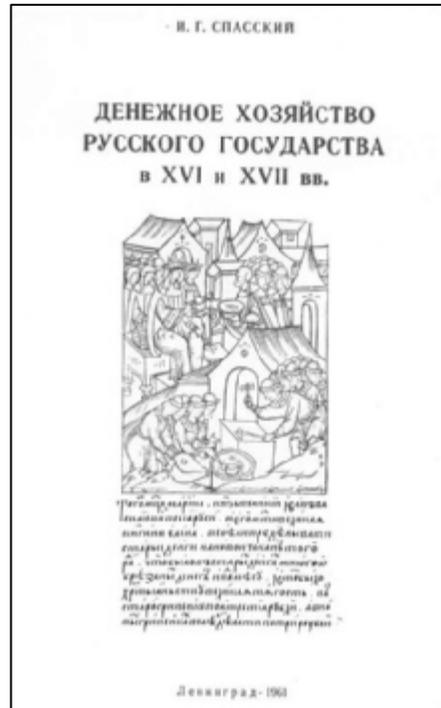
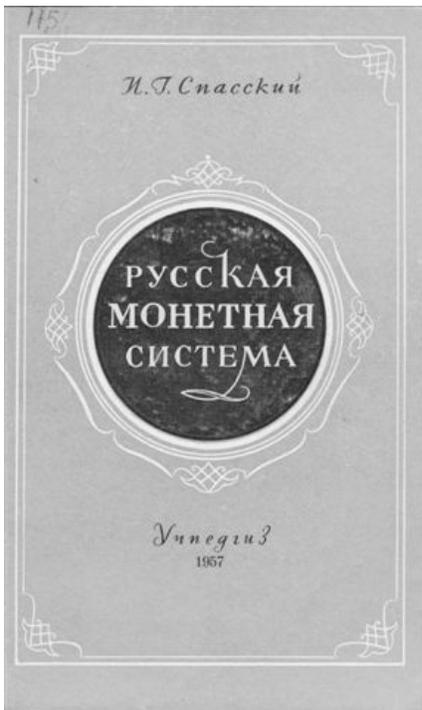
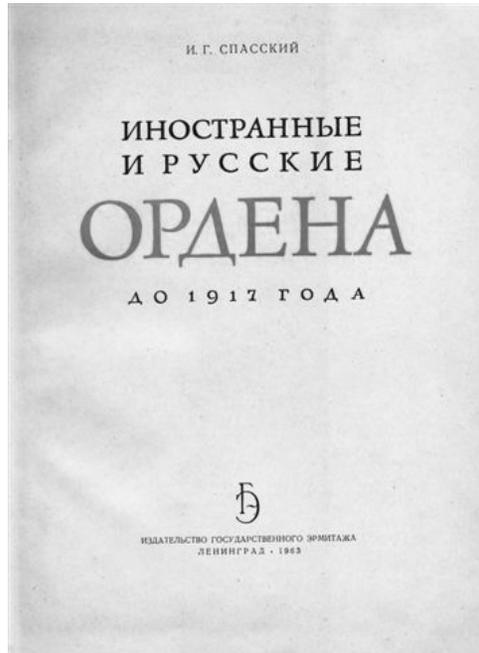
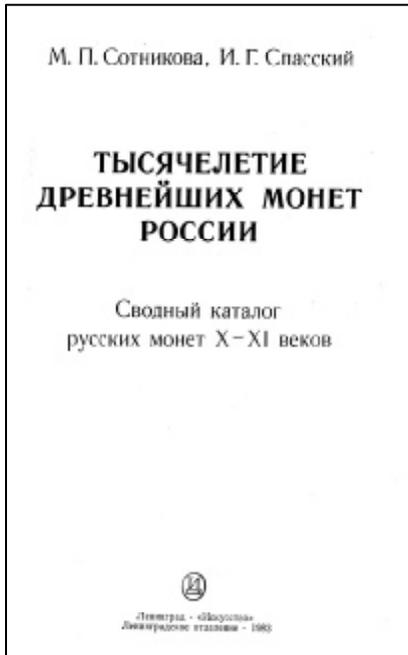

Рис. 10. Первое издание «Русской монетной системы» И.Г. Спасского (1957)

Вверху: Рис. 12 (справа); Рис. 15 (слева)

Рис. 9. Обобщающий доклад по работам, представленным И.Г. Спасским в качестве диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук

Иван Георгиевич обосновал научную концепцию нового Корпуса, разработал надежную методику исследования [22]. Разрываясь между множеством интересовавших его в те годы научных тем, он в конце 1950-х гг. привлек к работе на Корпусом древнерусских монет свою ученицу – М.П. Сотникову, молодого специалиста по русской эпиграфике и палеографии. Ей была поручена кропотливая, требующая терпения и усидчивости работа по составлению каталога древнейших монет. К концу 1960-х гг. Корпус был практически закончен, но его публикация по разным причинам затянулась на целое десятилетие. Только в начале 1980-х гг. началась подготовка к печати, в процессе которой из рукописи “выпал” очень важный раздел о златниках Владимира, о чем И.Г. Спасский впоследствии сильно сожалел [23]. Корпус древнерусских монет М.П. Сотниковой и И.Г. Спасского был издан в СССР в 1983 г., а годом ранее была опубликована его английская версия, одновременно с которой в эрмитажном сборнике вышла и вышеупомянутая статья Ивана Георгиевича о златниках общим объемом чуть больше двух печатных листов [24]. Через пять лет после кончины И.Г. Спасского, в 1995 г., М.П. Сотникова опубликовала монографию “Древнейшие русские монеты X–XI веков. Каталог и исследование”, представлявшую собой, по сути дела, слегка дополненный и структурно перекомпонованный вариант Корпуса 1982 г. В этой монографии фамилия соавтора с титульного листа Корпуса странным образом преобразилась в посвящение – “...светлой памяти моего дорогого учителя Ивана Георгиевича Спасского” [25].

Последним большим и очень ценным исследованием, опубликованным при жизни И.Г. Спасского, оказался каталог ефимков – западноевропейских талеров с русскими надчеканками (годовым клеймом “1655” и копеечным штемпелем с изображением традиционного ездока). Эта тема была завещана Ивану Георгиевичу его учителем Н.П. Бауером еще в двойные годы [26].

Иван Георгиевич Спасский оставил нам большое наследство – около 140 работ. По нынешним временам, когда возможности для публикаций практически безграничны, это не так уж много. Однако дело не в количестве работ, а в их качестве. И здесь точно можно сказать, что каждая его работа стоит десятка работ многих современных авторов.

Источники и литература

1. Подробнее об И.Г.Спасском см.: Хранитель Эрмитажа. Сборник воспоминаний и научных статей к 100-летию со дня рождения И.Г.Спасского (1904–1990). – СПб., 2004. –
2. *Спасский И.Г.* Систематический указатель иконографических типов дукачей. Ч. II. – Л., 1929 г. – 180 с. [Рукопись] // Научная библиотека Государственного Эрмитажа, инв. № 948.
3. *Bauer N.* Ukrainischer Frauenschmuck und die deutsche Medaille. Besprechung der Doktordissertation von Ivan Spasskij. – Leningrad // Mitteilungen für Münzsammler (Wiesbaden-Mainz). – 1929. – № 70, Oktober, 6. Jahrgang. – S. 357–359.
4. *Спаський І.Г.* Дукачі і дукачі України. Історико-нумізматичне дослідження. – К.: Наукова думка, 1970. – 168 с.; ил.; вкл.; *Котляр М.Ф.* Друге життя народної прикраси // Вісті з України. – 1970. – 16 июля.
5. Информация из письма А.А. Ильина к А.В. Орешникову, которое ныне находится в фондах Отдела письменных источников Государственного исторического музея в г. Москве.
6. *Спасский И.Г.* Денежная казна // Исторический памятник русского арктического мореплавания XVII века. Археологические находки на острове Фаддея и на берегу залива Симса. – Л.; М., 1951. – С.112–129; 3 вкл.
7. *Спасский И.Г.* Классификация русских монет XVI и начала XVII в.: Тезисы дис. ... канд. ист. наук. – Л., 1947. – 4 с.

8. *Спасский И.Г.* Анализ технических данных в нумизматике. Доклад, прочитанный на заседании Сектора славяно-русской археологии ИИМК в 1950 г. // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. Вып. XXXIX. – Л., 1951. – С. 69–75; *Он же.* Виноцкий клад. (Из истории денег в России в период польско-шведской интервенции начала XVII в.) // Известия Карело-Финского филиала АН СССР. – № 2. – Петрозаводск, 1951. – С. 32–40.
9. *Спасский И.Г.* Денежное обращение в Московском государстве с 1533 г. по 1617 г. Историко-нумизматическое исследование // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 44. Материалы и исследования по археологии Москвы. – М., 1955. – Т. III. – С. 214–354; ил.; 3 вкл.
10. *Спасский И.Г.* Денежное хозяйство Русского государства в середине XVII в. и реформы 1654–1663 гг. // Археографический ежегодник за 1959 год. – М., 1960. – С. 103–156; 5 вкл.; *Он же.* Новый взгляд на денежную реформу 1654 г. // Государственный Эрмитаж: Тезисы доклада на сессии, посвященной итогам научной работы музея за 1956 г. (20–23 марта 1957 г.). – Л., 1957. – 2 с.
11. *Спасский И.Г.* «Византийский» золотой царя Алексея Михайловича / Византийский временник. Т. 43. М., 1982. С. 191–200, ил.; *Он же.* Золотой с парсуной Бориса Годунова // СГЭ. [Вып.] XLIII. Л., 1978. С. 55–57, ил.; *Он же.* “Золотые” – воинские награды в допетровской Руси / Труды Государственного Эрмитажа. – Т. IV. – Л., 1961. – С. 92–134; ил. (резюме на англ. яз. – стр. 144–145 (L. Piskunova)); *Он же.* Русские государственные награды 1654 г. для войска Богдана Хмельницкого // Сообщения Государственного Эрмитажа (далее – СГЭ). [Вып.] XIV. – Л., 1958. – С. 18–21; ил.
12. *Спасский И.Г.* Монетное и монетовидное золото в Московском государстве и первые золотые Ивана III // Вспомогательные исторические дисциплины (далее – ВИД). – Т. VIII. – Л., 1976. – С. 110–131; ил.; *Он же.* Московский “корабельник” XV века / СГЭ. [Вып.] XLII. – Л., 1977. – С. 68–69; ил.
13. *Спасский И.Г.* Денежное хозяйство Русского государства в XVI и XVII вв. – Л., 1961. – 32 с. Обобщающий доклад по работам, представленным в качестве диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук.
14. *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. – М., 1957. – 124 с.; ил.; *Он же.* Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. Пособие для учителей. 2-е изд. – М., 1960. – 124 с.; ил.; *Он же.* Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. 3-е доп. изд. – Л., 1962. – 224 с.; ил.; 1 вкл.; *Он же.* Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. Изд-е 4-е, доп. – Л., 1970. – 256 с.; ил.; вкл.; *Spasski I.G.* Das russische Münzsystem. Ein historisch-numismatischer Abriss. Transpress VEB Verlag für Verkehrswesen. – Berlin, 1983. – 248 S.; ил.; *Spasski I.* The Russian Monetary System. A historico-numismatic survey. Translated from the Russian by Z.I. Gorishina and revised by L.S. Forrer. Revised and enlarged edition. J. Shulman N.V. – Amsterdam, 1967. – 253 p.; ил.
15. *Спасский И.Г.* Очерки по истории русской нумизматики // Труды Государственного Исторического музея. Вып. XXV. (Нумизматический сборник. Ч. 1). – М., 1955. – С. 34–108; табл. VII–XX.
16. *Спасский И.Г.* Нумизматика в Эрмитаже. Очерк истории Минцкабинета – Отдела нумизматики // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1970. – [Т.] VIII. – С. 123–234; ил.
17. *Спасский И.Г.* Петербургский Монетный двор от возникновения до начала XIX века. – Л., 1949. – 72 с.; ил.
18. *Спасский И.Г.* Изобретатель Неведомский. К двухсотдвадцатипятилетию Монетного двора. – Л., 1949. – 28 с.; ил.; *Он же.* Когда и для чего впервые чеканились в Петербурге голландские дукаты? // ВИД. – [Т.] X. – Л., 1978. – С. 22–38; ил.; *Он же.* Несколько замечаний по поводу русской монетной чеканки 1914–1917 гг. // Нумизматика и сфрагистика. – К., 1968. – [Т.] 3. – С. 138–150; ил.; *Он же.* Новодельцы // Прошлое нашей Родины в памятниках нумизматики. Сборник статей. – Л., 1977. – С. 105–125; ил.; *Он же.* Новые материалы для биографии И.А. Неведомского // Труды Государственного Эрмитажа (далее – ТГЭ). – Т. III. Русская культура и искусство. – Л., 1959. – С. 188–210; ил.; *Он же.* Первое трехлетие Петербургского монетного двора (1724–1727) / ТГЭ. – [Т.] 26. – Нумизматика. Т. 6. – Л., 1986. – С. 35–45.; *Он же.* Петербургский Монетный двор в 1724–1727 годах. (К 250-летию Ленинградского монетного двора) // СГЭ. [Вып.] XLII. – Л., 1977. – С. 58–60; ил.; *Он же.* Сестрорецкие рубли (1770–1778) // ТГЭ. – [Т.] XII. – Л., 1971. – С. 155–177; ил.; *Спасский И.Г., Юхт А.И.* Финансы. Денежное обращение // Очерки русской культуры XVIII века. – М., 1987. – Ч. 2. – С. 109–151; ил.
19. Выставка орденов // СГЭ. (Новые выставки). [Вып.] XIII. – Л., 1958. – С. 9–11; ил.
20. *Спасский И.Г.* Иностранные и русские ордена до 1917 года. – Л., 1963. – 196 с.; ил., 22 вкл. (резюме на англ. яз. – стр. 135–138).

21. *Спасский И.Г.* Константиновский рубль: к истории экземпляра Я.Я. Рейхеля – Ф.Ф. Шуберта – И.И. Толстого (подг. к публ. В.А. Калинина) // Старая монета. – 1999. – Вып. 11. – С. 2–8. – (приложение к газете “Миниатюра”. – 1999. – Вып. 1 (41)); *Он же.* Новое о рубле Константина 1825 г. и его подделках // Константиновский рубль. Новые материалы и исследования. – М., 1991. – С. 227–266; ил.; *Он же.* По следам одной редкой монеты. – Л.; М. – 1964. – 104 с.; ил.; *Spasski I.G.* Saga of Konstantine Ruble / World Coin (Sidney). – Vol. III. – January, 1966. – P. 68–72, 77. (Перепечатка англ. резюме из книги И.Г. Спасского “По следам одной редкой монеты” (Л., 1964)); *Spasski I.G.* Sulle tracce di una moneta rara. Tradizione dal russo di Vladimiro Bertazonne // Italia numismatica, a. XIX. – 1968. – № 2. – S. 27–29; ил.; № 3. – S. 51–53; ил.; № 4. – S. 74–76; ил.; № 5. – S. 100–102; ил.; № 9. – S. 171–172; ил.; № 10. – S. 195–198; ил. (Перевод на итальянский яз. книги И.Г. Спасского “По следам одной редкой монеты” (Л., 1964)).
22. *Спасский И.Г.* Древнерусские монеты из Белой Вежи и медаль в память взятия Саркела // Проблемы археологии. Вып. 2. – Л., 1978. – С. 183–187; ил.; *Он же.* Золото Владимира Святославича // Экономика, политика и культура в свете нумизматики. Сборник научных трудов. – Л., 1982. – С. 5–47; ил. *Он же.* Накануне тысячелетия монетной чеканки древней Руси // Нумизматика и сфрагистика. – Т. 5. – К., 1974. – С. 31–49; ил.; *Он же.* Насушные вопросы изучения русских монет X–XI веков / СГЭ. [Вып.] XXI. – Л., 1961. – С. 51–54; ил.; *Он же.* Новые данные о златниках Владимира Святославича // ВИД. – [Т.] VI. – Л., 1974. – С. 251–260; ил.; *Spasskij I.* Staroruska moneta z kolekcji Kazimierza Stronczyńskiego w zbiorze Ermitażu / Łódzki numizmatyk. Numer specjalny. – Łódź, 1973. – S. 10–12.
23. *Спасский И.Г.* Золото Владимира Святославича... – С. 5.
24. *Сотникова М.П., Спасский И.Г.* Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X–XI веков. – Л., 1983. – 240 с.; ил.; *Sotnikova M.P., Spasski I.G.* Russian Coins of the X–XI Centuries A.D. Recent research and a corpus in commemoration of the millenary earliest Russian coinage. Transl. from the Russian by H. Barlett Wells. // BAR. International Series. №. 136. – Oxford, 1982. – 297 p.; 27 tab.
25. *Молчанов А.А. М.П. Сотникова* Древнейшие русские монеты X–XI веков. Каталог и исследование. М.: Банки и Биржи, 1995. 320 с., илл. [Рец. на кн. М.П. Сотниковой «Древнейшие русские монеты X–XI веков» (М., 1995)] // Российская Археология. – 1997. – № 3. – С. 163–167.
26. *Спасский И.Г.* Талеры в русском денежном обращении 1654–1659 годов. Сводный каталог ефимков. – Л., 1960. – 72 с.; 14 вкл.; *Spasski I.G.* The jefimoks / The Numismatist. – 1963. – November. – P. 1491–1493; ил.; *Спасский И.Г.* Каталог ефимков 1655 г. // Нумизматика и сфрагистика. – [Т.] 4. – К., 1971. – С. 96–166; ил.; *Спасский И.Г.* Исследование в Эрмитаже ефимков с русской надчеканкой 1655 г. // Нумизматика в Эрмитаже. Сборник научных трудов. – Л., 1987. – С. 83–90; ил.; *Спасский И.Г.* Русские ефимки. Исследование и каталог. – Н., 1988. – 209 с.; табл. I–СХХ; рис. 1–6 без нумерации страниц.

Калинін В.О. Проблематика наукових досліджень І.Г. Спаського

У статті розглянуто широке коло наукових інтересів відомого радянського вченого І.Г. Спаського у російській нумізматиці – від староруських монет X ст. й українських дукачів, якими він почав займатися ще в студентські роки, до російських і радянських монет першої половини XX ст. та західноєвропейських ефимків з російським надкарбуванням періоду Олексія Михайловича.

Ключові слова: І.Г. Спаський, Державний Ермітаж, нумізматики, монети, дукачи.

Калинин В.А. Проблематика научных исследований И.Г. Спасского

В статье рассмотрен широкий круг научных интересов крупнейшего советского ученого И.Г.Спасского в русской нумизматике – от древнерусских монет X в. и украинских дукачей, которыми он начал заниматься еще в студенческие годы, до русских и советских монет первой половины XX в. и западноевропейских ефимков с русскими надчеканками времени Алексея Михайловича.

Ключевые слова: И.Г. Спасский, Гоударственный Эрмитаж, нумизматика, монеты, дукачи.

Kalinin V.A. Problems of I.G. Spassky's scientific researches

The wide circle of scientific interests of I.G. Spassky – the famous soviet scientist in Russian numismatics is considered in the article – from the old-russian chinks of 10 century and Ukrainian dukach, which he began to be engaged in as early as student years, to the Russian and soviet chinks of the first half of 20 century and West European yefimks with the Russian supercoinage of period of zar Alexei Michailivich.

Key words: I.G. Spassky, State Hermitage, numismatics, chinks, dukaches.

УДК 737(092)“Спасский”

Екатерина ЛЕПЕХИНА
(Санкт-Петербург)

И.Г. Спасский: тернистый путь ученого и музейщика в XX веке

Иван Георгиевич Спасский сорок пять лет своей жизни отдал Эрмитажу, неся гордое звание хранителя [1]. Однако его музейная деятельность началась гораздо раньше – в родном Нежине. Он часто вспоминал о том сильном благотворном влиянии, которое оказывала на него старшая сестра – Евгения Юрьевна* Спасская (1891–1980), талантливый этнограф и искусствовед, которая работала в Киеве сначала в Кустарном отделе Сельскохозяйственного музея, потом – в системе Совета рабочих кооперативов по организации кустарных промыслов [2]**. Через сестру Иван Георгиевич познакомился с В.И. Лесючевским (1898–1942) [3], а позже, в 1921–1922 гг., с приехавшим в Нежин директором Русского музея, историком искусства, реставратором Н.П. Сычевым (1883–1964).

После окончания в 1920 г. Нежинской классической гимназии при Нежинском историко-филологическом институте (преобразованной в 1919 г. в Единую трудовую школу) до начала следующего 1921 г. И.Г. Спасский был сотрудником Архивно-музейной секции отдела народного образования Нежинского уездного исполкома, а затем поступил в Нежинское техническое училище (на сельскохозяйственное отделение). Старшая сестра отговорила его от этого шага и он в этом же году поступил на подготовительное отделение Нежинского института народного образования (далее – НИНО) (реформированного Историко-филологического института, побывшего перед этим менее года в качестве Научно-педагогического института), полный курс которого был окончен в 1925 г. В годы учебы Иван Георгиевич занимался организацией институтского музея, будучи официально помощником (заместителем) его заведующего [4].

В том же 1925 г., согласно своему решению Совета НИНО ходатайствовал о направлении Ивана Георгиевича в Ленинград для продолжения образования, где он был

* Разночтения в отчества родного брата и сестры объясняются тем, имена Юрий и Егор выступали как неофициальные варианты крестильного имени Георгий, и только в XX в. получили статус самостоятельных имён. Поэтому их отца Георгия Ивановича Спасского часто именовали Юрием, а его детей – соответственно – Юрьевичами. В отчестве сестры Евгении, которая жила и работала на научном поприще в Украине закрепилось отчество “Юрьевна”. Хотя исходя из факта, что родилась она до указанного выше закрепления за именем “Юрий” самостоятельного значения, более правильно употреблять все же “Георгиевна”.

** Здесь и далее часть информации взята из воспоминаний И.Г. Спасского. Приносим искреннюю благодарность его дочери Ладе Ивановне Вуич за предоставленные материалы из семейного архива Спасских.

зачислен на II-й курс Ленинградского государственного университета (ЛГУ) на факультет языкознания и материальной культуры. Как писал Иван Георгиевич в своей автобиографии – с 1927 г. он получал стипендию от нежинского горисполкома.

В Ленинградском университете, как вспоминал позднее сам И.Г. Спасский, он 2 года в одиночку слушал курс по нумизматике доцента ЛГУ, сотрудника Отдела нумизматики Эрмитажа Н.П. Бауера (1888–1942), специалиста по западноевропейской и русской нумизматике, хранителя Монетного отделения Эрмитажа; ходил к нему в Эрмитаж [5]. В рукописном фонде Отдела нумизматики Государственного Эрмитажа (далее – ОНГЭ) сохранилось несколько школьных тетрадок с записанными рукой Ивана Георгиевича конспектами лекций Н.П. Бауера по западноевропейской и русской нумизматике. Бывая у учителя в Эрмитаже на практических занятиях, И.Г. Спасский познакомился с заведующим Отделом нумизматики А.А. Ильиным (1857–1942), известным специалистом по русской нумизматике, а также тогдашним заведующим Отделом Востока И.А. Орбели (1887–1961), который впоследствии сыграл решающую роль в эрмитажной судьбе Ивана Георгиевича. Под руководством Н.П. Бауера начинающий ученый готовил свою дипломную работу “Украинские дукачи, их распространение, формы и техника” [6]. “Благодаря его содействию, – вспоминал Иван Георгиевич, – работа моя протекала в очень благоприятных условиях, – частично над подлинным материалом нумизматической коллекции Государственного Эрмитажа”. После защиты дипломной работы (уже после окончания университетского курса, в 1929 г.), как вспоминал И.Г. Спасский: “Захвалили меня, сказали, что нужно меня оставить на кафедре, но я сказал, что поеду в Нежин отрабатывать стипендию...”, и далее – “мой нумизматический диплом дал мне славу нумизмата...” [7].

Еще во время учебы в ЛГУ в июне 1927 г. И.Г. Спасский был зачислен заведующим Нежинским окружным музеем, а летом участвовал в археологических раскопках под Черниговом и в Киеве.

Из письма доброй знакомой по ЛГУ А.В.Банк (1906–1984) к Ивану Георгиевичу от 26 июля 1927 г. [8]:

Все случилось в общем, как я и предполагал: со дня моего приезда меня назначили заведовать музеем, кроме меня в штате есть одна уборщица. Мне одному приходится и работать, и водить экскурсии и отдельных посетителей, и заниматься охраной памятников (вчера одержал крупную победу – будет сохранена архитектурная отделка старейшего в городе дома).

Всем случившимся я в общем доволен: когда нет посетителей – в музее весьма уютно, прохладно, работы масса, так много, что не знаешь с чего начать – понимаете – приходится самому делать все, начиная от инвентаря, кончая заменой оторванной ручки в дверях. Экскурсии и посетители пока приходят в любой день и час – за месяц было более 300 душ и благодаря этому работа идет не так быстро как бы мне того хотелось, конечно, самое страшное – это инвентари и каталоги, которых нет и в помине. Здесь Владимир Иванович [Лесючевский – *авт.*], мы видимся каждый день. Он или играет в крокет или играет на пианино – и то и другое презамечательно. Добавлю еще только, что вскорости буду членом союза [профсоюза работников просвещения “Робос” – *авт.*], а затем вероятно пройду в Секцию научных работ” [9].

В Нежине И.Г. Спасским была опубликована его работа – описание г. Нежина [10]. В его личном архиве обнаружили написанные в период работы в Нежинском окружном му

И.Г.Спасский в Нежинском окружном музее. Конец 1929 г.

И.Г.Спасский. Начало 1930-х гг.

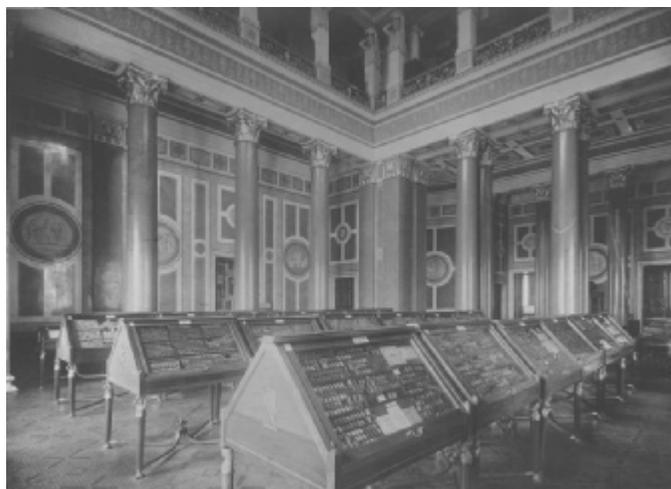

Командировочное удостоверение И.Г.Спаского в ЛГУ, выданное Нежинским окружным музеем. 1928 г.

Сотрудники Отдела нумизматики Государственного Эрмитажа. 1929 г.
Сидят: Н.Е. Гаршина-Энгельгардт, Е.М. Придик, А.А. Ильин, А.А. Сиверс, Е.А. Соколова, А.А. Маркова.
Стоят: А.Н. Зограф, Н.П. Бауер, Ф.Г. Гаврилов, А.А. Быков, А.А. Войтов, Р.Р. Фасмер.

Студенты Ленинградского государственного университета на музейной практике в Новгороде. 1926 г.
На переднем плане сидят А.В. Банк и И.Г. Спасский

Показательная выставка Отдела нумизматики Государственного Эрмитажа в Двенадцати колонном зале Нового Эрмитажа. 1930-е гг.

зее две статьи, посвященные описанию природных и исторических памятников г. Нежина и ближайших окрестностей “Річка Остер у м. Ніжині” и “Нежинские каменицы”. Работы написаны на украинском языке и, вероятно, могли быть подготовлены для какого-нибудь краеведческого издания. Скорее всего публикация их не состоялась по той причине, что именно в этот период в стране началась сталинская “культурная революция”, очевидным результатом которой стал разгром краеведения и ликвидация многих краеведческих музеев, и нежинского, в частности***. Уже на склоне лет Иван Георгиевич с горечью вспоминал о навсегда пропавших в последующие годы сокровищах Нежинского музея, в создание которого он вложил столько сил и энтузиазма в 1920-х гг....

Все эти годы И.Г. Спасский поддерживал неразрывную связь с Ленинградом. Переписывался с друзьями по университету – А.В. Банк, эрмитажными коллегами – Н.П. Бауером.

Туманный Питер – это моя мечта, и наверно, самое лучшее время в моей жизни <...>. Питерский дукач висит у меня перед глазами. Неужели он превратится когда-нибудь в единственный мостик, связывающий меня с Ленинградом? Я как-то не уверен в том, что смогу попасть на работу в Ленинград. Больше шансов на Харьков или даже Киев... [11].

В письме к А.В.Банк он пишет:

...возможно, скоро уеду из Нежина. Я уже врос здесь и как-то неприятно срывать с места, но нужно, кажется. Опять верю в иголку и предоставляю ей действовать по-своему. А м[ожет] б[ыть] это не иголка, а хомут? [12].

После 1930 г., когда после трагической смерти матери у Ивана Георгиевича не осталось родных в Нежине, его там больше уже ничего не держало.

В 1930 г. И.Г. Спасский был переведен на работу в Харьковский археологический музей на должность заведующего Нумизматическим кабинетом (знаменитое бывшее собрание монет и медалей Харьковского университета). А в конце 1931 г. он получил долгожданное письмо от своего учителя Н.П. Бауера с приглашением работать в Эрмитаже хранителем фонда медалей [13].

Я быстро собрался и без сожаления расстался с Харьковом в котором испытал немало огорчений. В декабре я был в Ленинграде и со 2 января 1932 г. я стал зав[едующим] отделения медалей в Отделе нумизматики Эрмитажа. Эта должность называлась “профессор” и <...> для кого это было предметом зависти. Отдел возглавлял А.Н. Зограф [1889–1942 – *авт.*], сменивший А.А. Ильина. С Зографом работала [Е.О. – *авт.*] Прушевская [1890–1942 – *авт.*], а после моего исчезновения появилась из Крыма А.Н. Белова [1893–1977 – *авт.*]. На стороне нашего балкона зала, смотревшей на Канавку сидели Р.Р. Фасмер [1888–1938 – *авт.*], около него ютился как воробышком А.А. Быков [1896–1977 – *авт.*] <...> Фасмер на него внимания не обращал, научные труды его [Быкова – *авт.*] заключались в писании каталога турецких монет, так и недописанного в годы безделья. Кроме того, он писал протоколы научных заседаний отдела. Далее

*** Две из трех упомянутых работ Ивана Георгиевича нежинского периода были опубликованы в Украине в нынешнее время. Первая – переизданный очерк “Нежин”, вторая – впервые опубликованная упомянутая рукопись “Нежинские каменицы” (см.: *Спасский И.Г. Нежин // Ніжинська старовина: Історико-культурогічний збірник. Вип. 1 (4) / Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК, Ніжинська міська організація УТОПІК. – Ніжин, 2005. – С. 129–133; Спасский И.Г. Нежинские каменицы // Там же. – С. 133–136.*

был мой стол – “профессора” ведавшего отделением медалей. Еще дальше был стол А.А. Ильина. Он ежедневно привозился на эрмитажной пролетке из картографии и погружался в работу. Поддерживая левой рукой голову он писал каталоги – труженик был великий. Я сменил А.А. Войтова [1893–1966 – *авт.*], который из-за шаткости его положения должен был [уйти] от дел и перешел в центральную библиотеку, а его предшественником по отделению был очаровательный А.А. Сиверс [1866–1954 – *авт.*], я помню его еще студентом, он тогда мой стол занимал <...>

Так началась моя жизнь в Эрмитаже. Директором в это время был [Б.В. – *авт.*] Лергран [1884–1936 – *авт.*], чем-то, по манерам, воспитанию похожий на Сиверса; проштрафившийся дипломат <...> кажется, застрелил возлюбленную. Он крупно производил омоложение Эрмитажа и тогда пришли многие мои товарищи по университету – Алиса Банк и многие другие. Естественно, что всем им выпала надолго общественная работа <...> – я стал членом Месткома от научных работников. Кажется главным моим достижением было учреждение детского сада в Эрмитаже, за который меня благословляли многие матери, а когда с ним пришлось расхлебываться, покойный Орбели не без язвительности назвал его “имени Спасского”, – самого Спасского уже не было – пошел в расход [имеется в виду арест Ивана Георгиевича в 1933 г. – *авт.*]. Мой Сеня [друг детства С.Я. Лигун, отец Е.С. Шукиной – *авт.*] в это время был инспектором горно, выслушал мои <...> спросил: будет к такому-то числу помещенье? На это меня хватало, втер мозги плотнику Федотову – предместком и там, где теперь Просветотдел <...> три комнаты, прелестный двор с [сотрудницей] за штатом. В назначенный день явилась в Эрмитаж, чтобы приступить к исполнению обязанностей завдетсадом, она же воспитательница, няня и хозяйка, – и лавка открылась. Весь этот персонал Сеня умудрился <...> пристегнуть ничего не ведавшему Пассажу: он богат и денег не считал. В конце года, когда меня уже не было, а садик вошел в быт учреждения, тут-то Орбели и помянул меня добрым словом <...> Я, конечно появлялся среди детишек и они допрашивали меня: “Кто Ваш – мальчик или девочка?”

Пожалуй Эрмитаж и хранение не так уж много <...> Сколько времени я провел наверху стремянки у книжных шкафов, набираясь впрок ума-разума... Я был приглашен на медали – русское медальерное искусство, кроме раннего, мне малопривно было. Как-то я сие [сказал] А.А.Ильину: [он] на меня: “Э-э “стерпится-слубится!” [14].

Насколько можно судить по записям в трудовой книжке, И.Г. Спасский принимал активное участие в организации Показательной выставки Отдела нумизматики, развернутой еще в 1925 г. в Двенадцатиколонном зале Нового Эрмитажа (за что был премирован). Подробно деятельность Ивана Георгиевича на посту заведующего отделением медалей ОНГЭ рассмотрена в статье Е.С. Шукиной “Спасский и собрание медалей Эрмитажа”, находящейся далее в настоящем сборнике. В этот же период им была написана статья об Эрмитаже в Адресной и справочной книге, а также раздел о выставке Отдела нумизматики Эрмитажа в путеводителе по Ленинграду [15].

Через 1 год и 10 месяцев после поступления на работу в Эрмитаж, 31 октября 1933 г. И.Г. Спасский не по своей воле вынужден был расстаться с музеем: он был арестован по сфабрикованному Секретно-политическим отделом ОГПУ в годы “культурной революции” в СССР делу “Российской национальной партии”, которое именуется также “Делом славистов”. Всего по делу было осуждено 76 человек, которые “обвинялись как участники контрреволюционной фашистской организации русских и украинских националистов (“Российская национальная партия”) и в том, что все они, работая в

Ленинградских научно-исследовательских институтах, а также в учреждениях академии Наук СССР, проводили широкую вредительскую деятельность по срыву научно-исследовательских работ общегосударственного и оборонного значения. Кроме того, проводили националистическую пропаганду, широко используя в этих целях легальные возможности научной и музейной работы, ставили своей целью свержение Советской власти, ориентируясь на интервенцию фашистской Германии” [16]. Среди арестованных по московскому делу “Российской национальной партии” был упоминавшийся ранее Н.П. Сычев, возглавлявший художественный отдел Русского музея. По ленинградской части дела в Эрмитаже было арестовано 4 сотрудника: нумизмат Р.Р. Фасмер, которому готовилась роль одного из “руководителей” мифической партии, а также А.А. Автономов, Э.И. Линдрос и И.Г. Спасский, которым вменялась подготовка “террористических актов”. Формальным поводом послужила их работа по подготовке выставки старинного оружия в Харькове. Так как И.Г. Спасский до 1931 г. работал в Харьковском музее, приехавший в Ленинград сотрудник этого музея О.Ц. Поплавский (позже был арестован по параллельному украинскому делу) обратился к Ивану Георгиевичу за помощью. Тот достал для упаковки экспонатов мешковину [17], что было истолковано, как помощь в переправке оружия “в целях вооружения повстанческих групп” [18]. И.Г. Спасский виновным себя не признал, был осужден Коллегией ОГПУ к пяти годам лагерей со ссылкой без права проживания в крупных городах европейской части страны, и с мая 1934 по апрель 1938 г. находился в Карагандинском лагере НКВД. Реабилитирован был только в 1956 г. [19]. После освобождения Иван Георгиевич работал художником в театре г. Череповца.

И.Г. Спасский был призван в Красную армию 31 августа 1941 г., прошел всю Великую Отечественную войну советского народа, был ранен, награжден медалью “За боевые заслуги”. Позже он вспоминал:

Размышляю, как странно складывалась моя жизнь: попав, когда мобилизовали, в хорошую кадровую часть, да на 9-й день угодил в госпиталь; вернули меня через полгода. И как-то выпал из поля зрения моего “смерша”... [20].

После войны по семейным обстоятельствам Иван Георгиевич провел полгода в Семипалатинске.

Еще до демобилизации по армейским делам И.Г. Спасский был командирован в Ленинград, где побывал в Эрмитаже и разговаривал с его директором И.А. Орбели, с которым был знаком еще с довоенных времен. В начале 1946 г. получив официальный вызов от Орбели, Иван Георгиевич приехал в Ленинград. По недоразумению секретарь И.А. Орбели не пустила его к директору, и И.Г. Спасский ушел, намереваясь вернуться в Семипалатинск и устроиться театральным художником. К счастью, сотрудник Отдела Востока И.М. Лурье, встретившийся ему на пути, провел Ивана Георгиевича прямо к директору [21]. Как писал И.А. Орбели: “Когда Иван Георгиевич уже после войны, в форме рядового, появился в Эрмитаже, то это было радостным событием, как для Директора, так и для всей эрмитажной общественности...” [22].

После окончания войны Отдел нумизматики Эрмитажа, как и все остальные отделы музея, оказался в очень нелегком положении. От голода и лишений в блокаду умерли многие сотрудники довоенного времени, среди них упоминавшийся выше А.А. Ильин

И.Г. Спасский около своего рабочего стола в кабинете. 1960-е гг. *(вверху слева)*

И.Г. Спасский в Эрмитаже. 1960-е гг.

И.Г. Спасский на выставке орденов и медалей Отдела нумизматики Государственного Эрмитажа. 1956 г.

И.Г. Спасский. 1960-е гг.

Директор Государственного Эрмитажа Б.Б. Пиотровский и И.Г. Спасский на торжественном заседании в Эрмитажном Театре, посвященном 70-летию И.Г. Спасского. 1974 г.
(вверху справа)

И.Г. Спасский и д-р Вешке. Упаковка нумизматического собрания Берлинского музея перед возвращением его в ГДР. 1958 г.

Временная выставка
“Хранитель Эрмитажа.
К 100-летию со дня рождения
И.Г. Спасского (1904–2004)”.
Фойе Эрмитажного Театра.
2004 г.

и А.Н. Зограф – заведующий отделом с 1935 по 1942 г.; был арестован и погиб в заключении уволенный из Эрмитажа в 1938 г. учитель Ивана Георгиевича – Н.П. Бауер.

Из 18 довоенных научных сотрудников после войны к работе вернулись только трое – возвратившиеся из эвакуации А.А. Быков, назначенный заведующим отделом и принявший на хранение восточную часть собрания; А.А. Маркова (1897–1975), принявшая западноевропейские монеты; и Л.Н. Белова – специалист-античник. Именно в это время в Эрмитаж окончательно вернулся и И.Г. Спасский. С 8 февраля 1946 г. он был назначен старшим научным сотрудником Отдела нумизматики в Отделение русских монет и медалей, приняв на хранение всю русскую часть монетной коллекции, важные денежные знаки, западноевропейские медали, сфрагистику и фалеристику.

С началом войны в 1941 г. наиболее ценная часть нумизматической коллекции Эрмитажа – 170 ящиков с основным собранием монет и медалей, большей частью дублетного фонда, хранительскими документами – была эвакуирована в Свердловск. Общее количество экспонатов в Отделе нумизматики перед войной насчитывало около 600 тыс. экз., а сам отдел располагался в здании Нового Эрмитажа, занимая Двенадцатиколонный зал и его хоры, где находились рабочие места сотрудников. Уже в 1945 г. все экспонаты музея были возвращены из эвакуации, но до мая 1949 г. вернувшиеся из эвакуации коллекции Отдела временно хранились в других помещениях музея. Главной заботой в это время было размещение Отдела нумизматики на новом месте на 3-ем этаже Зимнего дворца, согласно подготовленному во время эвакуации и блокады Генеральному плану размещения отделов и экспозиций в послевоенный период.

В соответствии с экспозиционным планом на 1947 г. планировалось открытие нумизматической выставки (было отложено в связи с тем, что эта работа была неразрывно связана с восстановлением хранилища отдела). До конца 1947 г. производился ремонт помещений, отведенных под хранилища и рабочие кабинеты.

Невозможно перечислить весь колоссальный объем работ, который был проделан нашими предшественниками. На склоне лет И.Г. Спасский вспоминал:

...я был <...> единственным мужчиною нашего отдела, да еще полным сил и опыта сапера в сопках Заполярья <...> в тяжелых такелажных трудах по собиранию, – а бывало, чего греха таить? и отбиванию! – растащенного, как нарочно, черт знает по каким дырам, этажам Зимнего дворца и Эрмитажа после прямого попадания в нашу дорогую “нумизматику” с ее изрядно-таки громоздкой мебелью – шкафов от красного дерева с бронзой до самоделок эрмитажной мастерской, а также неподъемных витрин жилевской выдумки, с бронзовыми кариатидами, пересчитывая ступеньки бесчисленных лестниц – вверх, вниз! <...> Страшно вспомнить, сколько лестниц, парадных и чугунных черных мы одолели в наших трудах по собиранию в западной нынешней части Зимнего. Видел бы кто-нибудь как мы с нею [А.А. Марковой – *авт.*] кантовали ломиками здоровенный “двухспальный” броневой шкаф для драгоценностей из двора вверх по лестнице! Незабываемы эти дни, оживавшие в очередных кампаниях и позже, в авралах эшелонов – то своих, кровных, то кровью добытых, “трофейных”, возвращенных потом [в ГДР – *авт.*] [23].

Заведующий отделом А.А. Быков отличался слабым здоровьем, часто брал бюллетень, в 1946–1949 гг. неоднократно был командирован в Москву, где длительно (иногда до 4-х месяцев подряд) работал в Гохране в качестве эксперта. И.Г. Спасский фак-

тически исполнял обязанности не только Главного хранителя, но и заведующего Отделом. Однако несмотря на все трудности и чудовищную занятость Иван Георгиевич писал кандидатскую диссертацию на тему: “Классификация русских монет XVI и начала XVII вв.”, которую успешно защитил в 1948 г. После защиты диссертации он был назначен Главным хранителем Отдела нумизматики.

В эти годы ОНГЭ занимался напряженной хранительской работой. Сотрудники вели текущие экспертизы и научные консультации. Среди особо ценных приобретений этого времени оказался сребреник Святополка. Отдел активно участвовал и в экспозиционной работе музея – в 1946 г. были восстановлены нумизматические части экспозиций в других отделах Эрмитажа. Кроме того, распоряжением Совета Министров от 25 декабря 1946 г. были подтверждены действовавшие до войны постановления о передаче для собрания Эрмитажа двух экземпляров каждого из всех выпускаемых Ленинградским монетным двором орденов, медалей, наградных и денежных знаков и монет, которые на хранение принимал Иван Георгиевич.

С 1946 до 1949 г. в ОНГЭ разбирали и систематизировали дублетный фонд – 132418 экз., а также документы, оставшиеся во время войны в Ленинграде; вели приемку и учет спец. материалов из немецких музеев – около 500 тыс. экз. (нумизматическая коллекция Кайзер-Фридрих-музеума, музея Гогенцоллернов и Лейпцигского университета, возвращенные в ГДР в 1958 г.).

В 1949 г. под руководством И.Г. Спасского состоялась трудоемкая перевозка ящиков с материалами ОНГЭ в новые помещения. Расстановка и раскладка возвращенных из эвакуации материалов на места постоянного хранения начались в мае 1949 г. и была более-менее полностью закончена только в 1960-х гг. В 1949 г. Эрмитаж получил еще одно огромное поступление из Гохрана – более 200 тыс. упакованных в мешки золотых и серебряных монет и медалей. Состоянием на 1 декабря 1952 г. на материально-ответственное хранение ОНГЭ было принято уже 998853 экз. С 1949 г. Эрмитаж неоднократно проходил проверки Государственного контроля. Естественно, тяжелый груз ответственности нес именно Главный хранитель отдела – И.Г. Спасский.

Главной работой Отдела в ближайшие последующие годы была проверка наличия и восстановление систематизации основного собрания, нарушенной во время эвакуации. После вскрытия всех ящиков и размещения материала по хранилищам была составлена топография хранения с топографическими картами, снабженными комментариями, зарегистрированными в Отделе учета. Топографические карты, профессионально нарисованные Иваном Георгиевичем и сейчас, в век компьютерных технологий, являются образцами для молодых сотрудников.

С 1950-х гг. И.Г. Спасский как Главный хранитель ОНГЭ и хранитель русского собрания в частности занимался восстановлением и пополнением нумизматических коллекций в музеях СССР утраченных во время войны (Новгород, Тверь, Рига и др.), в т.ч. и во многие музеи Украины (Киев, Полтава, Львов). Всего было подобрано и выдано более 29 тыс. предметов.

Бремя Главного хранительства Иван Георгиевич нес до 1984 г., когда его сменил на этом посту его ученик – В.А. Калинин (ныне – заведующий ОГНЭ). В полной мере оценить масштаб и объем проделанной И.Г. Спасским работы на посту Главного хранителя ОНГЭ сотрудники Отдела смогли во время подготовки к сверке Комиссией Министерст-

во культуры российской Федерации, состоявшейся в 2009 г. При отсутствии компьютеров, копировальной техники, нехватке пишущих машинок, Иван Георгиевич за четверть века проделал поистине циклопическую работу по упорядочению учета в ОНГЭ.

Но находил он время и для научной и экспозиционной работы. В 1955 г. был закончен ремонт галереи и к Дню Советской Армии – 23 февраля 1956 г. – Иваном Георгиевичем была создана временная выставка орденов.

И.Г. Спасский занимался огромной консультативной работой, к нему обращались российские и зарубежные специалисты; а консультаций нумизматам-любителям было превеликое множество – никто не знал отказа. Благодаря ему в научную библиотеку Эрмитажа поступало большое количество зарубежной нумизматической литературы.

Успевал известный музейщик заниматься и педагогической работой – читал лекции студентам истфака ЛГУ. По сути он создал школу отечественной нумизматики, а бывшие аспиранты И.Г. Спасского ныне сами стали учеными с мировым именем.

Заслуги И.Г. Спасского были высоко оценены Государственным Эрмитажем. Его 70-летие отмечалось торжественным заседанием в Эрмитажном Театре. Ленинградский монетный двор, с которым Ивана Георгиевича связывали давние деловые и дружеские отношения, отчеканил памятную медаль. Было представлено два проекта А.В. Козлова и Н.А. Соколова. Последний выполнил 2 варианта своего проекта. Первый из них выполнен в виде плакетки из фарфора. Второй – медаль с тем же портретом, что и на плакетке. Медаль была тиражирована на Ленинградском монетном дворе (далее – ЛМД). После кончины И.Г. Спасского была изготовлена гальванокопия с плакетки, которая установлена на надгробии его могилы на Волковском кладбище Санкт-Петербурга [24].

Государственный Эрмитаж свято чтит память об Иване Георгиевиче Спасском. В 1994 г. сотрудниками ОНГЭ была организована временная выставка, посвященная 90-летию выдающегося ученого и музейщика, а также 250-летию ЛМД; проведена посвященная этим событиям Всероссийская нумизматическая конференция. В 2004 г.

выставкой и памятными Чтениями было отмечено 100-летие со дня рождения И.Г. Спасского. Кроме того, по эскизу А. Щаблыкина Санкт-Петербургский монетный двор Гознака (нынешнее название ЛМД) отчеканил памятную медаль. В ноябре 2010 г. аналогичные Чтения были проведены в сте-

Козлов А.В. Медальон в честь И.Г. Спасского. Гипс. 1974 г. (уменьшено)

Соколов Н.А. Плакета в честь И.Г. Спасского. Гипс. 1974 г. (уменьшено)

нах Государственного Эрмитажа, посвященные 20-летию со дня кончины Ивана Георгиевича. На склоне лет в одном из писем своему многолетнему корреспонденту В. Фуку (ФРГ) И.Г. Спасский писал о себе:

...здравый смысл сразу же подсказывает и перечисляет прежние темы, из власти которых я в разное время выходил. Вероятно, это всего лишь счастливая черта характера – жить своей работой и “болеть” ею: каждая тема в которую я запрягался, вероятно была каждый раз “первой любовью”. И, наверное, эта особенность характера – это то, что наши родители называли когда-то “Дар Божий”!

Источники и литература

1. С 1 января 1932 г. по 31 октября 1933 г. и с 8 февраля 1946 г. по 30 декабря 1989 г.
2. Личный архив Л.И. Вуич (семейный архив Спасских), архив И.Г. Спасского, “Воспоминания И.Г. Спасского”. См. также: *Лепехина Е.В.* Формирование научных интересов И.Г.Спасского в конце 1920-начале 1930-х годов // Хранитель Эрмитажа. Сборник воспоминаний и научных статей к 100-летию со дня рождения И.Г.Спасского (1904–1990). – СПб.: Издательство Государственного Эрмитажа, 2004. – С. 69–71.
3. В.И. Лесючевский с 1919 г. по 1921 г. был заведующим секцией охраны памятников старины и искусства, заведующим секцией изобразительных искусств и заведующим Музеем при отделе народного образования г. Нежина.
4. Рукописный фонд Отдела нумизматики Государственного Эрмитажа (далее – РФ ОНГЭ), “Автобиография И.Г. Спасского”.
5. Личный архив Л.И. Вуич (семейный архив Спасских), архив И.Г. Спасского, “Воспоминания И.Г. Спасского”.
6. *Лепехина Е.В.* Формирование научных интересов... – С. 71–74.
7. Дипломная работа И.Г. Спасского о дукачах была введена в научный оборот Н.П. Бауером (см.: *Bauer N.* Ukrainischer Frauenschmuck und die deutsche Medaille. Besprechung der Doktordissertation von Ivan Spasskij – Leningrad / Mitteilungen für Münzsammler. Wiesbaden-Mainz. – 1929. – № 70, Oktober, 6. Jahrgang. – S. 357–359.
8. А.В. Банк (1906–1984) – специалист в области культуры и искусства Византии, с 1931 г. работала в Эрмитаже.
9. РФ ОНГЭ, “Письмо А.В. Банк – И.Г.Спасскому от 26.07.1927 г.”
10. Маршруты по Союзу ССР. Маршрут № 3, § 12: г. Нежин // Весь СССР на 1930 год. – М., 1930. – С. 137–138.
11. РФ ОНГЭ, “Письмо А.В. Банк – И.Г. Спасскому от 20.06.1929 г.”
12. Там же, “Письмо А.В. Банк – И.Г.Спасскому, апрель 1929 г.”
13. Работе И.Г. Спасского хранителем фонда медалей в 1930-е гг. посвящена статья Е.С. Щукиной в настоящем сборнике.
14. Личный архив Л.И. Вуич (семейный архив Спасских), архив И.Г. Спасского, “Спасский И.Г. Воспоминания. 30.10.1982 г. Часть 2-я. (Чайковского 7, Моховая 1)”
15. *[И.Г.Спасский]* Эрмитаж // Весь Ленинград. Адресная и справочная книга. – Л., 1933. – С. 287; *[Он же]* Отдел нумизматики // Ленинград. Путеводитель. Т. II: Прогулки по городу. Музеи, научные учреждения: Справочник. – М; Л., 1933. – С. 418–419. Во вступлении ошибочно указан как “Ю. Спасский”.
16. *Ашинин Ф.Д., Алпатов В.М.* «Дело славистов»: 30-е годы. – М., 1994. – С. 242.
17. Е.С. Щукина со слов Ивана Георгиевича сообщает интересные подробности об его аресте: «В память о родном гнезде он привез в Ленинград несколько предметов мебели из нежинского дома. Часть рогож от упаковки с адресом были найдены на эрмитажном чердаке с завернутыми в них предметами из Арсенала – скорее всего, это была провокационная акция против его заведующего. Иван Георгиевич был арестован по обвинению в антисоветской деятельности» (см.: *Щукина Е.С.* Учитель, перед именем твоим...» // Хранитель Эрмитажа. Сборник воспоминаний и научных статей к 100-летию со дня рождения И.Г. Спасского (1904–1990). – СПб.: Издательство Государственного Эрмитажа, 2004. – С. 21.
18. *Ашинин Ф.Д., Алпатов В.М.* Указ. соч. – С. 42–43.
19. Там же. – С. 240–243.

20. РФ ОНГЭ, “Черновик письма И.Г. Спасского неустановленному адресату, конец 1980-х гг.”
21. Щукина Е.С. Указ. соч. – С. 21.
22. РФ ОНГЭ, “Характеристика И.Г. Спасского, составленная И.А.Орбели”.
23. Там же, “Черновые материалы к работе И.Г. Спасского “Нумизматика в Эрмитаже. Очерк истории Минцкабинета – Отдела нумизматики”. Нумизматика и эпиграфика. 1970. Т. VIII”.
24. Введенский Н.Г., Степанова О.А. О медалях, посвященных И.Г. Спасскому // Хранитель Эрмитажа. Сборник воспоминаний и научных статей к 100-летию со дня рождения И.Г.Спасского (1904–1990). – СПб.: Издательство Государственного Эрмитажа, 2004. – С. 287–290.

Лепьохіна К.В. І.Г. Спаський: тернистий шлях ученого та музейника в ХХ столітті

У статті простежується непростий шлях в науку уродженця м. Ніжина І.Г.Спаського – студента Ніжинського інституту народної освіти, одного з організаторів Ніжинського музею, випускника Ленінградського державного університету, Головного зберігача Відділу нумізматики Державного Ермітажу, зберігача фонду російських монет, західноєвропейських і російських медалей та орденів.

Ключові слова: І.Г. Спаський, Відділ нумізматики Державного Ермітажу, музей, монети, медальєрне мистецтво.

Лепехина Е.В. И.Г. Спасский: тернистый путь ученого и музейщика в ХХ веке

В статье прослеживается непростой путь в науку уроженца г. Нежина И.Г.Спасского – студента Нежинского института народного образования, одного из организаторов Нежинского музея, выпускника Ленинградского государственного университета, Главного хранителя Отдела нумизматики Государственного Эрмитажа, хранителя фонда русских монет, западноевропейских и русских медалей и орденов.

Ключевые слова: И.Г. Спасский, Отдел нумизматики Государственного Эрмитажа, музей, монеты, медальерное искусство.

Lepekhina K.V. I.G. Spassky: a thorny way of scientist and museum woker in 20 century

In the article it is traced a not simple way in science of native Nezhyn I.G. Spassky – student of the Nezhyn People Education Institute, one of organizers of the Nezhhen museum, graduating student of the Leningrad State University, Main keeper of Numismatic Department of the State Hermitage, keeper of fund of the Russian chinks, West European and Russian medals and orders.

Key words: I.G. Spassky, Numismatic Department of the State Hermitage, museum, chinks, medal art.

УДК 351.856.2(092)

Евгения ЩУКИНА
(Санкт-Петербург)

И.Г. Спасский и собрание медалей Эрмитажа

Повествование на заявленную тему мне хотелось бы начать с определения личного отношения к Нежину – родному городу моего учителя Ивана Георгиевича Спасского. Нежин я считаю своей прародиной в силу следующих обстоятельств. Мой отец Семен Яковлевич Лигун родился в 1903 г. в с. Веркиевка (nene – Вертиевка), расположенном в 12 км от Нежина. После окончания им начальной школы встал вопрос о продолжении образования в Нежине, и кто-то из односельчан посоветовал обратиться к священнику Николаевского собора о. Георгию Спасскому, супруга которого Юлия Ни-

колаевна, славившаяся своей добротой, давала приют в своем доме учащимся, приезжавшим из окрестных сел. Так мой отец оказался в гостеприимном доме Спасских, подружился с их сыном, своим ровесником Иваном, позднее вместе с ним закончил Нежинский институт народного образования (ныне – госуниверситет им. Н.В. Гоголя). Дружба с И.Г. Спасским продлилась вплоть до смерти отца в 1972 г. В 1950 г., когда я была на IV курсе исторического факультета Ленинградского государственного университета, И. Г. Спасский предложил мою кандидатуру директору Эрмитажа И.А. Орбели, подбиравшему молодые кадры сотрудников музея. 1 октября 1950 г. я была зачислена научно-техническим сотрудником Отдела нумизматики Государственного Эрмитажа, моим учителем стал И.Г. Спасский.

Иван Георгиевич Спасский – признанный глава целой школы российской советской нумизматики, сделавший огромный вклад в историю денежного обращения России и изучение монетного материала X– XX вв., отличался невероятной широтой своих научных интересов. Он посвятил свои исследования технике монетного дела, истории нумизматики в России, в Эрмитаже в частности. Его монографии, посвященные русской монетной системе, орденам и Константиновскому рублю, стали стартом для исследований следующего поколения ученых в области нумизматики и фалеристики.

Однако, мало кому известно, что начинал он свою работу в Эрмитаже как хранитель медалей и с деятельным интересом относился к этой части собрания музея. Более того, он не раз признавался в том, что изучение медалей как памятника истории и изобразительного искусства он хотел сделать своей основной профессией.

В акте от 31 марта 1932 г. записано:

Мы, нижеподписавшиеся, Научный сотрудник 1-го разряда А.А. Войтов и Действительный член И.Ю. (до войны коллеги величали молодого ученого Иваном Юрьевичем [это связано с особенностями употребления имен “Юрий” и “Георгий” в дореволюционное время – первое было неофициальным вариантом второго, которое давалось при крещении – *авт.*] Спасский составили настоящий акт в том, что первый сдал, а второй принял собрание русских и западноевропейских медалей Государственного Эрмитажа согласно составленной для этой цели описи, причем систематизированная часть медалей описана по медальерам, а дублиеты счетом.

К акту приложена тетрадь объемом в 67 страниц, заполненных почерком И.Г. Спасского, в которой зафиксированы все медальные коллекции Эрмитажа. На первом листе тетради стоит заголовок “Опись медалей, составленная при передаче коллекции А.А. Войтовым И.Ю. Спасскому. Январь-март 1932 г.” В короткой строке ясно ощущается невероятная работоспособность Ивана Георгиевича, сумевшего менее чем в 3 месяца освоить огромный по своему объему материал, насчитывавший в общей сложности более 30 тыс. памятников. На разграфленных для указания металлов страницах описи последовательно перечислены работы медальеров всех европейских национальных школ. В конце описи на стр. 65 отмечены штемпели – 28 экз., альбом с камеями Екатерины II, закладная доска ограды Зимнего дворца, камергерский ключ. К тетради приложен отдельный листок, подводящий количественный итог основного собрания 29803 памятника с разбивкой на металлы.

Сравнение этого количества с нынешним составом основного собрания – 52 тыс. русских, западноевропейских и американских медалей, жетонов и 36,5 тыс. орденов,

знаков и значков, которые также включались в число медалей, убеждает в том, что за время с 1932 по 2009 г. основное собрание почти утроилось. Неизмеримо возрос и дублетный фонд, несмотря на щедрые выдачи столичным и периферийным музеям. В 1932 г. в дублетах насчитывалось 1057 экз. серебряных памятников, 3343 – медных, 508 – из прочего материала, что в целом составило 4908 экз. Ныне в инвентарях записано более 10 тыс. дублетов русских медалей и примерно такое же количество западноевропейских. Последняя запись в списке И.Г. Спасского занята несистематизированным материалом. Всего 12646 экз. Их определение, систематизация и инвентаризация наряду с обработкой огромных объемов новых поступлений стали суровой школой для представителей нынешнего старшего поколения – М.А. Добровольской и автора этих строк.

Цитированный выше документ достаточно красноречиво говорит не только об уровне доверия к научным сотрудникам музея в те времена, но и о том насколько еще не была выработана фискальная форма учета музейных памятников. Выделение медалей в отдельный фонд произошло сравнительно поздно; вплоть до середины XIX в. они записывались в каталоги вперемешку с монетным материалом. Заслуга выделения медалей Эрмитажа в отдельный фонд принадлежит А.А. Сиверсу.

Россия. Ф. Алексеев. Медаль в память взятия двух шведских судов.
1703 г. Золото. Лицевая и оборотная стороны (уменьшено)

В 1932 г. И.Г. Спасский стал заведующим Медальной секцией Отдела нумизматики, но спустя два года по ложному доносу был арестован. Как ни печально, роковую роль в этом сыграла связь с его родным Нежиным. После трагической смерти матери Юлии Николаевны он перевез в Ленинград шкаф из родного дома, а в рогожную упаковку с именем получателя груза, оказавшуюся на чердаке одного из зданий Эрмитажа были случайно или намеренно завернуты несколько предметов из Арсенала, подброшенные для обвинения в краже тогдашнего хранителя коллекции западноевропейского оружия. Иван Георгиевич выдержал многочисленные допросы, но ни на одном не признал своей вины. После сталинских застенков и лагерей он принял участие в Великой Отечественной войне советского народа простым солдатом на Северном фронте. Возвратился он в музей в 1946 г. Продолжить работу с медалями ему помешала новая стезя – хранение и изучение русских монет, порученная ему тогдашним директором Эрмитажа академик И.А. Орбели. И.Г. Спасскому буквально пришлось “наступить на

горло собственной песне” и со свойственной ему энергией заняться богатейшим собранием русских монет, хранящимся в музее. Несмотря на загруженность огромным объемом монетного материала, блестящие научные открытия в этой области, он вплоть до 1957 г. оставался хранителем фонда медалей, продолжая отдавать ему свое внимание и силы. Иван Георгиевич стал автором трехтомного рукописного каталога медалей Англии, каталогов медалей США, Южной Америки и Румынии. Он был прекрасно осведомлен о составе и ценности всех разделов собрания русских и западноевропейских медалей Эрмитажа. В первом издании сборника “Сокровища Эрмитажа” (1949) опубликованы его блестящие эссе о двух произведениях родоначальника медали выдающегося художника времени Возрождения Пизанелло [1]. В работе по истории нумизматического собрания Эрмитажа содержится огромное количество ценнейших сведений о поступлении в Отдел нумизматики целых групп или отдельных памятников медальерного искусства [2]. Особая заслуга принадлежит И.Г. Спасскому в пополнении составленного А.А. Ильным шеститомного каталога русских медалей многочисленными записями новых поступлений. Каждое из дополнений было подробным, научно аргументированным и снабжено ссылкой на литературу.

Германия. X. Вермут. Медаль в память взятия русскими войсками Нарвы.
1704 г. Серебро. Лицевая и оборотная стороны.

Еще в самом начале работы в Эрмитаже И.Г. Спасский приступил к изучению и подготовке к публикации особой группы памятников, непосредственно связанных с его родиной – Украиной. Речь идет о дукачах – украшениях народного женского костюма. Основу подобных предметов составляли отливки с медалей, вставленные в ювелирную оправу, нередко украшенную цветными стеклами, имитирующими драгоценные камни. По сложившейся традиции дукач был центральным украшением “намыста” – ожерелья из бус или кораллов, которое носили украинские девушки. Выходя замуж владелица дукача снимала его и передавала впоследствии своей дочери, которая также носила дукач до замужества и передавала его далее по наследству. В начале 1930-х гг. И.Г. Спасский только приступил к изучению коллекции дукачей Эрмитажа, которая к 1970-м гг. возросла до 200 экз. Впоследствии в киевском издательстве “Наукова думка” вышла его монография, где подробно рассмотрены этимология, производство и бытование особых памятников, непосредственно связанных как с русскими, так и с западноевропейскими медалями [3]. Блестяще владея материалом всего

медального собрания Эрмитажа, Иван Георгиевич определил оригиналы, повторяющиеся в сюжетах дукачей, причем доказал, что помимо отливок с западноевропейских и русских медалей XVII– XIX вв. в дукачах использовались образцы местного происхождения, в частности, повторения изображений иконы Охтырской богородицы, Голгофы, образа покровительницы брака и семейного очага Параскевы Пятницы.

Выдающийся ученый и исследователь Спасский обладал талантом Учителя. Свои обширные знания в различных областях истории и искусства он щедро передавал коллегам и в их числе и автору этих строк, поступившей, как указывалось выше, в Эрмитаж в 1950 г. Начиная с 1957 г. я постепенно приняла от него огромный фонд памятных медалей, увеличившийся по сравнению с 1932 г. втрое. Помимо помощи в освоении этого собрания он старался расширить знания, полученные мною в университете и помочь избавиться от многих изъянов, нанесенных советской системой преподавания 1940-х гг. Для меня и моих сверстников И.Г. Спасский стал живым звеном преемственности культуры дореволюционных поколений, воспринятой от таких корифеев нумизматической науки и практики как А.К. Марков и А.А. Ильин.

Россия. П. Бобровщikov, И.Г. Вехтер. Медаль в память открытия монумента Петру I в Петербурге. 1782 г. Золото. Лицевая и оборотная стороны (уменьшено)

Большой школой экспозиционной работы стала для молодежи Отдела выставка орденов и знаков 1956 г. В достаточно сложных условиях нехватки оборудования и каких бы то ни было помощников-оформителей Иван Георгиевич вынес на своих плечах всю экспозицию – от концепции, подбора и систематизации орденов и знаков вплоть до расположения их в витринах. Большое внимание он уделил сопроводительным материалам (портретам, орденским костюмам). До сих пор в Отделе нумизматики хранится блестяще сделанный им манекен из картона для демонстрации одеяния ордена Св. Екатерины. К открытию выставки 23 февраля 1956 г. вышла краткая листовка-путеводитель. Все участники создания выставки были поражены энергией Ивана Георгиевича, который стремился наверстать время, отнятое у него сталинскими застенками и войной, и восполнить его напряженной работой во всех областях деятельности. Выставка легла в основу монографии И.Г. Спасского “Иностранные и русские ордена до 1917 года”, которая была первым и долго оставалась единственным изданием по фалеристике в СССР. К этому труду примыкают работы И.Г. Спасского по истории наградного дела в России – жалованным монетам для ратников XVI–XVII вв.

Россия. К. Леберехт. Портрет Г.А. Потеемкина. 1789 г. Эскиз для лицевой стороны медали. Воск (уменьшено)

Огромное внимание уделял Иван Георгиевич просветительной работе. На его увлекательных лекциях в Эрмитажном Театре и Политехническом музее в Москве всегда был аншлаг. К повествованию о русской нумизматике и истории Отдела нумизматики Государственного Эрмитажа он широко привлекал медальный материал, что несомненно оживляло лекцию. Даже во время отдыха, который он обычно проводил в плавании на пароходах по рекам России он читал лекции, вызывавшие огромный интерес и приносившие пользу для расширения связей Эрмитажа со всей страной.

И.Г. Спасский оставил многотомный архив переписки с коллегами в стране (имеется в виду СССР) и за рубежом. Он никогда не брезговал письмами простых школьников, задававших наивные, а порой и глупые вопросы. По его мнению звание сотрудника Эрмитажа обязывает к широкой просветительской деятельности. Его душевная щедрость сказалась в передаче многим музеям разных республик Советского Союза медалей и монет из дублетного фонда Отдела.

В заключение стоит сказать о поразительной по своей оригинальности индивидуальной манере И.Г. Спасского – исследователя и публикатора. Это прежде всего – углубленная работа с источниками – обширнейшим кругом самой разнообразной литературы – от специальных нумизматических трудов до мемуаров. Что касается архивных материалов, то Иван Георгиевич был блестящим знатоком фондов многих архивов СССР и благодаря обширным связям с зарубежными коллегами получал необходимые сведения из архивов Европы. Процесс оформления собранных сведений в научные статьи был отмечен оригинальностью изложения, чуждого какого либо наукообразного занудства и сухости. Чтение трудов Учителя всегда было увлекательным процессом, рождавшим новые мысли.

Франция. А. Варенн. Плакета в память добычи миллиарда пудов сырой нефти на предприятии братьев Нобель. 1907 г. Серебро. Лицевая и оборотная стороны (уменьшено)

Высокие достоинства И.Г. Спасского – хранителя отечественных ценностей, исследователя и популяризатора замечательных памятников истории и искусства остаются примером для последующих поколений ученых и музейщиков. Лично я как его современник и младший коллега безмерно благодарна судьбе за общение со столь выдающейся личностью, Человеком самых высоких нравственных достоинств.

Источники и литература

1. Сокровища Эрмитажа. – М.; Л., 1949. – С. 177–180.
2. *Спасский И.Г.* Нумизматика в Эрмитаже. Очерк истории Минцкабинета – Отдела нумизматики // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1970. – [Т.] VIII. – С. 123–234; ил.
3. *Спаський І.Г.* Дукачи і дукачи України. Історико-нумізматичне дослідження. – К.: Наукова думка, 1970. – 168 с.; ил.

Шукина Е.С. И.Г. Спасский и собрание медалей Эрмитажа

В статье кратко излагается деятельность И.Г. Спасского в области изучения, музейного экспонирования и пропаганды русских и западноевропейских медалей из собрания Государственного Эрмитажа.

Ключевые слова: И.Г. Спасский, медальерное искусство, музейное экспонирование, Государственный Эрмитаж.

Шукіна Є.С. І.Г. Спаський і зібрання медалей Ермітажу

У статті стисло охарактеризована діяльність І.Г. Спаського в галузі вивчення, музейного експонування та пропагування російських і західноєвропейських медалей із зібрання Державного Ермітажу.

Ключові слова: І.Г. Спаський, медальєрне мистецтво, музейне експонування, Державний Ермітаж.

Schukina E.S. I.G. Spassky and the medals collection of the State Hermitage

Activity of I.G. Spassky in area of study, museum exhibiting and propaganda of the Russian and западноевропейских medals from collection of the State Hermitage is briefly expounded in the article.

Key words: I.G. Spassky, medal art, museum exhibiting, the State Hermitage.

УДК 7.071.929:2-317“Спасский”

Лада ВУИЧ
(Москва)

“Какое счастье ссудила нам судьба, послав в мир в доме бабушки Спасского!” Из воспоминаний Ивана Георгиевича Спасского

И.Г. Спасский не вел дневников, свои воспоминания он написал в возрасте 78 лет, когда в 1982 г. попал в онкологическую больницу – только в больнице у него оказалось несколько месяцев свободного от работы в Эрмитаже времени. Это пять общих тетрадей в клеточку по 48 листов, заполненных не всегда разборчивым почерком. Первая тетрадь посвящена Нежину. И сразу хочется привести записи, в которых Иван Георгиевич рассказывает об истории его семьи и о жизни в доме на Судейской улице.

Мама, Юлия (Ульяна) Николаевна (1864–1930) родилась в с. Михайлановке Конопольского уезда Черниговской губернии. Ее отец – украинский сельский священник Николай Алексеевич Переяславец (Переяславцев), происходил из казаков, оказался очень музыкальным, играл на скрипке и юношей организовал отличный хор при церкви в местечке Носовка. Черниговский архиерей Филарет при объезде епархии был так этим поражен, что забрал молодого человека к себе и сделал сначала помощником регента архиерейского хора, а потом и регентом [1]. Здесь он окончил семинарию, женился на Ефросинии Ивановне Малютиной, захудалой, бедной дворянке, обладательнице одной души – старушки; в 1858 г. был рукоположен в священники, служил в нескольких селах на Черниговщине – в Михайлановке, Выгуровщине еще при крепостном праве, а позже у себя на родине – в Носовке.

Старший брат Ивана Георгиевича – Феодосий Георгиевич в своем очерке «Памяти нескольких регентов и их певчих киевского района перед войной и во время нея»* рассказал о том, как “слепой случай” помог его деду создать замечательный церковный хор. Однажды о. Николай после поездки к черниговскому архиерею для обычного доклада возвращался на пароходике, заночевавшем в месте впадения Десны в Днепр, и поздно вечером услышал пение парубков и девчат на берегу. Утром он сошел с парохода со своим “путевым чемоданчиком” и отправился в село, где нашел старого и больного священника, который давно безуспешно искал себе замену, т.к. приход был бедный и никто не хотел сюда ехать. Они вдвоем составили прошение на имя архиепископа, а “парням и девчатам” о. Николай сказал, что научит их петь по нотам в церкви. Так он стал священником с. Выгуровщина и создал хор, “не чуждавшийся и светского пения”; слушать его приезжали специально из Киева. Заканчивается очерк следующим примечанием: “Переходя к современности скажем несколько слов о том, что потомки о. Николая Переяславца <...> в меру своих возможностей продолжают традицию православного церковного пения. Это регент, или, как он предпочитает выражаться, руководитель церковного хора Храма Памятника в Брюсселе, Николай Спасский, правнук о. Николая. Помимо его регентства и деятельности при Храме Памятника, он еще ведет вторую регентскую должность с Русским хором в Брюсселе, который объединяет не только церковное, но и народное пение. Его брат Сергей, регент церковного хора Св. Алексея в Париже <...> Они с успехом исполняют завет своего прадеда, несмотря на то, что оба родились и выросли за границей. Как счастлив был бы их предок, услышав их пение». Ф.Г. Спасский пишет о своих сыновьях, которые теперь уже умерли, но их дети пошли по тому же пути: сын Николая Феодосиевича, получивший духовное образование и монашеский постриг в Джорданвиле, сейчас служит в православной церкви в Брюсселе и, продолжая дело отца, руководит Русским хором. Дочь Сергея Феодосиевича, закончившая консерваторию, дирижер профессионального хора, исполняющего духовные сочинения, в т.ч. и русские.

Но вернемся к воспоминаниям Ивана Георгиевича.

Когда мама вышла замуж и поселилась в Нежине, дедушка стал священником в скиту Введенского женского монастыря в урочище “Ветхое”, расположенном под Нежином [2]. В дубовом лесу стояла на опушке церковь с примыкавшими к ней справа и слева

* Ця праця Ф.Г. Спаського, видана в 1960-х роках у США, уміщена в цьому ж випуску збірника з післясловом ніжинського дослідника Олександра Морозова (*ред.*).

Г.И. Спасский
(о. Георгий).
Фотография
1880-х гг.

Е.Ю. Спасская.
Фотография
1910 г.

Г.И. и Ю.Н. Спасские в национальных костюмах.
Фотография
1880-х гг.

Дети Г.И. и Ю.Н Спасских (слева направо):
Иван, Евгения, Феодосий, Василий, Георгий. Фотография 1909 г.

кельями. Помню, что дедушка любил приезжать на лошадке к нам, и часто забирал меня к себе. Жил он в маленьком домике – избе украинской под соломой, из сеней налево зальце с иконами в углу, диванчиком и столом перед ним, в зальцу выходили две комнаты – дедова и рядом бабушкина. Дедушка помещал меня у себя на каком-то сундучке. Он укладывал меня спать, а сам к завтрашней обедне готовился: нужно было много чего прочитать, и я на тени в соседней комнате на стене видел, как он читает большую книгу в кожаном переплете, становится на колени, кланяется. Эту деятельность деда заметил котенок, пригретый бабушкой, и решил с ним поиграть: затаился за раскладушкой с книгой, и когда дед, кланяясь, нагнулся, вцепился лапами ему в голову.

Исполнив обязанности перед Богом, дед хочет потешить душу: снимает со стены свою двустоволку, просматривает на свет стволы; на стене получается страшно, я начинаю хныкать, он приходит меня успокаивать. Дело в том, что, кроме скрипки, у него с молодости была еще одна страсть – охота, за что он однажды даже был отправлен на покаяние в монастырь. Мама в его правонарушениях смолоду участвовала: он будил ее ночью, тихонько запрягали лошадь, заезжали подальше, мама оставалась с лошадьо, а сам он отправлялся куда-нибудь на болото, чтобы поспеть к утренней заре на перелет уток. Маме было страшно – волки воют, где-то изредка выстрелы. Домой они возвращались до того, как кто-нибудь проснется.

Невольно вспоминается дьякон Ахилла из “Соборян” Лескова, тоже происходивший из казаков, который как-то ночью загнал двух зайцев. И дом дедушки, и уклад монастырской жизни – всё напоминает Старгород, место действия в “Соборянах”.

Деду и в его монастырьке с дюжиной монахинь нужен был хор, и вместо того, чтобы дремать в кельях, приходилось всем сколько-нибудь способным петь ходить на спевки. У деда в одной руке скрипка, в другой смычок, он тянет им мелодию, разучивая партии голосов, и, если услышит фальшь, достает виновную смычком по голове, а она складывает лодочкой кисти рук и кланяется: “Спаси Христос, батюшка!”

<...>

Среди моих бумаг есть описание Нежинского женского монастыря (из “Описания” Филарета Гумилевского). Там говорится и о монастырском училище для девочек. Открыла его игуменя Смарагда, и, видимо, в первый же прием попала и девица Ульяна Переяславцева – так написано в сохранившемся “Похвальном листе” 1875 года. В 1876 г., когда началась Русско-турецкая война, Смарагда сразу же ликвидировала училище и в его доме – большом, двухэтажном – устроила госпиталь для раненых офицеров.

Юлия Николаевна Спасская (Переяславцева) оставила интересные воспоминания об этом учебном заведении, в которых называет имена многих преподавателей и приводит историю монастырского училища от основания до закрытия. Ее воспоминания, написанные в 1927 г., обрываются на рассказе о поездке к сестре Марии в с. Хотиновку Нежинского уезда, где она “встретила своего дорогого мужа Георгия Ивановича”.

История жизни деда Ивана Георгиевича по отцовской линии изложена в некрологе, который написал о. Георгий под названием “Венок (от сына) на могилу протоиерея Иоанна Георгиевича Спасского” (в семейном архиве Спасских сохранился отдельно изданный оттиск некролога, опубликованного в “Черниговских епархиальных известиях”, № 24 за 1912 г.).

Иван Георгиевич (Егорович) Спасский (1826–1911) – сын священника, по окончании Калужской духовной семинарии, был рукоположен в священники архиепископом калужским Григорием, происходившим из Чернигова. Последний благословил моло-

дого священника отправиться служить в качестве миссионера в одну из новооткрытых единоверческих церквей Черниговской губернии.

Там он своим примерным пастырским служением приобрел общее уважение не только среди обращенных им, но и среди раскольников, подолгу, часто по целым ночам, беседуя с ними, приходившими к нему на дом.

Более сорока лет о. Иоанн был “старшим” священником Троицкой церкви с. Попова Гора Суражского уезда Черниговской губернии, где снискал “неподдельное уважение и любовь” сослуживцев и духовных чад. Не переставая следить за миссионерским делом в России, он и сам издал книгу “Разбор мнений старообрядчества”. Добавим, что темой этой занимался в дальнейшем его внук Феодосий Георгиевич, читавший в парижском Свято-Сергиевском Богословском институте курс по истории раскола в России.

Некролог кончался словами, по которым можно судить о культурном уровне провинциальных священников того времени: “Покойный о[тец] протоиерей в совершенстве знал латинский язык и редкое из его многочисленных ко мне писем, полных высокого содержания, не заключало в себе одной–двух фраз на латинском языке. Позволю поэтому себе высказать последнее свое сыновнее благожелание ему на этом языке: *Sit tibi terra levis, o mi carissimo Pater!* (Пусть земля тебе будет пухом, дорогой мой отец!)”.

Внук и тезка о. Иоанна – Иван Георгиевич вспоминает о поездках к деду:

Я помню его стариком-священником в с. Попова Гора, расположенном на высоком берегу р. Беседи, по которой даже ходили тогда крошки-пароходики от Гомеля (из Нежина до Гомеля ехали поездом; есть фотография о.Георгия на пароходе “Рос” с надписью на обороте: “1913 г. Попова гора”). В селе – старинная деревянная церковь о трех куполах <...> На поколении детей Ивана Егоровича произошел распад семьи: два сына пошли по его стопам, а два стали – один военным, второй – учителем, уйдя из семинарии один в военное училище, второй – в Нежинский институт.

После смерти о. Иоанна приход унаследовал его сын Василий. Георгий Иванович, окончив в 1882 г. Черниговскую духовную семинарию, состоял учителем народного училища в с. Хотиневке Нежинского уезда, а в 1884 г. был рукоположен в священники Богородичной церкви Богоугодного заведения г. Нежина, где и жил с семьей до того, как построил свой собственный дом. С 1889 г. до конца жизни был священником Соборно-Николаевской церкви (Николаевского собора) и преподавателем Закона Божьего в различных учебных заведениях Нежина. Сохранились рассказы о необыкновенной доброте о. Георгия. И.Г. Спасский пишет о нем:

Отец был сплошная доброта: всегда с книгой и с папиросой, на веранде под гнездом мухоловок, улаживающий какие-то сердечные неурядицы множества людей <...> Его очень любили животные. По семейным преданиям, когда он жил в селе, так приручил пару поросят, что они бежали за ним до церкви, ожидали пока он служил, и с ним возвращались домой, а лошадь, когда он заговаривал с нею, останавливалась и клала голову на конец оглобли, чтобы видеть его. Воспитанная и прирученная мною галка ни в грош меня не ставила, но стоило ему появиться на балконе, как начиналась комедия: галка садилась на плечо и перебирала ему волосы. Он подметает метлой дорожку перед домом, она либо на его соломенной шляпе, либо пытается усидеть на конце ручки метлы.

Учившаяся у о. Георгия в гимназии Софья Пашутинская в своих воспоминаниях “Батюшка Спасский в моей жизни” пишет:

...игнорируя общепринятую манеру строгой маски неприступного учителя, оставался Георгий Иванович Спасский не зависимым от начальства, любимым и уважаемым ученицами, глубоко почитаемым населением, стойким “мужем сердца и ума” <...> Его необычайная скромность и строгость на исповедях привлекали к нему исповедоваться из других уездов и даже из Чернигова <...> Это был редкий пример “гражданина-пастыря”, мудрого, строгого, убежденного, не ищущего популярности среди населения <...> В дни еврейских погромов в 1905 г., а впоследствии белогвардейских банд его роль героического защитника избиваемых евреев была известна всем, весть о ней разнеслась далеко за пределами Нежина.

И.Г. Спасский рассказывает, что в 1905 г., когда черносотенцы избивали студентов-евреев “дед забирал их у толпы и уводил в алтарь, а потом приводил к себе домой”. С.Ф. Пашутинская упоминает о стихотворении “Пастырь добрый”, написанном на смерть отца Георгия журналистом Михаилом Сандомирским. Оно сохранилось в семейном архиве так же, как и напечатанные типографским способом на отдельном листе стихи псаломщика Николаевского собора П. Самчевского под заголовком “Слово произнесенное у гроба Дорогого Высокочтимого и Незабвенного Пастыря Протоиерея Отца Георгия Спасского” (вспоминается Слово дьякона Ахиллы на смерть протопопа Туберозова в “Соборях”).

В 1921 г. в нежинской газете “Червоне село” был напечатан некролог “Памяти Г. Спасского”, в котором читаем:

31 мая скончался священник Георгий Спасский. Смерть его была встречена нежинцами, в частности еврейским населением, как тяжелая утрата, так как покойный при жизни всегда, как и чем только мог помогал нуждающимся гонимым. Особенно ценна его помощь бедным евреям во время Деникинщины, когда он укрывал у себя в доме, сам с семьей ютясь в маленькой кухне, около 30 еврейских семей. И эта помощь была не только ценна, но и самоотверженна, так как был случай, что деникинцы обнаружили у него и требовали их выдачи, но С[пасский] ответил – “только через мой труп вы войдете к ним”. К счастью те не решились убить Г[еоргия] С[пасского]

<...>

И независимо от носимого покойным сана, всякий кто знал его искренно повторит слова надписи на одном из венков от евреев – “вечная память поборнику справедливости, защитнику угнетенных”.

В семейном архиве Спасских (в личном архиве автора) хранится еще она надпись, снятая с венка: “Любимому отцу Георгию Спасскому от соседей евреев”. К ней комментарием может служить отрывок из воспоминаний И.Г. Спасского:

Через несколько домов от нас, на углу был домик Иосифа Моисеевича Лондона. Его табачный магазин был в ограде Собора, где служил отец. В магазине стоял чудесный запах табака – я заходил туда с отцом (он курил). Утром, когда отец шел “служить” часов в 7–8 утра, Лондон отправлялся в синагогу, старостой которой он был. Каждый из них зорко всматривался вдаль, чтобы первым снять шляпу: так и расходились, держа шляпы в руках. Очень красивый, рембрандтовский старик был...

И.Г. Спасский по памяти нарисовал план родного дома со всеми комнатами, садом и дворовыми постройками и подробно его описал.

Наш дом в пять окон выходил на Судейскую улицу – на ней находилось старинное двухэтажное здание Окружного суда; время от времени мимо нас звеня кандалами

проходили [люди] из Гос[ударственной] Тюрмы, стоявшей среди базара (“Тюремный замок”). Будучи студентом и участником хора, когда-то я был там с концертом. Теперь мрачная стена “Замка” разобрана, а в здании помещены какие-то учреждения. Из тюрмы людей вели на суд конвойные солдаты.

Этот дом [дом Спасских – *авт.*], обложенный по дереву кирпичом, в котором я родился и вырос, подарил моим родителям на пороге века “ветховский дедушка”, купивший готовые сосновые брусья для него на пристани Кладьково на Десне. Наш дом казался мне очень большим, огромным. Центром его была, наверно, столовая, где по вечерам под большой лампой собиралось много народу, своего и пришлого. Лампы были предметом забот отца – керосинокалильные, с сеткой, которая сгорая, оставляла пропитанный чем-то скелет. Его разогревали спиртом, он через красноту становился ослепительно белым. В этой столовой было и мое место на диване под почтенными часами, в которых каждые полчаса возникал таинственный шум, потом звон, очень гулкий. В углу было две-три иконы, перед ними горела лампада. В столовой висели портреты, доставшиеся нам, когда умер ветховский дедушка и к нам переехала жить бабушка Ефросинья Ивановна. (Есть фотографии, сделанные с портретов). Позже Женя взяла их в Киев и там они пропали после ее ареста. Нашу улицу почему-то предпочитали ночные извозчики, ехавшие в город с вокзала от ночных поездов. В старом городе огромный культурный слой. Когда ехал мимо дома извозчик по булыжной мостовой, весь дом содрогался, и все, что в нем могло дребезжать – настенные часы, висячая лампа – оживало и долго не могло успокоиться, даже лампадка начинала размахивать своим язычком пламени.

В столовую открывалась чистая и светлая комната Жени, единственная с оштукатуренными стенами. Она называлась “девичья”, потому что с Женей там жила ее подруга по гимназии Варя Борзаковская. Столовую освещала застекленная дверь на веранду, где летом спало все молодое поколение, а дольше всех я, что мама очень одобряла. [Напомним, что в семье в это время было 5 детей: Евгения (Женя) родилась в 1891 г., Георгий (Жоржик) в 1894 г., Феодосий (Дося) в 1897 г., Василий в 1901 г. и Иван – в 1904 г. Еще были старшие дети, которые умерли раньше: Нина, Маруся и Коля, они похоронены на Богословском кладбище Нежина – *авт.*].

Самая большая комната – “зала” – сохранила стены из отструганной сосны, в ней всегда стоял приятный здоровый запах и было светло от пяти окон, трех на улицу и двух в сад. К запаху сосны примешивался горьковатый запах грецкого ореха, его ветки тянулись к окнам, а сам он был великим соблазном для мальчишек с улицы. В зале стоял письменный стол отца, дешевый, по-моему, из осины. Переезжая на ул. Халтурина (в Ленинграде) я бросил его в старой квартире и мне до сих пор неприятно об этом думать и жалко его, хоть он весь изъеден был шашелью и под ним все время скоплялась древесная пыль.

Митрополит Филарет (Гумилевский).
Литография П. Бореля. 1850-е гг.

За залой была прихожая, тоже с деревянными стенами. Ее достопримечательностью были сундуки. Один огромный с музыкальным замком, издававшим звон при отпирании и запираании. Второй – из Ветхого, от бабушки, – “скрыня”, сундук невесты, на колесиках, в виде стола со скошенными стенками. Рядом с прихожей была комната мальчиков Жоржика и Доси – “хлопичья”, там обычно было много народу.

Наш дом был пристанищем молодежи. Очень популярен был крокет; сперва ходили играть в Графский сад, а потом завели у себя и иногда играли допоздна при лампах! На рождество, как водится, бывала елка, последняя – в 1913 г. <...> Елка устраивалась в сочельник, в который праздновались и женины именины. С того времени, как я стал что-нибудь соображать, я был убежден, что нет никого прекраснее, красивее, умнее и добрее Жени. Я бесконечно обязан ей, ее тактичному, ненавязчивому руководству мною, моими интересами, увлечениями. И как у нее хватало заботы обо мне, когда и ей

не сладко было? <...> Когда после смерти отца (в 1921 г.) она приехала из Крыма, то взялась за меня и я, чуть-чуть окультуренный, оказался в институте на подготовительном отделении. В это время с Женей и нашей семьей познакомился Владимир Иванович Лесючевский [3], черниговец родом. Он учился в Ленинграде (Петрограде) и, от голода, наверно, года на два задержался в Нежине, где стал заведовать городским музеем – маленьким домом на Киевской улице. Мы очень подружились, он постоянно бывал у нас; сообща мы делали выезды за город, например, в Орешное – на носовские лесные хутора, где было прекрасное городище с кольцевым валом. Вероятно в 1921 или в 1922 г. по его рекомендации приехал из Ленинграда (Петрограда) Николай Петрович Сычев [4] – директор Русского музея, художник, и я стал его спутником в выходах на пейзажи, а как полезно было мне это общество! Через год Николай Петрович приезжал в Нежин, Чернигов и Киев, и я сопровождал его в поездке в Чернигов, куда приехала группа студентов и Н[иколай] П[авлович] показывал им город, а в Киеве были устроены леса в куполе св. Софии, и мы под руководством Николая Павловича с Лесючевским промывали мозаику Пантократора, недели две проводя на крыше св. Софии.

Е.Ю. Спасская в украинском национальном костюме.
Фотография 1910-х гг.

На этом эпизоде, определившем дальнейшую жизнь И.Г. Спасского, связанную с Ленинградом, можно прервать его воспоминания о Нежине, где прошло его детство, юность, где он начал формироваться как личность, как музейщик и ученый.

В качестве заключения хотелось бы привести отрывок из письма, в котором Иван Георгиевич обращается перед своей смертью к сестре Жене, умершей десятью годами ранее:

Добрый мой Ангел, дорогая старшая сестра моя! Спасибо тебе, моя постоянная радость и гордость! Почувствовал, что живу последние годы и дни: пора благодарить тебя за ДОБРО и ЛЮБОВЬ, которых я, паршивец, наверно и не заслуживал! Ты для всех нас была добрым ангелом, повторив в себе нашего праведного Отца. Я счастлив, что до

того, как был отдан в убивающую душу гимназию, был сослуживцем его в церкви <...> Как радостно было “помогать” ему служить Богу в пустой церкви с парой нищих у порога <...> И в воскресенье при полном храме виться около нашего доброго Отца – праведника Божьего! Спасибо ему за добро, которое он источал из себя! Какое счастье ссудила нам судьба, послав в мир в доме батюшки Спасского!

Комментарии

1. Эта встреча определила судьбу Н.А. Переяславца. Филарет Гумилевский (1805–1866) – архиепископ Черниговский и Нежинский, любимый ученик Московского митрополита Филарета, давшего ему свое имя и сделавшего его ректором Московской духовной академии, член Общества истории и древностей российских, автор многих трудов, в т.ч. “Историко-статистического описания Черниговской епархии”, в 7-ми книгах (Чернигов, 1873), на которое ссылается далее И.Г. Спасский. Филарет Гумилевский, как сказано в его биографическом очерке, “был кроток в обращении с людьми, им всегда руководило чувство врожденной скромности, смирения, строгости к себе и уважения к человеку. <...> Любовь к пению сохранилась у него на всю жизнь и уже будучи архиереем, несмотря на свою постоянную занятость, он часто присутствовал при спевках, у него был замечательный хор”. В 2009 г. решением Священного Синода Украинской Православной Церкви архиепископ Филарет Черниговский был причислен к лику местночтимых святых Черниговской епархии (день памяти 9 августа). (см.: Филарет Гумилевский [Электронный ресурс] // Википедия. Свободная энциклопедия [вэб-сайт]. – [22.08.2010]. – Режим доступа: [http://ru.wikipedia.org/wiki/Филарет_\(Гумилевский\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Филарет_(Гумилевский)) (21.09.2010)).
2. Архиепископ Филарет в описании Черниговской епархии пишет, что Нежинский женский монастырь возник около 1660 г. Он получил свое название по церкви Введения во храм Богородицы, которая была сначала деревянной, а в 1778 г., после пожара ее заменили каменной (ныне отреставрированной). В воспоминаниях уроженца Нежина Александра Николаевича Лазаренко рассказывается о жизни монастыря перед революцией, когда в городе принадлежала монастырю большая усадьба на ул. Миллионной и двухэтажная гостиница на углу Гоголевской площади*, которая, как он пишет, “считалась самой аристократической и дорогой. Условия были настолько комфортабельны, что богатые холостяки жили там постоянно. Помимо усадьбы в городе, монастырь имел скит в лесу около с. Ветхого, где была церковь и сельскохозяйственная ферма. Священником там был Спасский-старший – отец священника Георгия из Собора” (автор ошибается: священником был тесть отца Георгия Николай Алексеевич Переяславцев, Ветхое также не было селом – это было урочище на западной окраине Нежина, ныне входящей в границы города). В 1936 г. монастырь был закрыт, а храм действовал до 1947г. как приходской. В 1998 г. Введенский монастырь вновь открылся (см.: Нежин. Свято-Введенский женский монастырь [Электронный ресурс] // Народный каталог православной архитектуры [вэб-сайт]. – [11.02.2008]. – Режим доступа: <http://sobory.ru/article/index.html?object=08184> (21.09.2010)).
3. Владимир Иванович Лесючевский родился в Чернигове в 1898 г., умер в Ленинграде во время блокады зимой 1942 г. Семья Лесючевских в 1902 г. переехала из Чернигова в Петербург. Он с раннего детства полюбил искусство и археологию. Учился рисованию и живописи, посещая студии М. Добужинского, В. Кардовского и других известных художников. Поступив на историко-филологический факультет Санкт-Петербургского университета, он одновременно изучал древнерусское искусство под руководством профессора Н.П. Сычева и вскоре стал научным сотрудником Русского музея, в котором проработал 12 лет. Окончив заочно археологическое отделение, побывал в 1937 г. в Саркельской экспедиции, возглавляемой М.И. Артамоновым. К середине 1930-х годов относятся первые работы В.И. Лесючевских в области книжной графики. Им были оформ-

* По приводу Гоголівської площі та монастирського готелю О.М. Лазаренко у своїх спогадах допускає неточність. До 1926 р. цієї площі не існувало взагалі. Тут на розі Гоголівської і Київської (нинішньої Шевченка) вулиці дійсно знаходився двоповерховий готель, який належав не жіночому Введенському монастирю, а чоловічому Благовіщенському. Останньому з 1716 р. був підпорядкований Ветхоріздвяний чоловічий монастир, поруч із котрим знаходився скит згаданого жіночого монастиря (*ред.*).

лены многие серийные издания Эрмитажа, а также “Путеводитель по выставке “Греко-римский и византийский Египет”, “Сообщения археологической экспедиции “Моздокский могильник” и др. В дальнейшем он иллюстрировал художественную литературу и занимался станковой ксилографией. Последними работами художника стали рисунки, запечатлевшие Ленинград 1940–1941 гг. У И.Г. Спасского хранился акварельный автопортрет Владимира Ивановича (размер 21×30 см), который он передал в 1980 г. в Черниговский исторический музей. В Нежине В.И. Лесючевский известен, прежде всего, как создатель первого городского публичного музея – Музея истории и этнографии (1920–1921 гг.).

4. Николай Петрович Сычев (1883–1964) – искусствовед, реставратор, археолог, художник. В 1921–1925 гг. был директором Государственного Русского музея; руководил открытием мозаик XI в. в киевском Софийском соборе, реставрацией храмов во Владимире-на-Клязьме, Суздале, Дмитрове, Покровского собора (храма Василия Блаженного) в Москве; в 1920-х годах состоял членом Общества художников им. А.И. Куинджи и группы “Шестнадцать”, и принимал участие в их выставках. Сохранился портрет И.Г. Спасского, написанный Н.П. Сычевым в 1928 г. “Когда я закончил университет, и уезжал домой (в Нежин) – пишет И.Г. в своих воспоминаниях, – я пришел к Н.П. Сычеву, он усадил меня и за час-два, прописал мой портрет”. В 1933 г. Николай Петрович был арестован по “делу славистов” с обвинением в участии в контрреволюционной организации “Российская национальная партия” (по тому же делу проходил и И.Г. Спасский) и осужден на 8 лет лагерей. Реабилитирован Н.П. Сычев был в 1964 г. через несколько месяцев после смерти.

Скит Свято-Введенского женского монастыря. Нежин. Ветхое. Открытка конца XIX в.

Вуїч Л.І. “Яке щастя надала нам доля, пославши явивши на світ у будинку бютюшки Спаського!” Зі спогадів Івана Георгійовича Спаського

Спогади І.Г. Спаського починаються з історії родини і опису будинку, в якому пройшло його дитинство. Батько Івана Георгійовича – священник найбільш давньої церкви в Ніжині – Миколаївського собору, користувався великою пошаною у городян і залишився в їх пам’яті “поборником справедливості і захисником пригноблених”. Автор розповідає про устрій життя великої і дружної родини. У будинку Спаських завжди було багатолюдно: п’ятеро дітей, їх друзі з гімназії й інституту; люди, що постійно приходили за порадою і допомогою до о. Георгія; представники ніжинської інтелігенції. Спогади переносять читача до Ніжина 1900–1920-х років.

Ключові слова: родина Спаських, Іван Георгійович Спаський, спогади, Ніжин.

Вуич Л.И. “Какое счастье ссудила нам судьба, послав в мир в доме батюшки Спасского!” Из воспоминаний Ивана Георгиевича Спасского

Воспоминания И.Г. Спасского начинаются с истории семьи и описания дома, в котором прошло его детство. Отец Ивана Георгиевича – священник самой древней церкви в Нежине – Николаевского собора, пользовался большим уважением у горожан и остался в их памяти “поборником справедливости и защитником угнетенных”. Автор рассказывает об укладе жизни большой и дружной семьи. В доме Спасских всегда было многолюдно: пятеро детей, их друзья по гимназии и институту; люди, постоянно приходившие за советом и помощью к о. Георгию; представители нежинской интеллигенции. Воспоминания переносят читателя в Нежин 1900–1920-х годов.

Ключевые слова: семья Спасских, Иван Георгиевич Спасский, воспоминания, Нежин.

Vuich L.I. “What happiness a fate gave us, sending in the world in the house of father Spassky!” From Ivan Georgievich Spassky’s memoirs

Ivan Georgievich Spassky’s memoirs begin with the history of his family and the description of the house where he spent his childhood. Ivan Georgievich’s father was a priest in the oldest church of Nezhin – St. Nicholas Cathedral. People of Nezhin had a profound respect for him and they remembered him to be “the upholder of fairness and the protector of those oppressed”. The author tells how his large and close family lived. There was always crowded in Spassky’s house: five children, their schoolmates and fellow students; people who came every day to Father George to ask his advise and help, the representatives of Nezhin’s intelligentsia. Memoirs carry the reader into Nezhin of 1900–1920s.

Key word: family of Spasskiy’s, Ivan Georgiyeyich Spasskiy, memories, Nezhyn.

УДК 7.071.929:2-317“Спасский”

Николай КОТЛЯР
(Киев)

**“Влияние учителя вечно!”
(Об Иване Георгиевиче Спасском)**

Обычно воспоминания строятся по нехитрому принципу: вспоминающий и тот, о ком вспоминают. Буду изо всех сил стараться, дабы моя скромная персона отошла все же на второй план. Итак...

1. **Знакомство.** 1959 г. Иван Георгиевич приезжает в Киев и в малом конференц-зале Академии наук прочел лекцию о нумизматике Украины. Я попал на нее, в общем, случайно: в библиотеке Академии наук, где я работал, вывесили объявление, что хранитель Эрмитажа И.Г. Спасский выступит с лекцией. Собралось человек 50, и он в своей интеллигентной манере негромко рассказал нам и о кладах, особенно Лаврском 1898 г., и об исследованиях, и о том, что бы нужно изучать в Украине, буквально насыщенной невостребованными кладами и монетами, и в конце о дукачах. Лекция сопровождалась диапозитивами и произвела большое впечатление, и не только на меня. Кстати, его книгу о дукачах мне удалось в будущем издать в Киеве в 1970 г. После я по-

дошел к нему и попросил уделить мне немного внимания. Он был приветлив и мил. Тогда я решил оставить в покое тему моего диплома о попытке России в 1911 г. открыть Босфор и Дарданеллы для своих военных кораблей. Наверное что-то Ивану Георгиевичу во мне приглянулось, он оставил мне свой адрес и предложил поступить к нему в аспирантуру. И вскоре я написал ему. Осенью 1960 г. я приехал в Ленинград. Иван Георгиевич встретил меня в Большом фельдмаршальском зале, возле Иорданской лестницы и повел в Отдел нумизматики, в котором я пребывал впоследствии целых 4 года.

2. **Экзамены в аспирантуру** я сдал средне, волновался. Даже получил четверку по французскому, на котором я тогда свободно читал и говорил. Со мной сдавала экзамены Нина Владимировна Ивочкина, китаистка. Она и экзамены сдала лучше, и Эрмитажу тогда был нужен в Отдел нумизматики китаист, посему взяли ее. А мне заботами Ивана Георгиевича директор Эрмитажа профессор Артамонов пообещал перевести в очную аспирантуру со следующего года. И через год перевел.

3. **Внешне Иван Георгиевич** производил впечатление человека суховатого и замкнутого. Но это впечатление исчезало, когда он начинал говорить, как преображалось его лицо, как отражались его мысли и отношение к тому, что и кто ему говорил. И еще – он умел слушать, а это редкое качество, особенно в наши дни. Иван Георгиевич был человеком твердых убеждений; о том, что он никогда не шел ни на какие компромиссы, разве что в быту, не приходится даже говорить. Но об этом чуть дальше. Среднего роста, худощавый, но довольно сильный и ловкий, что вскоре обнаружилось при бесконечных перенесениях монет из шкафа в шкаф, а то и передвижениях самих шкафов, чем он не только руководил в качестве главного хранителя, но и лично хватался за мебель и лотки с материалом. Вообще Иван Георгиевич был человек мастеровой, умело управлялся с молотком, плоскогубцами и пр. Он прекрасно рисовал, был даже в годы притеснений художником в театре в Череповце. А в его книге об орденх многие из них нарисованы им самим в красках.

4. **Ученый.** Иван Георгиевич был выдающимся исследователем и популяризатором науки. Не уверен в том, что все коллеги это понимали. Мы, правда, его ученики, отдавали себе в этом отчет, в т.ч. Евгения Семеновна Щукина, Валентин Рябцевич (которого уже с нами нет) и я. Своим скромным видом и одеждой, аккуратной, но не модной, он мог ввести в заблуждение многих. Зато иностранные ученые преклонялись перед ним, подчеркивали свое уважение и пиетет, и это его смущало. У него не так много книг, но зато какие! Недаром “Русская монетная система” – последнее ее издание 1963 г. – продается у нас в каком-то из букинистических магазинов не то за 3, не то за 5 тыс. грн.! Работал он обстоятельно, скрупулезно, внешне медленно. И получал большое удовольствие от занятий наукой. При том, что за своим рабочим столом в Отделе нумизматики Эрмитажа он своими научными делами не занимался, выполнял хранительскую работу, – только вечером после работы. Он говаривал нам: какое это удовольствие придти и сесть вечером за стол или за машинку. У него был древний ундервуд, что-то дореволюционное. И он медленно, но неуклонно стучал на нем. А я временами даже удивлялся – ну, какое это удовольствие, а отдыхать когда?

При кажущейся медлительности он был Моцарт, ей-Богу, все у Ивана Георгиевича получалось изящно и легко. Так, разработанный им метод изучения монет по штемпелям принес ему поразительные результаты, а вот когда его пытались применить другие, из этого ничего не выходило. Совершенно выдающимися были его статьи и

книга о древнейших русских монетах, сребрениках и златниках. Жаль только, что сейчас это пытаются ополчить и оспорить, в т.ч. и одна из его формальных учениц. Не стану говорить о всех его основных работах, они написаны на высочайшем уровне, которого никому достигнуть не удалось, и в обозримом времени и не удастся.

5. **Учитель.** До сих пор я часто измеряю свои научные дела и поступки его мерой. Он редко учил назиданиями, обычно своими работами и, конечно, беседами с нами. Так жаль, что не было тогда диктофонов, а мои разрозненные записи не могут дать полного впечатления об Иване Георгиевиче как учители. У меня много учеников, нумизматов среди них, к сожалению, единицы, – все больше историки Киевской Руси. И я знаю, как трудно научить человека науке, ремеслу – да, но науке? У меня это если и получалось, то в единичных случаях... А вот Иван Георгиевич мог научить науке, думать, синтезировать артефакты и делать взвешенные выводы. По крайней мере, покойный Валя Рябцевич и я ему обязаны всем. Полагаю, и Е.С. Щукина тоже.

6. **Память об Иване Георгиевиче.** Конечно, он живет в нас, и не только в нас, его учениках. Когда-то американский историк Генри Адамс сказал: “Влияние учителя вечно”. Всецело отношу эти слова к Ивану Георгиевичу Спасскому и себе.

Котляр М.Ф. “Вплив учителя вічний!” (Про Івана Георгійовича Спаського)

Стислі спогади автора про вчителя та друга, відомого вченого-нумізмата й музейника І.Г. Спаського.

Ключові слова: спогади, вчитель, Ермітаж, І.Г. Спаський.

Котляр Н.Ф. “Влияние учителя вечно!” (Об Иване Георгиевиче Спасском)

Краткие воспоминания автора об учителе и друге, известном ученом-нумизмате и музейщике И.Г. Спасском.

Ключевые слова: воспоминания, учитель, Эрмитаж, И.Г. Спасский.

Kotlyar N.Th. “Master’s influence lasts always!” (About Ivan Georgiyevich Spassky)

Short author’s memories about his Master and friend, known scientist-numismatist and museum-worker I.G. Spassky.

Key words: memories, Master, Hermitage, I.G. Spassky.

УДК 7.071.929:2-317“Спасский”

Марина СКРЖИНСКАЯ
(Киев)

Мои воспоминания об Иване Георгиевиче Спасском

Мне кажется, что сама судьба вела меня к знакомству с Иваном Георгиевичем Спасским, хотя я никогда не занималась нумизматикой и русской историей и не работала в Эрмитаже. Моя мать, историк-византист Елена Чеславовна Скржинская, знала Ивана Георгиевича, как и многих сотрудников Эрмитажа, наверное, еще до моего рождения; я училась на одном курсе филологического факультете Ленинградского государственного университета вместе с Ладой, дочерью Ивана Георгиевича, и, наконец, я вышла замуж за Николая Федоровича Котляра, одного из лучших и любимых учеников И.Г. Спасского.

Вместе с мужем мы, начиная с 1965 г. и до конца жизни Ивана Георгиевича, постоянно бывали у него дома сначала на Дворцовой набережной, а затем в Саперном переулке. Туда постоянно приходили ученики и коллеги Ивана Георгиевича. Всем нам памятен круглый стол, освещенный лампой с оригинальным матерчатым абажуром, и долгие разговоры за чашкой хорошего чая. Здесь надо вспомнить Лидию Георгиевну, жену Ивана Георгиевича. Она была биологом по образованию, но к тому времени, когда мы с ней познакомились, уже не работала. Лидия Георгиевна взяла на себя все заботы о быте, так что Иван Георгиевич мог мало отвлекаться от своей работы и занятий. Она гостеприимно принимала всех многочисленных друзей и учеников своего мужа. Они, увлеченные талантами и знаниями Ивана Георгиевича, редко осознавали, насколько важной была роль Лидии Георгиевны во всем, что сделал ее муж. Мы с Николаем Федоровичем искренне полюбили Лидию Георгиевну за ее открытость, за гостеприимство, за интересные книги, которые она покупала и всегда нам показывала, за преданность Ивану Георгиевичу в трудные дни его жизни. Поэтому когда Ивана Георгиевича не стало, мы продолжали с радостью приходить к ней в дом на Саперном переулке.

Иван Георгиевич любил вспоминать свое детство и юность в Украине. Вот несколько запомнившихся мне таких воспоминаний. В детстве он гостил у своего деда, сельского священника. Уложив внука спать, дед еще долго читал молитвы и богослужебные тексты, и маленький Ваня в полусне слышал тихий голос; ведь в сельском храме крестьяне не могли долго задерживаться, служба бывала короткой, а священнику полагалось дома прочесть все то, что не будет звучать в церкви. Конечно, не всякий священнослужитель это соблюдал, но для искренне верующего батюшки такие правила были обязательными. Я думаю, для Ивана Георгиевича это был один из первых уроков честного и трепетного отношения к своему делу. Именно так он относился к своим не всегда увлекательным обязанностям хранителя многих сотен тысяч монет.

С большой теплотой Иван Георгиевич вспоминал своих родителей, гордился тем, что его отец священник был весьма уважаемым человеком в Нежине. По утрам он отправлялся на службу в церковь, а навстречу ему шел раввин в синагогу и они неизменно дружески раскланивались. О матери Иван Георгиевич рассказывал, что она необычайно вкусно готовила разные блюда, особенно славилась ее фруктовая пастила, за рецептом которой к ней обращались профессиональные кондитеры, а на Пасху в доме пекли множество куличей и детям запрещали бегать по дому, чтобы тесто не село.

Иван Георгиевич принадлежал к числу тех избранников, которых Бог наделил не только большим талантом, но и сильной волей, благодаря которой он смог служить своему высокому предназначению, несмотря на тяжкие испытания, выпавшие на его долю. Среди отечественных интеллигентов, родившихся в конце XIX – начале XX вв. можно назвать немало таких выдающихся личностей. Они с честью выдержали пребывание в лагерях и ссылках, не сломались, когда их преследовали за социальное происхождение из дворянства или духовенства или за взгляды, не совпадавшие с официально признанными. После успешного начала работы в Эрмитаже Ивану Георгиевичу пришлось провести в лагере и в ссылке немало лет в том возрасте, когда понастоящему расцветает талант ученого. Многие, прошедшие через такие испытания, не могли уже по-прежнему плодотворно работать, но И.Г. Спасский не только вернулся к своей научной деятельности, но достиг в ней необычайных высот. В этом его судьба схожа с жизнью моего учителя профессора классической филологии А.И. Доватура. Оба сумели вернуться к любимому делу, защитили сначала кандидатскую, а за-

тем докторскую диссертацию. Это в те времена ценилось гораздо выше, чем сейчас, ведь требования к диссертации, особенно к докторской, были намного серьезнее теперешних, – так что высшей научной степени удаивались немногие. Оба они стали для своих учеников образцами не только ученых, на которых надо равняться всю жизнь, но также примерами честных высоко моральных людей.

Иван Георгиевич обладал редким сочетанием талантов ученого-историка и музейного хранителя. Такие качества редко сочетаются в одном человеке. Большинство работников музеев прекрасно знают свое дело, но не сочетают его с занятиями наукой, более того, они зачастую недоброжелательно относятся к тем, кто в их среде получает ученые звания. И наоборот – историки, как правило, плохо чувствуют историческую ценность материальной культуры и произведений искусства.

Директор Эрмитажа академик И.А. Орбели еще в 30-е гг. прошлого века по достоинству оценил талант молодого Ивана Георгиевича. Поэтому он взял Ивана Георгиевича на работу после возвращения из ссылки. Тогда Отдел нумизматики остро нуждался в квалифицированных сотрудниках, и директор понимал, какую большую пользу музею может принести И.Г. Спасский. Сейчас трудно оценить, насколько это был смелый поступок в первые годы после войны, когда работники отдела кадров, конечно, по распоряжению свыше, отказывались принимать на работу тех, кто был арестован по политической статье. Кроме работы И.А. Орбели смог предоставить Ивану Георгиевичу жилье в соседнем с музеем доме, а получение комнаты в Ленинграде было в те времена неслыханной роскошью.

Иван Георгиевич, как и целая плеяда его коллег, был беззаветно предан Эрмитажу. Его не раз приглашали перейти в Институт археологии на более высокую зарплату и более свободный режим работы. Но для Ивана Георгиевича жизнь вне Эрмитажа была невозможной. Весь свой рабочий день в Отделе нумизматики он посвящал музейной работе, занятиям с аспирантами и консультациям, на которые рассчитывали многие молодые сотрудники и приезжие. Он говорил, что к музейным вещам надо относиться, как к детям, постоянно заботиться о них и не жалеть на это времени и сил, как это делал его учитель А.А. Ильин. А по вечерам он садился за свою старую черную дореволюционную машинку и писал научные статьи и книги.

Каждому человеку важно иметь Учителя с большой буквы, который станет для тебя в течение всей жизни мерилем ценности твоей собственной работы и твоих поступков. К сожалению, немногим удается встретить таких учителей, а ученикам Ивана Георгиевича выпало такое счастье.

Скржинська М.В. Мої спогади про Івана Георгійовича Спаського

Стислі спогади автора про відомого вченого-нумізмата й музейника І.Г. Спаського та його сім'ю.

Ключові слова: спогади, Ермітаж, І.Г. Спаський.

Скржинская М.В. Мои воспоминания об Иване Георгиевиче Спасском

Краткие воспоминания автора об известном ученом-нумизмате и музейщике И.Г. Спасском и его семье.

Ключевые слова: воспоминания, Эрмитаж, И.Г. Спасский.

Skrzhynskaya M.V. My memories about Ivan Georgiyevich Spassky

Short author's memories about known scientist-numismatist and museum-worker I.G. Spassky and his family.

Key words: memories, Hermitage, I.G. Spassky.

УДК 7.071.929“Спасская”

Наталья АНОХИНА
(Санкт-Петербург)**Жизнь Евгении Юрьевны Спасской в Казахстане
по воспоминаниям родных и переписке ученой***

В начале 1934 г. Евгения Юрьевна Спасская была вызвана на допрос к следователю, а после без объяснения причин в течение 10 дней выслана из Киева в г. Уральск в Казахстане. Вместе с ней были высланы ее маленькие дети: Сергийко Юлий Андреевич 1932 г.р. и двое детей от первого брака ее мужа. Куда пропал сам муж, она не знала. Долгое время думали, что он был расстрелян и только в 1970-х гг. выяснилось, что он жил где-то в Поволжье. Поскольку Ю.А. Сергийко был еще совсем малышом, воспоминаний о начале ссыльной жизни у него не сохранилось.

Для самой Евгении Юрьевны первые годы ссылки были настолько тяжелыми, что впоследствии она предпочитала о них не вспоминать. Она тяжело пережила неожиданный прелом в своей судьбе, в результате которого она оказалась навсегда оторванной от любимой Украины. Да и Уральск трудно назвать благоприятным для жизни местом – летом температура здесь нередко поднималась до $+50^{\circ}\text{C}$, зимой опускалась до -50°C – и все это в сопровождении непрерывных сильнейших ветров.

В 1937 г. Евгения Юрьевна получила разрешение переехать в Алма-Ату, где она со своим сыном (старших детей забрали родственники) жила и работала до 1939 г. В этот период под Алма-Атой велись археологические раскопки древних курганов. Евгения Юрьевна работала в краеведческом музее, который занимался формированием новых археологических коллекций. Именно в те годы были сделаны удивительные археологические находки и открыты курганы с многочисленными золотыми изделиями, являющиеся на сегодняшний день национальным достоянием Казахстана. Жизнь в Алма-Ате в 1930-е гг. и работа музея спустя много лет были подробно описаны в романе Юрия Домбровского “Хранитель Древностей” и “Факультет ненужных вещей”. Юрий Осипович так же, как и Евгения Юрьевна, был сослан в Казахстан и работал хранителем в указанном музее.

Перед войной, в 1939 г., Е.Ю. Спасская с сыном были вновь высланы. Из Алма-Аты их отправили в Восточный Казахстан – в г. Семипалатинск, где они прожили все военные годы (до 1946 года).

Военные годы, пускай и в глубоком тылу, были тяжелыми для семьи. Евгения Юрьевна часто болела, что мешало ей вести хотя бы какое-то подсобное хозяйство. Будучи музейным и научным работником, она была крайне неприспособлена к решению ежедневных бытовых проблем, направленных на выживание семьи.

Они вдвоем жили в полуподвальном помещении в центре города недалеко от городского сада. Денег на свет и отопление не было. Жили холодно и голодно. Сын Юлий, несмотря на юный возраст, был главой и кормильцем семьи: добывал дрова для печки, ловил рыбу в Иртыше, выращивал огурцы (которых он в итоге так объелся в дет-

* Исследование базируется на материалах личного (семейного) архива автора, значительную часть которого составляют переписка Е.Ю. Спасской – матери отца автора данного исследования Ю.А. Сергийко.

стве, что на всю жизнь возненавидел этот овощ). Эту заботу о матери, огромное уважение и любовь к ней он пронес через всю жизнь.

Вот как вспоминает о семипалатинском периоде жизни сестры Иван Георгиевич Спасский, который после мобилизации приехал к ним:

В Семипалатинске покинул опустевший вагон, большое объявление привело меня в какую-то контору, где мне по моим талонам, почти не использованным, выдали массу продуктов, к счастью был у меня с собою большой мешок. Никакого транспорта не видно было, да и денег – не припоминаю, были ли у меня? Мы ведь подписывались на всю сумму солдатского жалования [на облигации внутреннего займа – *авт.*] и денег не видели, и не помню, чтобы на дорогу что-нибудь давали.

Погода хорошая, день, пошел пешком, в шинели с черными погонами, расспрашивая о дороге на Пушкинскую улицу. Это была первая демобилизация, и бредущий домой солдат у многих вызывал умиление – и у русских, и у казахов.

Прошел через городской сад, вышел на Пушкинскую улицу. Вот и типичный семипалатинский двухэтажный дом: низ каменный, верх – деревянный. Открыл калитку и увидел Женю – стояла в дверях нижнего, полуподвального этажа, держась за притолоку двери – с темным пятном на лице и испуганными глазами. Это выражение страха стало обычным для нее – иногда начинаешь что-нибудь рассказывать и она, ожидая плохой конец, уже заламывает руки...

Слезы, объятия, Женя точно обезумела, плачет, смеется, едва мне удастся усвоить, что она уже ожидая меня, упала, ударилась лицом о сундук – и началось рожистое воспаление. Так как и мама, и ветховский дедушка умерли от рожи, естественно заключила, что смерть пришла и за ней.

К счастью, тогда впервые появился в Семипалатинске пенициллин, – врачи попробовали его на ней – клали примочки и произошло чудесное исцеление. Мое появление было для Жени и для Юлька чудом; а для тринадцатилетнего Юлька в особенности, когда он увидел содержимое мешка. – “Мама, неужели это все наше?” – указывая на не то три, не то четыре огромных буханки хлеба и прочие сокровища. Только постепенно я понял, как вовремя я появился: “Дом” – большая полуподвальная комната с кухонькой, давно держался на Юльке; на нем карточки, и получение драгоценного хлеба, аптека, заготовка дров, которые он собирает где-то в одном [ему] известном месте. При этом – хорошо учится, “уважаем” в школе и соседями, считающими его ненормальным явлением. Покровительственный тон в разговоре с мамой, иначе, наверное, и нельзя – она сама часто говорила о себе, что стала “полохливой”, чрезвычайно легко возбуждаемой и постоянно ждущей чего-то страшного. Довели сталинские гуманисты, гоняя ее, из ссылки в ссылку...

Похоже, что мой приезд для Жени был не хуже пенициллина, она постепенно оживала, и была после первых дней тихо счастлива, к тому же ее уже звали в Алма-Ату и обещали устроить ее там прочно – ее репутация, как организатора промыслов, была очень высока.

В 1946 г. семья Е.Ю. Спасской переехала в Алма-Ату. Первое время жили бесплатно в семье знакомых Белослюдовых, в подвальном помещении. В конце 1940-х гг. Евгению Юрьевну пригласили в Педагогический институт (КазПИ) на должность ученого секретаря, где она проработала до выхода на пенсию в 1959 г.

Денег она получала мало, о постоянных затруднениях даже подшучивала в переписке:

...обычно зарплату дают за пять минут до праздника, и мы только успеваем уплатить долги и... вздохнуть с облегчением! Это, конечно, тоже праздничное чувство!

Отец Е.Ю. Спасской – прот. Г.И Спасский.
Нежин. 1910-е гг.

Е.Ю. Спасская с сыном Юлием.
Алма-Ата. 1947 г.

Е.Ю. Спасская
дома. Алма-Ата.
1950-е гг.

Е.Ю. Спасская по
дороге в Иссык.
1959 г.

Е.Ю. Спасская с
семьей. Киев.
1933 г.

Несмотря на хроническое безденежье, Е.Ю. Спасская старалась дать хорошее образование сыну. Он всегда хорошо учился, проявлял успехи в спорте, особенно в фехтовании и гимнастике.

После школы Ю.А. Сергийко поступил на геолого-географический факультет Казахского государственного университета (КАЗГУ) по специальности геология – и учился отлично. После первой полевой практики он вырос на 40 см – впервые в жизни он стал наедаться. Уже со второго курса он стал подрабатывать в институте геологии АН Казахской ССР на кафедре минералогии.

Только в 1956 г. у Евгении Юрьевны и ее сына появилась сносное жилье: полуподвальная комната старинного архиерейского дома.

В это время Ю.А. Сергийко хотел поменять фамилию на “Спасский” (к брату матери, дяде Ване, он относился как к родному отцу), но сделать это в те года было очень сложно. Дядя Ваня для него был примером и в работе и в жизни, он всегда советовался с ним.

Неожиданная непонятная ссылка и последующие жизненные трудности сильно отразились на характере Евгении Юрьевны. Всю оставшуюся жизнь она страдала невротами: ее преследовали постоянные страхи, ожидание, что вот-вот должно произойти что-то ужасное. Мнительность и переживания постепенно приводили в расстройство ее нервную систему.

Вместе с этим Е.Ю. Спасская всегда отличалась стойкостью характера, *мужественностью* – никогда не жаловалась на свою судьбу, никогда никого не обвиняла. Случившееся с ней считала роковой ошибкой (sic!) Спасением от жизненных невзгод для нее всегда была ее работа. Все время она была занята, и все ей было интересно – такое счастливое свойство характера – любознательность! Вот как она сама об этом говорила в своем письме, датированным 25 марта 1959 г.:

Что мне сейчас милее всего – работа по моей специальности, которой меня зарядила Мусенька [М.И. Вязьмитина – *авт.*], 2 раза в неделю я утро провожу в библиотеке – и это мои самые милые утра. Огорчительно то, что я многое забыла из того, что хорошо знала по народному искусству Украины, а здесь ни вещей, ни литературы.

Евгения Юрьевна очень страдала от своей невостребованности. Желание постоянно быть нужной и полезной проходит красной нитью во всей переписке. Переписывалась она с подругами из Москвы, Киева, Минска. Но прежде всего с любимым братом Иванком (Иваном Георгиевичем), Лидочкой (Лидией Георгиевной – женой брата, которая часто как антрополог ездила в археологические экспедиции), а также с их дочерью Ладочкой – Ладой Ивановной Вуич (жена И.Г. Спасского свою девичью фамилию не меняла и дочь тоже была записана на эту фамилию).

Е.Ю. Спасской очень хотелось поехать, повидать старых друзей и, конечно, съездить в Киев и Нежин, но сначала не позволяло материальное положение, а потом уже не было здоровья и, тем не менее, в 1961 г. она побывала у брата в Ленинграде, а начале 1960-х годов и осенью 1973 г. в Киеве.

Евгения Юрьевна не по своей воле попав в Казахстан полюбила этот край и его культуру. После выхода на пенсию Евгения Юрьевна продолжала безвозмездно работать по составлению каталогов в Картинной галерее, потом – в Ботаническом саду АН Казахской ССР, напротив которого она жила.

Е.Ю. Спасская. Алма-Ата. 1960 г.

Дом в г. Семипалатинське
на ул. Пушкинской,
где в 1939–1946 гг. проживала
Е.Ю. Спасская с сыном

Мать Е.Ю. Спасской – Ю.Н. Спасская
(Переяславец). Нежин. Конец 1920-х

Вид на Ботанический сад АН Казахской ССР
из окна комнаты Е.Ю. Спасской. Алма-Ата. 1963 г.

Дом отца и матери прот. Г.И. Спасского. Попова Гора. 1913 г.

Со степями, экспедициями и геолого-разведочными работами была связана вся жизнь ее сына. В 1956 г. после XX съезда КПСС, у его матери еще были мысли о возвращении на Украину, но как Е.Ю. Спасская сама писала: “Юлько стал настоящим казахстанцем”. Она передала сыну интерес и уважение к народной культуре. Юлий Андреевич очень уважал казахов, знал их обычаи и немного язык. Он многое сделал для своей невольной родины и за свои заслуги был отмечен Государственной премией как Казахской ССР, так и СССР.

Заслуги самой Евгении Юрьевны также не остались забыты. В начале 1990-х годов, уже после ее смерти (она умерла 12 сентября 1980 г.), при формировании фондов нового здания Национального музея истории Казахстана к семье Ю.А. Сергийко обратились с просьбой предоставить информацию, передать фотографии и часть вещей Е.Ю. Спасской для постоянной экспозиции, что и было сделано.

Последняя ее исследовательская работа была посвящена котлам – предметам материальной культуры кочевых народов Дешты-Кыпчак (“дешты” с иранского – степь, которая охватывала пространство которой в разные века от Енисея до Венгрии). Материалы для этого исследования она собирала с 1948 г. Долго правила и переписывала, советовалась с братом. Вела переписку с музеями Средней Азии и Томска и Перми. Уже в глубокой старости, в конце 1970-х гг. Евгения Юрьевна жила на территории медного месторождения “Актогай”, разведкой которого занимался ее сын. Именно из актогайской меди были сделаны ее любимые котлы, рукописи о которых она переписывала и правила, правила... почти до конца долгой, сложной жизни.

Анохіна Н.Ю. Життя Євгенії Юрїївни Спаської в Казахстані за спогадами рідних і листуванням ученої

Дослідження розповідає про казахський період у біографії репресованого українського етнологіста та мистецтвознавця Є.Ю. Спаської. Використані матеріали з особистого архіву автора дослідження – онуки відомого вченого.

Ключові слова: висилка, репресії, Казахстан, Є.Ю. Спаська, Ю.А. Сергийко.

Анохина Н.Ю. Жизнь Евгении Юрьевны Спасской в Казахстане по воспоминаниям родных и переписке ученой

Исследование рассказывает о казахском периоде в биографии репрессированного украинского этнолога и искусствоведа Е.Ю. Спасской. Используются материалы из личного архива автора исследования – внучки известной ученой.

Ключевые слова: высылка, репрессии, Казахстан, Е.Ю. Спасская, Ю.А. Сергийко.

Anokhina N.Yu. Life of Eugenia Georgiyevna Spasskaya in Kazakhstan on memories of her natives and her correspondence

Research tells about a Kazakhstan period in biography of repressed Ukrainian ethnologist E.Yu. Spasskaya. The material used from the personal archive of research's author – grandchild of the known scientist.

Key words: deportation, repressions, Kazakhstan, E.Yu. Spasskaya, Yu.A. Sergiyko.

УДК 94(477)“ХІ–ХІV”

Ігор СИТИЙ
(Чернігів)**Щоденник Євгенії Спаської як джерело з історії цехових прапорів
Лівобережної України**

Одним із недостатньо висвітлених питань з історії цехів Лівобережної України є вивчення цехових клейнодів [1], зокрема, прапорів, які відігравали значну роль у житті корпорації ремісників. З цього приводу цікава наступна думка: “У цеховій світлиці, що завжди відігравала у цехових ремісників роль сакральноритуального центру простору, зберігалися головні сакральні й ритуальні цінності корпорації: ікони, в тому числі зображення цехових покровителів; емблеми; прапори; статuti і привілеї сюзеренів; нагайка, вживана при посвяченні в майстри (так званий звичай)” [2]. Ось як визначає функціональне призначення цехового прапора сучасний дослідник В. Балущок:

Дні календарних свят населення українських міст (в тому числі й цехові ремісники) відзначало <...> святковими загальноміськими урочистостями, церковними службами, колективними гуляннями, а також обрядовими діями, що проводилися в рамках корпорації <...> Процесія здійснювалася “с крестами, с корогвами”. Цехові ремісники були активними учасниками цих святкових дій. Вони несли цехові прапори, емблеми та різнокольорні свічки, а також мали присоби зброю, з якої салютували <...> Цеховий прапор, який несли попереду кожного ремісничого об’єднання, звався хоругов, корогва и виготовлявся з дорогої кольорової тканини. На ньому зображувалися знаряддя праці або виробу, що вказували на вид ремесла. Часто на прапорі малювали лики святих, в тому числі покровителів об’єднання та міста, і писали якому цеху вони належали” [3]. Несли цехові прапори прапороносці у спеціальних одностроях: “Так, у полтавських цехах виділялись одягом прапороносці, одягнуті в “чмарки”, обшиті, як і їх чорні пояси, срібним галуном. Високі чорні шапки прапороносців мали червоний гостроконечний верх, що згинався набік [4]*.

Цікавий матеріал для нашої розвідки міститься у щоденнику Євгенії Спаської, авторська копія якого зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського (далі – ЧІМ) під назвою “Дневник пребывания в Нежине на рождественских каникулах слушательницы ареол[огического] института Киевской Академии наук Е. Спаской” [5]. Чернігівський список налічує 33 аркуші у лінійку, які заповнені, здебільшого, фіолетовою пастою, арк. 32 зв. – 33 – синім чорнилом. Це список 1970 р. З цього приводу цікавий наступний лист автора щоденника до директора ЧІМ:

29/IX 70

Вельмишановний т. Филін!
(на жаль не знаю, як Вас звати)

Одержала Вашого листа і подумала, що може справедливіше буде надіслати саме Вам, оскільки Ви “завели на мене справу”, мої щоденники мандрівок по Чернігівщині в 20-х рр. Випадково зберіглися саме вони, декілько, і всі стосуються до Ніжина і Чернігівщини. Я навіть думала і збиралася переписати їх і надіслати до Київського архіва-музея,

* До речі, дуже схоже на зображення шапки козака на гетьманських печатках.

організованого не так давно, куди мої приятелі здали чимало різних моїх записів та малюнків від р. 1934. Проте, я себе завжди вважала перш за все “чернігівкою”, завжди її пам’ятаю, і скучила за нею; можу навіть надіслати копію (список) того, що передано і зафіксовано як мій подарунок у Києві. Дуже, дуже шкодую, що ні роки, ні здоров’я вже не дозволяють мені приплити до Чернігова на пароплаві! По Десні, яку зроду вважала за найкраще й найміліше місце на світі!

З повагою Е.Спаська.

Щоденники мої зберіглися випадково і я про них зовсім забула [6].

На цьому листі головний зберігач ЧІМ зробив цікавий напис: “Алма-Ата, Тимирязева, квартал 302, д.10, кв.35 Е.Ю. Спасская. Усі свої мат[еріа]ли передала в куст[арний] відділ сільгосп. музею ім. Г.І. Петровського / лист 25.8.1970. Мурашко В.І.”.

Окремі уточнення у чернігівський список щоденника вносилися його автором у 1963 р. Складається він із 10 розділів, які позначені римськими цифрами:

- I. Нежин 2/VIII – 8/XI 1921, 2/IX 1923 (арк. 1–3)
- II. Ічня 1923 26/VIII – 29/VIII (арк. 4–6)
- III. 1923 30/XII – 5/I 1924. Дневник пребывания в Нежине на рождественских каникулах слушательницы ареол[огического] института Киевской Академии наук Е. Спасской (арк. 7–16)
- IV. Нежин Черниговской губернии 30/IV – 2/X 1924 (арк. 17)
- V. Чернигов 16/V 1924 (пароход “Прогрессист”) (арк. 18–19)
- VI. По дороге в Винницу 31/V 1924 (арк. 20–23)
- VII. Конотоп 1924 30/VII – 1/VIII (арк. 24)
- VIII. Новгород-Северск 2/VIII – 5/VIII 1924 (арк. 25–28)
- IX. Ніжин 1926 р. “Великдень” 30/IV – 3/V (арк.29–32)
- X. Чернігів 21/VII 1926 р. Десна (арк. 33)

Записи зроблені російською та українською мовами (розділи IX – X). Рукопис поступив у музей 9.11.1970 р. згідно акту прийому.

Щоденник опублікований у 1994 р. О. Пошивайло зі списку, що зберігається в Музеї гончарства в Опішному [7]. Оригінал зберігається в рукописному фонді Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології імені Максима Рильського НАН України [8]. Ніжинський список цього щоденника опублікований Т. Діденко і О. Морозовим у 2006 р. [9].

Переходимо до записів Є. Спаської, які знайомлять нас із ніжинською цеховою традицією, зокрема, цеховими прапорами. Ось, що повідомляв живий свідок цехової обрядовості ніжинський пічник Никифор Блюдо, який певний час був товаришем (заступником) цехмістра гончарної управи Юхима Гриня:

“Цехових” хоронили торжественно – видавали из “управы” (даром !!) сукно, парчу и хоругви! И на “Маковей”, и на “Крещение” и на “казенные праздники” – старшина всех цехов шел впереди всех (?) с булавой (!) и в “кунтусе” со знаменами цехов, а уже потом! – Хоругви, хор, духовенство! [10].

Після ліквідації управи 1912 р. “Книги, “версадло”, “повестка”, “кунтуша”, земля и деньги достались городской управе. А, “знамена”, хоругви, сукно на “нары”, парчу и образа цехмистры сдали в церкви“ [11]. Це свідоцтво Василя Анрійовича Пархоменка (“мастер лет 46, добродушный и доброжелательный” [12]).

На думку Є. Спаської майно гончарного цеху “вернее всего должно было попасть в Успенскую [церковь – *авт.*], т.к. Гончаровка – Успенского прихода” [13].

Далі у щоденнику міститься виключно важлива для нашої розвідки інформація:

Знамя у гончаров, помнит он [В.А. Пархоменко – *авт.*], было черное бархатное, с иконой Спасителя и с золотыми эмблемами: гончарским кругом, молотком и лопатой. Во времена Шафонского у нежинских гончаров знамени не было “по недостатком”. У каждого цеха было две хоругви, и значит во время процессий их было всего 24, а знамен 15 – так как у некоторых цехов было по 2 знамени – старое и новое. Хоругви выдавались на порхороны цеховых так же как и сукно и парча. У гончаров было даже 2 парчи! А какое сукно Вас[илий] Андр[еевич] не помнит. Шафонский же описывает его как темнозеленое с нашитым голубым люстриновым крестом, обложено узеньким золотым позументом, а внизу – золотым и серебряным кружевом. Образ у гончаров был Спасителя и, кажется, его сдали в Успенскую церковь; праздник гончарский – вторник “на масляной”; в этот день в помещении управы устраивался поминальный обед “по дідам”, в складчину (праздник сапожников – Кузьма и Демьян, а приписаны они к Богословской церкви; праздник кузнецов – Успение Богородицы, а столяры были приписаны к Васильевской церкви) [14].

Є. Спаська повідомляє про свою розмову з дружиною гончара Дмитра Пархоменка:

Она поинтересовалась зачем я была у Василия Андреевича и когда узнала, что для разговоров о цехах – энергично сплюнула, обозвала и обругала всех “управських” пьяницами и “злочинцами”! – Пропили и знамена, и деньги, и все! – Потому и цехи закрылись! [15].

Нижче знову розмова торкається прапорів:

4 января был день неудачный: узнали мы, что цеховые знамена хранятся в одной из церквей и всего их четыре! Где остальные 11 – никто не знает <...> 5 января. Цеховые знамена хранятся в колокольне одной из церквей, но их там всего 4, где остальные 11 – никто не знает. Самое старое из имеющихся – 1855 года – столярного цеха, второе – того же цеха 1894 года, портняжное 1881 г. и булочников 1888 года. Пока я рассматривала их и описывала, брат зарисовал только одно, потому что на колокольне очень холодно и работать трудно [16].

Не зважаючи на ці негаразди, Є. Спаська докладно описала прапори:

Первое ярко-красное суконное знамя обшито по краю одноличным золотым позументом и золотой бахромой. Окаймлено широким, вьющимся золотым нарисованным орнаментом и вторым рядом более мелкого, похожего на хмель. В середине – образ, писанный масляными красками “Рождество Иоанна Крестителя”; внизу продолговатый восьмиугольник, на белом фоне которого написано: “Значекъ Нѣжинской столярной и стельмашеской управы 1855 года генваря 2 го дня сооружень”. Направо от образа вверху головка янгола с 2-мя крыльями, внизу в круге циркуль, наугольник и линейка. Образ написан на более темном красном сукне и вшит в это знамя, вверху образа на этом же сукне виднеется головка ангела, с 2-мя крыльями и часть орнамента – виноградная лоза. Можно думать, что этот кусок взят из другого более старого, истрепавшегося по краям знамени и вшит в новое сукно, более светлое. На оборотной стороне те же два вьющиеся орнамента по краям, а в середине образ “Святого Николая”, головка ангела и виноградная лоза на сукне более темного цвета; внизу подпись, вписанная в такой же восьмиугольник, как на лицевой стороне: “Зделанъ сей знакъ в бытность управного старшины Петра Попова и товарища его Стефана Линникъ”. Надпись эта разорвана и стерта. Слева от иконы снова головка ангела с двумя крыльями, вензель царский, зашитый новым серебряным позументом и внизу колесо, по ободу которого надпись: “Знак Нѣжинской каретнической управы 1855”. Древко с шаром на верху, на котором обломки (вероятно двуглавого орла) [17].

Второе – столярное. Синее знамя выцветшего василькового сукна, обшито односторонним золотым позументом и бахромой. В середине образ, писанный маслом “Воскресение Христово”. В золотой рамке с четырьмя восьмиконечными звездами по углам. Вверху справа царский вензель зашитый новым позументом и головки ангела с двумя крыльями; внизу наугольник, а под иконой стертая надпись на продолговатом шестиугольнике: I строка: “Сія знамена со [Нѣжинского (?)] ремесленного [сто]лярного цеха”. II строка: “[...] старшины Фе[до]га [...] Фе[...]”. III строка: “ви[...] Бо[...]ского 1894 года июля 30 го дня”; вокруг всего золотой вышитый орнамент и внутри его второй ряд зашитый новым позументом. На оборотной стороне тоже окаймление и образ 3-х святителей: один “Евангелист Иоанн Богослов” с книгой и пером, второй “Св. Миколай” с евангелием и третий – святой с пилой (имя неразборчиво) [18]. Внизу над образом надпись на продолговатом шестиугольнике: “Сооружена сія знамена бытность [...] Ивановича Куче[...]”.

От столяра и иконописного мастера Андрея Федоровича Черненка, моего товарища по работе в мастерской райсоюза я слышала, что столярного цеха старостой долго был Ефим Иванович Кучеровский, у которого Андрей Федорович был учеником, но о цехах он помнит только время их закрытия: боролись за влияние две партии и в то время как старшины “пьянствовали за столом в управе”, где стояло зеркало, враждебная партия привела в помещение управы полицмейстера, который “за это” и закрыл ремесленную управу, а городская управа за это же отняла все имущество!

Третье. Темно-красное суконное знамя обшито золотым позументом и золотой бахромой, окаймленное выющимся широким растительным орнаментом, золотой узкой чертой и за ней узкой веткой лавра (?). В середине образ, писанный маслом: “Крещение Господне” в золотой рамке, внизу в продолговатом с закругленными краями подпись: “Въ бытность” старшины и головы Захария Васильевича Носова работал М. Буда” (последние два слова мельче написаны, очевидно это подпись художника). Направо от иконы – ножницы, утюг, наперсток и царский вензель, зашитый новым позументом, и голова ангела с 2-мя крыльями. Вверху сукно изорвано и подшито сукном того же цвета, но расписанного иначе: это скрижали, чаши, кресты, кадила, лоза – возможно с другого знамени. На обороте та же кайма из вьющегося растительного орнамента: образ “Рождества Христова”, писанный масляными красками и подпись на продолговатой плакетке с закругленными краями: “1881 года декабря 17 го сооружена сія знамена братиею портняжного цеха” [19].

Четвертое. Знамя зеленого сукна, край обшит золотым односторонним гладким позументом в 1 вершок ширины с золотой бахромой. Койма вокруг всего знамени нарисована золотом – это довольно широкий вьющийся растительный орнамент, и выше его вокруг нашита полоса нового позумента, под которым скрыта какая-то надпись, чуть ли не “Боже царя храни”. Посредине образ, написанный масляными красками “Воскресение Христово”, внизу небольшой образ “Спаса Нерукотворенного” на золотом платке. Под ним подпись: “Сооружена въ память чудесного спасения государя императора Александра III и его августейшей семьи 17 октября 1888 года в бытность старшины дворянина Дениса Андреевича Доманского”. По углам образа четыре восьмиконечные звезды; направо от образа вверху увенчанный короной крендель, ниже “пасха” (кулич) на тарелке. Еще правее зашитый крестом из нового позумента царский вензель, еще правее головка “серафима” (шестикрылого). На обороте та же кайма, в середине образ писанный масляной краской изображающий “Св. равноапостольныхъ Константина и Елену”. Внизу на продолговатом шестиугольнике надпись: “1891 года апрѣля 5 дня сооружена сія знамена обществом калашническим ремесленным цехом работал Матвей Буда”.

Сія знамена одинаковой формы и величины. По длине верхней горизонтальной линии знамена аршина 2 ½, по нижней аршина 1½ или 1¾. Противоположный от древка край сильно скошен. Древки у всех одинаковые с шаром поверху, на некоторых, очевидно, были орлы, обломанные не так давно [20].

Спробуємо проаналізувати описані прапори за наступною схемою: зображення, художне оздоблення, написи, матеріали виготовлення полотнища й ратища, їх розміри та форми.

Серед зображень пануючими є релігійні сюжети. Як правило, це зображення святих патронів того чи іншого ремесла, міста або церкви до якої був приписаний певний цех.

До релігійної символіки можна також зарахувати зображення янголів, зірок, хрестів, місяця, що досить часто подибуємо на цехових прапорах. Вважається, що зображення місяця та сонця були популярними у середньовіччі. Місяць символізував Старий заповіт, благу вість Різдва; сонце – Новий заповіт, зірка – славу і чистоту, непорочне зачаття Діви Марії [21]. Зазначені зображення, крім релігійного змісту, несли ще й естетичну функцію. Вони збагачували сюжет і робили прапор естетично привабливим, заповнюючи порожні місця. Слід зазначити, що ці символи були характерною ознакою мистецтва доби козаччини. Їх бачимо у книгах, на печатках, зброї, посуді, клейнодах тощо.

Часто-густо на цехових прапорах зустрічаємо сюжети на тему таких популярних свят, як Різдво, Успіння, Воскресіння, Хрещення, а також зображення Св. Миколая [22]. Інколи на цехових прапорах вміщували зображення чудодійних ікон.

Таким чином, панування описаної символіки можемо пов'язати з релігійним світоглядом тогочасних українців, а також із однією з головних функцій цехів – підтримкою і захистом церкви.

Другим за розповсюдженістю сюжетом цехових прапорів є зображення знарядь праці та виробів. Їх зображення віддзеркалюють одну з головних функцій будь-якого цеху – професійну та корпоративну. Це об'єднання ремісників за фахом, зовнішньою ознакою чого є зображення відповідних інструментів, знарядь і виробів.

Деінде на цехових прапорах можна зустріти державну чи міську символіку. Наприклад, прилуцькі ковалі мали на своєму прапорі герб Прилук [23], ніжинські столяри, кравці, каретники – царський вензель. За наявним матеріалом остання символіка з'явилася в ХІХ ст., що, ймовірно, пов'язане з поглибленням російського впливу в Україні.

Інколи до описаних зображень додавали і такі, що були пов'язані із суспільно-значущими подіями. Наприклад, на прапорі ніжинських калачників бачимо “Спас Нерукотворний”, “Св. Костянтин і Олена” та промовистий напис, що прапор виготовлений “въ память чудесного спасения государя императора Александра III и его августейшей семьи”.

Зразком для зображень того чи іншого святого часто-густо слугували ікони місцевих т.зв. местночтимых святих. Однак, існувала й інша традиція. Ніжинські золотарі на своєму прапорі помістили зображення Св. Андроника, олександрійського золотаря [24], якого, ймовірно, розглядали своїм святим патроном і пишалися, що їх патрон відомий ще з часу Візантійської імперії.

Слушно виглядає наступне міркування В. Балущка: “В українських цехових ремісників, на відміну від корпорацій країн Західної Європи, до кінця середньовіччя так і не з'явилися “спеціалізовані” святі покровителі, і лише серед шевських цехів помітна тенденція до появи таких загальногалузових патронів” [25].

Варто зазначити, що використання релігійних мотивів на цехових прапорах було загальноукраїнською тенденцією. Як приклад можна навести прапор львівського бондарського цеху 1837 р., на якому були намальовані Свята Родина, Св. Урбан (патрон цеху, в єпископському вбранні), всевидюче око, Адам і Єва під яблуною. Ця релігійна тематика підкріплювалася зображеннями австрійського герба (орел) та львівського

міського герба (лев), які вказували на державну підпорядкованість та місце розміщення цеху [26]. Подібні композиції зустрічаємо на прапорах львівських цехів кравців і кушнів 1759 р., 1819 р. та цеху кравців 1777 р. [27].

Іконографія зображень віддзеркалює пануючі художні стилі: в XVIII ст. – це бароко, в XIX ст. – стилізація під академічну школу живопису.

З метою надання прапору естетичної привабливості братчики прикрашали його різнокольоровою лиштвою, торочкою, позументом. Порожні місця на полотнищі вкривали зображеннями хрестів, зірок, місяця, янголів. Подібне зустрічаємо й на цехових прапорах Галичини [28].

Завершуючи розгляд зображень цехових прапорів, варто вказати, що на цехових *печатках* відсутня будь-яка християнська символіка. На них викарбовували переважно знаряддя праці, зразки продукції, державну, територіальну чи міську символіку [29]. Ймовірно, в очах ремісників печатка відіграла суто практичну роль і розглядалася ними як предмет яким засвідчували документи. Можна погодитися з думкою М. Корниловича, що зображення цехових печаток мають професійний, виробничий характер, що це “сконструйований конгломерат усіх тих предметів, що їх намальовано було на вивісках цехових майстрів” [30]. Прапор же розглядався як сакральний символ із відповідним зображенням. Відтак, на цехових прапорах превалує християнська символіка, якій підпорядковані професійна, державна, територіальна та міська символіка – що було виразом релігійного менталітету тогочасних українців. Окрім цього, А. Єршов відмічає концептуально інший підхід польської й української держав щодо цехів, що, безумовно, вплинуло на характер зображень цехових прапорів, панування на них релігійної символіки:

Гетьманський уряд взагалі не видавав законів, в сучасному розумінні слова, що до цехів. ... Порівнюючи зазначені документи, які було видано польським урядом чи панами, і документів аналогічного змісту, які було видано при гетьманах, приходиться відмітити ґрунтовну різницю поглядів на істоту й завдання цехового устрою з боку перших та других. ...Тоді, як перші бачили в цехах, головним чином, організації ремісничі, організації економічного значення, останні гляділи на них майже виключно, як на організації церковні чи церковно-благодійні. ... Польські пани-колонізатори були зацікавлені саме в економічній силі цехів, як заставі розвитку промисловості на Задніпров'ї, яке тоді заселялося. Козацько-шляхетська верства, яка зайняла переважаюче становище після Хмельниччини і зберегла його й надалі, зовсім не була зацікавлена в економічній силі цехів, яка являлася ґрунтом їх громадсько-правового становища. Навпаки українська шляхта неминуче повинна була зайняти положення конкурента що до цехів, її інтереси стали суперечити з інтересами останніх [31].

Виготовлення прапора було дорогою справою і тому не кожний цех мав змогу замовити свої цехові атрибути, включаючи прапор. Ось чому О. Шафонський і відзначав їхню відсутність у деяких цехів, про що ми вже вище згадували.

Часто-густо на прапорах бачимо написи, в яких зазначалися назва цього клейнода, час виготовлення (не завжди), назва цеху (не завжди), імена та прізвища цехової старшини, а також ім'я майстра, що виготовляв прапор. Останні написи мають 2 варіанти: повний, коли зазначалися імена та прізвища всієї старшини, і скорочений, коли зазначалися ім'я та прізвище лише цехмістра або управного голови. Крім такого головного напису, на прапорі були присутні й допоміжні – назви святих і біблійних сюжетів.

Палеографія написів віддзеркалює особливості палеографії часу. Це словоскорочення, титли, використання таких літер, як **ѡ, ѣ, ѓ, њ**.

Написи дозволяють з'ясувати питання термінології щодо назви прапора. Відомі наступні варіанти: “прапор” (Сосниця), “значок” (Ніжин, Ромни, Глинськ, Кролевець), “знамено” (Ніжин), “знак” (Глинськ, Ромни, Кролевець, Конотоп), “корогва” (Глухів, Кролевець). Як бачимо, єдиної термінології стосовно назви цехового прапора на Лівобережній Україні не склалося. Це було наслідком незавершеного процесу розбудови власної держави, коли ціла низка питань не отримала законодавчого узгодження й регламентації. Цікаво, що термін “значок” використовувався й у зовсім іншому контексті – а саме як назва спеціальної скриньки. Ось, що про це свідчить О. Шишацький-Ілліч:

Любопытно в этнографическом отношении избрание сотенного атамана <...> в селении Свидовце, Козелецкого уезда, бывшем прежде также местечком Киевского полка. В Свидовце избрание атамана происходило вот как: каждый год, 3 или 4 января, свидовчане собирали мир и шли в хату прежнего атамана <...> Усевшись по чину, толковали кого избрать, и когда после нескольких решений общий выбор падал на известного хозяина – от прежнего атамана брали небольшой сундук – значок, где заветно хранились несколько исписанных и чистых бумажек, два-три пера, чернильница – каламар, как признаки судьи и законника, и весь этот аппарат, заключенный в сундук, с почтительными приемами надевали на ремень и вешали через плечо одному из громады; тот прилаживал сундук у себя спереди и обняв его обеими руками, открывал собою шествие к избе хозяина, которого сельская рада решила выбрать в атаманы; ход следовал в таком порядке: впереди шел значковый, за ним прежний атаман, [за] атаманом – вся громада, с палками в руках. Войдя в хату, значковый ставил сундук на покуть, а мир, усевшись на лавках, предлагал хозяину принять выбор; если последний соглашался, – сундук оставался в образном углу и с того времени новоизбранный атаман вступал в права своего урядничества; если же хозяин выносил сундук на завалинку, – значило, что по каким-нибудь причинам он от предложенной чести отказывается. Несмотря на отказ, общество переносило сундук с призыва опять на покуть, повторяя это до трех раз, не более и не менее. После третьего раза гости прежним торжественным порядком брали свой значок и отправлялись с ним к другому, иногда и к третьему хозяину, который, наконец, склоняясь на покорные их просьбы и убеждения, принимал на себя уряд отаманства [32].

Цей же автор подає ще один варіант трактування терміну “значок”: “В Олишевке имеется и теперь в каждом приходе цех. Цех составляют исключительно все парубки; у них есть старшинец, который имеет свой особенный значок, как символ власти. Значок состоит из желтой Камышевой палки, длиною аршина в два, с огромным серебряным набалдашником, с продетыми у последнего разноцветными лентами“ [33]. Філарет Гумилевський значком називає жезл цехмістра [34]. Тож, цей термін прикладався до речей абсолютно не споріднених, але об'єднаних певною спільною рисою або ознакою: значний, особливий клейнод, реліквія.

Полотнище прапора виготовлялося з дорогих тканин, часто іноземного походження. Це, як правило, високоякісне сукно, оксамит або шовк червоного, зеленого, блакитного, жовтого кольорів. У окремих випадках заможні цехи замовляли металеві, прикрашені сріблом і позолотою, прапори. Прикладом є прапор ніжинського цеху золотарів [35]. Цим самим ремісники підкреслювали особливий статус прапора [36].

Зображення і написи на прапорах, які виготовляли з тканин, робили на обох боках олійними фарбами, до яких добавляли яєчний білок. З використанням цих матеріалів і подібної техніки виконання зустрічаємо в Західній Україні. Всі чотири львівські цехові прапори, що експонувалися на спеціалізованій виставці у Львові (2007), виготовлені з шовку; для відтворення зображень і написів використані олійні фарби й аплікація. Остання на Лівобережжі широкого розповсюдження не мала [37].

Форми цехових прапорів не відрізнялися від інших різновидів прапорів [38]. Полотнища були прямокутні, прямокутні з роздвоєними кінцівками, трикутними, квадратними, трапецієподібними.

Розміри полотнищ невеликі: довжиною – від 180 см до 100 см, шириною – від 130 см до 50 см. Для порівняння прапор львівського цеху бондарів 1837 р. мав розмір 255×245 см, львівського цеху кравців 1777 р. – 200×338 см, львівського цеху кравців і кушнірів 1819 р. – 220×278 см, їх же прапор 1759 р. – 205×300 см [39]. Ці розміри відповідають загальноукраїнській традиції. Наприклад, прапор міста Великий Мізоч мав розміри 83×37 см [40]. Хоча заможні, великі міста могли дозволити собі мати справжнього прапора-велетня, як ось Львів: 4×3,4 м [41]. Вважаємо, що розміри цехових прапорів диктувалися, насамперед, міркуваннями практичності, доцільності, а вже потім – престижу. З такими прапорами можна було легше впоратися (нести, зберігати). Та й міркування заощадження коштів, про що йшлося вище, не можна відкидати.

З метою забезпечення збереженості прапора його зберігали у спеціальному чохлі, який разом зі згорнутим полотнищем підвішувався на鉤ках до стіни цехової світлиці.

Полотнища прапорів кріпилися до деревка по-різному. Перший спосіб: по краю викроювали порожнину, у яку вставляли деревко. Другий спосіб: просто прибивали цвяхами. Третій спосіб: до краю підв'язували шнур, який потім зачіпляли гачком деревка. Могли кріпити прапор до деревка й гапиками (металевими застібками).

Древко було дерев'яне чи металеве. За архівними даними, воно мало назву “держак” або “ратище”. Останнє вказує, що колись – у разі потреби – ратищем можна було скористатися як зброєю і що походження прапора пов'язане з військовою справою [42]. Розміри держака диктувалися доцільністю й зручністю. Довжина дорівнювалася приблизно 3 м, діаметр – 4–5 см. На такій висоті прапор було добре видно під час урочистої ходи, та й нести його було зручно. Заради естетичності держак фарбували у різний колір (блакитний, зелений або інші) або фарбували смугами різного кольору. Це ж стосується і прикраси верхів'я держака кулею з хрестом або орлом. Це віддзеркалює як зв'язок цехів із церквою [43] (про, що вже наголошувалося), так і монархічний менталітет тогочасних українців [44]. Але все ж частіше держак увінчувався металевим списом, деінде з сокирою (алебарда) [45], що є відгомонам зв'язка прапора з військовою справою.

Підсумовуючи, можна зробити висновки, що цехові прапори Лівобережної України є цінним джерелом для реконструкції духовної та матеріальної культури українського народу. Їх вивчення має і практичне значення – це гарний матеріал для відновлення у сучасній Україні традицій професійного, корпоративного прапорництва, у якому б поєднувалися релігійна, професійна, державна символіка тощо. Не останнє значення у вивченні традицій українського цехового прапорництва мають щоденники Є. Спаської, де зафіксовані описи прапорів середньовічних цехів м. Ніжина.

Джерела та література

1. Цехи та притаманні їм клейноди з'являються у Лівобережній Україні наприкінці XVI – на початку XVII ст., тобто під час запровадження на цих землях магдебурзького права. Зокрема, у грамоті Владислава IV переяславським цехам від 12 березня 1637 р. читаємо: “Примером других мѣств, гдѣ такови жъ цехи имеются, должен имѣть тотъ цехъ или братство, собственное **знамя или корогв**” (тут і далі виділення наше – *авт.*). В іншій версії цього документу слово “знамя” трактується як еквівалент слова “цеха”: “По извычаю иныхъ городовъ, гдѣ цехи суть, должно и тотъ цехъ или братство, имѣти свое знамя, цеха зовомое, которою цехою, когда будутъ отъ цехми-стра или старосты цехового иные мастера на уреченое место позваны, всѣ собратися должны”. Проте, в 19 артикулі цієї грамоти згадуються такі цехові прапори: “19. Такожъ иметъ должно скриню и печать, **корогву** и котли по примеру другихъ цеховъ в городахъ коронныхъ” (див.: Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х – 40-х років XX століття. Упорядники: Андрейцев В., Ульяновський В., Короткий В. – К., 2000. – С. 67–68).

Важливий матеріал для розуміння зазначеної теми міститься у привілеях на магдебурзьке право не українським містам. Але він напряму стосується й України, адже до складу Речі Посполитої входили різні території, на яких жили різні етноси – поляки, білоруси, німці, українці тощо. Як наслідок, склався єдиний етнокультурний, економічний, політичний і правовий простір. А магдебурзьке право, простуючи теренами Центральної та Східної Європи, поступово переливалося із Заходу до Сходу, і один народ передавав його іншому. Так, наприклад, у привілеї від 17 березня 1597 р. Сигізмунда III вітебським міщанам на магдебурзьке право зазначено: “Гербъ надаемъ мѣсту нашому Витебскому, въ блекитномъ полю образъ святого Спаса Збавителя нашего, и при томъ заразъ трохи ниже мечъ голый червоный, што ся маеть разумѣть кровавый, и такового жъ гербу печать тому мѣсту надаемъ и утвержаемъ, и въ семь листѣ нашомъ вымалевать его есмо казали; которою печатью врьдъ оногo мѣста листы у судахъ и въ иныхъ справахъ и потребахъ мѣстскихъ печатовать, и того гербу тое мѣсто уживати маеть вѣчными часы. А ижъ тежъ мѣста наши упривильеванные для оздобы мѣстскоѣ и хоругвы мають; ино мы тежъ и тому мѣсту нашому Витебскому межи иншими оздобами и тотъ клейноть, хоруговъ, подъ тымъ же вышеймъ ненымъ гербомъ надаемъ и у вѣчные часы утвержаемъ; мають мѣщане витебскіе тоѣ хоругвы за справою врьду мѣстского войтовского уживати, и подъ часъ посполитого рушенья и потребы военноѣ при хоругвѣ земской Витебской съ хоругвою своею мѣстскою становитися, и никоторыхъ незгодъ и розрозенья не ужываючи, тежъ хоруговъ земскую повѣтовую и станъ рыцарскій шляхетскій въ звикломъ пошанованью и учтивости маючи, отпоръ непрітелю зъ одного давати. И людемъ тежъ ремесленнымъ, каждому цеху свою хоруговъ въ томъ мѣстѣ нашомъ Витебскомъ за справою и вѣдомостью врьду мѣстского мѣти позволяемъ и вѣчнѣ утвержаемъ” (див.: Акты, относящиеся к истории Западной России. Собранные и изданные археографической комиссией. Том четвертый. 1588–1632. – СПб, 1851. – С. 167).

Друге дихання, так би мовити, цехам і їхнім клейнодам надало “Ремесленное положение” 1785 р., де, зокрема, зазначалося: “Управе дать ремесленное положение, ремесленной **значик** и управную печать и дозволяется управе или цеху иметь место для схода ремесленников, хранить ремесленное положение, ремесленный значик, управную печать, ремесленную казну и щеты прихода и расхода <...> В управной горнице иметь шкап и стол с ящиком за замком с тремя ключами в которых хранить ремесленное положение, ремесленной значик, управную печать, ремесленную казну и щеты прихода и расхода» (див.: *Ситий І.* Цехові значки та печатки Чернігівщини // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках. – Львів, 2003. – С. 251).

Ще одне свідчення про цехові прапори: “Коли р. 1749 Генер[альна] к[анцеля]рія запитала від полкових канцелярій відомостів, які мешканці повинні бути в становому відношенні міщанами, то прилуцька полкова канцелярія між іншим на це писала у своїй відповіді: “Должен быть мѣщанам <...> особливо же ремесники всякого звания, яко: кравцы, шевцы, ткачи, золотари, слесари и прочии при городѣхъ имѣютъ цехи свои и при цехахъ особий цеховой уряд и за древний обычай, во знак того цехового правления, хоругви” (див.: *Сришов А.* До історії цехів на Лівобережжі XVII–XVIII вв. // Записки Ніжинського інституту народної освіти. Кн. VI. – Ніжин, 1926. – С. 118).

- Стосовно прапорів можна зазначити, що їх поява сягає сивої давнини і спочатку вони мали суто військове значення. Як приклад можна навести цитату з Острозької біблії: “И рече господь к Моисею и Аарону глаголя, человек дрежайся по чину своему и знамению и по домом отчества их <...> яко же вполчаются таже и да вистают коиждо держася по чину своему под знамением чина своим <...> Да поставляют чины полка по знамению их” (арк. 60) (цитоване джерело знаходиться в фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського (далі – ЧІМ) (інв. № Ал 672)). Сам термін “прапор” з’явився у Західній Європі за часів Максиміліана I (1459–1519), коли виникли постійні армії укомплектовані найманцями. В піхоті, у ландскнехтів, з’явилася власна організація адміністративною одиницею якої був полк, що поділявся на роти на чолі з капітаном. Полк мав головне знамено, а кожна рота – свій невеликий “прапор” (звідси – прапорщик) (див.: *Бехайм В.* Енциклопедия оружия. – СПб, 1995. – С. 369). Цікаве тлумачення цього терміну стосовно Гетьманщини знаходимо у О. Лазаревського: “Служба у гетманов поповских канюшовцев и палубничих была так льготна сравнительно с сотенною, что по смерти Скоропадского они немедленно обратились к Полуботку, заявляя о своем желании продолжать прежнюю службу: “Мы нижеименованные, през килкодесять лет, целым куренем, козаков тридцать, служилисмо во всяком повелении при дворах гетманских и знак праперковый повелено нам носить и ныне есть”. Обязанности “носить праперковый знак” – объяснить мы не можем; праперковый знак представлял собою кажется, меньшее знамя или значек, который в полках оберегался “прапорщиком”; но у гетманов как видно был свой, особый “праперковый знак” (див.: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Полк Нежинский. – К., 1893. – Т. II. – С. 231). Доповнюючи історика, назвемо як приклад полкового гадацького прапорщика Григорія Цюпку, згаданого 19 лютого 1716 р. (див.: ЧІМ, інв. № Ал 501/10/52).
2. *Балушок В.* Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – К., 1993. – С. 30.
 3. Там само. – С. 26–27.
 4. Там само. – С. 28.
 5. ЧІМ, інв. № Ад 3108.
 6. ЧІМ, інв. № Ад 3102. Лист отриманий 19 жовтня 1970 р. Збережено правопис автора листа.
 7. Українське гончарство. Національний культурологічний щорічник. Книга 2 за рік 1994 р. – Опішине: Державний музей-заповідник українського гончарства, 1995. – С. 337–373. Копія рукопису зберігається в науково-допоміжному фонді музею-заповідника (ф. 8, оп. 1, од. зб. 1, арк. 1–41).
 8. Науково-допоміжний фонд Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, ф. 48-3/22, арк. 1–65.
 9. *Діденко Т., Морозов О.* Етнографічні щоденники Євгенії Спаської // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 2: Історико-культурологічний збірник. Вип. 2 (5). – Ніжин, 2006. – С. 151–160.
 10. ЧІМ, інв. № Ад 3108, арк. 13 зв.
 11. Там само, арк. 12 зв.
 12. Там само, арк. 12 зв.
 13. Там само, арк. 14.
 14. Там само.
 15. Там само, арк. 14 зв.
 16. Там само.
 17. Там само, арк. 15.
 18. Можливо це пророк Ісайя, або Св. Йосип, або апостол Симон чи Яків.
 19. ЧІМ, інв. № Ад 3108, арк. 15 зв.
 20. Там само, арк. 16.
 21. *Павленко С.* Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 167.
 22. З цього приводу цікавий приклад наводить О. Шишацький-Ілліч: “В первый день Рождества Христова цеховые – после заутрени, пока еще не благовестят к обедне – берут из церкви икону Рождества Христова, и в числе 25 душ ходят по домам и поют песнь Рождеству <...> Пропевши эту песнь старшина говорит: Поздравляем вас праздником Рождеством Христовым; по Рождеству Христовому – Благовещеньем; по Благовещенью – Страстью Христовою; по Страсты – святым Христовым Воскресеньем! Собираемые деньги парубки отдают в доход церкви” (див.: *Шишацкий-Иллич А.* Местечко Олишевка. – Чернигов, 1854. – С. 109). На глибоку релігійність українців та їхнє шанобливе ставлення до християнських свят вказує і уривок з листа І. Мазепи п. Марії Сулимівні Семіоновій

- від 16 квітня 1705 р.: “Такъ за повѣншоване праздника настоящего вм. дякуем и оразъ спріємъ зичливе вм., абы воскресшій Хрѣстъ гсѣдь которій всякая радости и утѣхи нашаесть виновникъ <...> яко всямогий <...> обрадовалъ <...>, потѣшилъ и веселилъ» (див.: ЧІМ, інв. № Ал 504 / 112).
23. *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание 1786 г. – К., 1851. – С. 518.
 24. *Петренко М.* Українське золотарство XVI–XVIII ст. – К., 1970. – С. 27–28.
 25. *Балушок В.* Вказана праця. – С. 59.
 26. *Гавриленко В.* Гербознавча експертиза цехової символіки (на основі сфрагістично-геральдичних джерел деревообробних цехів міста Львова) // *Знак*. – Львів: УГТ, 1997. – С. 4.
 27. Львівські хоругви XVII – початок XX ст. [Набір листівок]. – Львів: Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького, б.д. [2007].
 28. Там само.
 29. *Щербаківський Д.* Реліквії старого київського самоврядування // Київ та його околиця в історії і пам’ятках. Під редакцією М. Грушевського. – К.: Держвидав, 1926. – С. 260–261; Каталог виставки XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – Исторический отдел. – Памятники цехового устройства. – С. 13–14, *Ситий І.* Вказана праця. – С. 253, *Гавриленко В.* Вказана праця. – С. 4; *Він же.* Українська сфрагістика. Питання предмета та історіографія. – К., 1977. – С. 106, 115–116, 120, 121 (табл. 5), 139; *Корнилович М.* Печатки 16 київських цехів XIX в. і характер символіки на них // Збірник історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – С. 307–312, *Charewiczowa.* Lwowskie organizacje zawodowe z czasow Polski przedrozbirowej. – Lwow, 1929.
 30. *Гавриленко В.* Українська сфрагістика... – С. 116.
 31. *Єршов А.* Вказана праця. – С. 84–86.
 32. *Шишацький-Иллич А.* Вказана праця. – С. 17–18.
 33. Там само. – С. 21.
 34. *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 6. – С. 96.
 35. *Ситий І.* Вказана праця. – С. 252.
 36. Цілом слухна з цього приводу думка Ю. Савчука: “Особливо поширеним було створення прапорів у поселеннях з правом власної юрисдикції <...> Вони слугували зовнішніми атрибутами особливих прав та привілеїв міської громади, символами її судової, військової, господарської, інколи й політичної, автономії. Відтак, прапори користувалися особливою пошаною й становили предмет неабияких гордощів мешканців міста” (див.: *Савчук Ю.* Українське міське прапорництво в історичній перспективі (нотатки з архівних та музейних студій) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць та спогадів. Чис. 4. Част. 1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 261).
 37. Львівські хоругви XVII – початок XX ст....
 38. Зразки прапорів див. *Кардаш П., Кот С.* Слава українського козацтва. – Мельбурн; К., 1999. – С. 24–28; *Савчук Ю.* Вказана праця. – С. 261–300; *Гречило Б.* Українська міська геральдика. – К.; Львів, 1998. – С. 39, 60–62; *Спаська Є.* Подорожі по Чернігівщині; уривки з щоденників, рр. 1921–1926; головним чином про гончарство чернігівське // Українське гончарство: національний культурологічний щорічник за рік 1994. – Опішне: Українське народознавство, 1995. – Кн. 2. – С. 351.
 39. Львівські хоругви XVII – початок XX ст....
 40. *Савчук Ю.* Вказана праця. – С. 287.
 41. Там само. – С. 276.
 42. *А. Ковалевський писав:* “Цеховые знамена возникли первоначально в немецких городах, где мещане составляли некогда свое городское войско для защиты города от неприятелей. Войско это разделялось у них на городские роты и само платило жалованье своим офицерам. Это в немецких городах было в обычае еще в конце 18 века” (див.: *Ковалевский А.* Цехи в Чернигове в конце прошлого столетия // Черниговские губернские ведомости. – 2 марта 1896 г. – № 726. – С. 1–2). Така традиція була й у Гетьманщині. Про це свідчить уривок про виготовлення корогви для військових потреб глухівськими калачниками в 1734 р. (див.: ЧІМ, інв. № Ал 371, арк. 4 зв.).
 43. Куля з хрестом є символічним зображенням церкви. Саме таке зображення ми бачимо на печатці Київського Пустинно-Микільського монастиря 1584 р. (див.: *Ситий І.* Церковна старовина. – Чернігів, 2001. – С. 50).

44. Використання державної символіки на прапорах було притаманне не тільки для Російської імперії. На прапорі Чернівців 1908 р. бачимо герб Австро-Угорщини (див.: Савчук Ю. Вказана праця. – С. 285–286).
45. *Ситий І.* Историчні герб і прапор Чернігова // Місцеве самоврядування та статутне право в Україні. Зб. матер. – Чернігів, 2003. – С. 50.

Ситий І.М. Щоденник Євгенії Спаської як джерело з історії цехових прапорів Лівобережної України

У статті проаналізовані історія цехових прапорів Лівобережної України, їхні зображення, термінологія, розміри, матеріали та вартість виготовлення, форми полотнищ і держаків, практика використання, значення та місце серед інших цехових клейнодів.

Ключові слова: цехові прапори, Лівобережна Україна, Є. Спаська.

Сытый И.М. Дневник Евгении Спасской как источник по истории цеховых флагов Левобережной Украины

В статье проанализированы история цеховых знамен Левобережной Украины, терминология, изображения, размеры, материалы и стоимость изготовления, формы полотнищ и древка, практика использования, значение и место среди других цеховых клейнодов.

Ключевые слова: цеховые знамена, Левобережная Украина, Е. Спасская.

Sytu I.M. Diary of Eugenia Spas'ka as source from history of workshop flags of Left-Bank Dnepr Ukraine

The article analyzes the history of the guild banners of the Left-Bank Dnepr Ukraine, terminology, images, sizes, materials and manufacturing costs, form sheets and the flagpole, the practice of the use, value and place among the other craft kleinods.

Key words: guild banners, Left-Bank Dnepr Ukraine, E. Spas'ka.

УДК 94(477.51)(092)“1897/1920”

Євген ЛУНЯК
(Ніжин)

Феодосій Спаський: ніжинський період біографії

Одним із відомих культурних, наукових і релігійних діячів пореволюційної російської еміграції у Франції був Феодосій Георгійович Спаський (1897–1979). Його перу належить ґрунтовна монографія “Русское литургическое творчество”, що вийшла російською мовою в Парижі в 1951 р. [1].

У 2008 р. ця фундаментальна праця була перевидана в Москві Видавничою радою Російської Православної Церкви разом із серією статей Ф.Г. Спаського з тієї ж тематики. В передньому слові до цього видання було зазначено: “данное исследование до сих пор остается единственным сводным трудом, посвященным русскому литургическому творчеству” [2]. Безумовно, цей твір має велике значення для розвитку вивчення руської православної літургії, а також духовної культури та церковної історії взагалі. На жаль, ім'я Феодосія Спаського, добре знане в російських емігрантських колах, було майже невідоме в Росії й Україні, найбільших православних країнах, яких у першу чергу стосувалася його дослідницька праця. Це зумовлюється пануванням

атеїстичної (дослівно, безбожної) комуністичної влади в Радянському Союзі й апріорним відкиданням всього того, що походило з кіл її “ідеологічних опонентів”. Лише з недавнього часу ім’я Феодосія Спаського, як і імена багатьох інших видатних діячів еміграції, отримало змогу повернутися до широкого загалу на його батьківщині.

Незважаючи на важливе місце, яке посідала ця людина в колах інтелігенції та духовенства серед вигнанців із колишньої Російської імперії в 1920-х – 1960-х роках у Парижі, її життєпис зараз уявляється доволі скупо. До Франції Феодосій Спаський, як і тисячі інших російських емігрантів, із охопленої революцією країни, потрапив через Балкани, де проживав у 1920–1925 рр. у щойно створеному Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців, яке згодом отримало назву Югославії. Був активним членом “Російського студентського християнського руху”. Ця громадська організація, заснована в 1923 р. завдяки об’єднанню різноманітних студентських гуртків, об’єднала християнську еміграційну молодь майже з усіх європейських країн, де перебували вигнанці з колишньої Російської імперії. На чолі молодіжного християнського руху став видатний філософ-богослов Сергій Миколайович Булгаков (1871–1944).

Нове суспільне утворення декларувало свою аполітичність. До його лав могли вільно вступати молоді люди, що сповідували діаметрально протилежні політичні погляди: від консервативного монархізму до радикального соціалізму та комунізму. Головним принципом участі у “Російському студентському християнському русі” був захист традицій християнського благочестя і євангельської моралі.

У Белграді, де було зосереджено багато представників “білої” еміграції, існувала досить потужна молодіжна православна громада, до якої входили такі визначні діячі російської закордонної релігійно-просвітницької інтелігенції, видатні теологи, як Костянтин Едуардович Керн, відомий згодом як архімандрит Кіпріян (1899–1960), Микола Михайлович Зернов (1898–1980), Микола Миколайович Афанасьєв (1893–1966), Василь Васильович Зеньковський (Зеньківський) (1881–1962), Сергій Сергійович Безобразов, пізніше єпископ Касіян (1892–1965) й інші. Саме з цього гурту в сербській столиці виникло російське православне братство, назване на честь преподобного Сарфима Саровського. Активним учасником цього кола був і Феодосій Спаський.

Але життя в Белграді виявилось тяжким: безгрошів’я, злидні, відірваність від можливості вести продуктивну інтелектуальну й творчу роботу, – все це спонукало багатьох вигнанців шукати кращої долі в інших країнах. У середині 1920-х років найбільшим центром російської еміграції стала столиця Франції. Восени 1925 р. в Парижі був створений і розпочав свою діяльність Свято-Сергіївський богословський інститут, який діє й понині. Тоді ж у Парижі був започаткований часопис “Вестник русского студенческого христианского движения” (з 1974 р. – “Вестник русского христианского движения”), першим редактором якого став Микола Зернов.

Відкриття вказаного науково-просвітницького та культурно-релігійного закладу відбулося за активної участі “Російського студентського християнського руху”. Найвидатніші діячі його белградського осередку пов’язали своє життя з долею інституту. Наприклад, усі названі вище особи: К.Е. Керн (архім. Кіпріян), М.М. Зернов, М.М. Афанасьєв, В.В. Зеньковський, С.С. Безобразов (єп. Касіян) і Ф.Г. Спаський викладали в цьому закладі, займали різні адміністративні посади. Всі вони, за винятком М.М. Зернова, закінчили свій земний шлях у Парижі й були поховані на місцевому російському цвинтарі в Сент-Жанев’єв-де-Буа [3].

Про життя Феодосія Спаського у Франції знаємо небагато. Переїхавши до Парижа, він став одним із перших слухачів Свято-Сергіївського богословського інституту, який закінчив у 1928 р. Згодом працював тут-таки бібліотекарем, згодом викладав сектознавство, історію розколу, латинську та грецьку мови, літургіку та Святе Письмо Нового заповіту. З 1943 р. був скарбником Інституту, що свідчить про високу довіру до нього. Крім того, Феодосій Георгійович служив псаломщиком у православної Свято-Введенській церкві в Парижі та керував чоловічим хором. Його культурно-релігійна та науково-просвітницька подвижницька робота тривала до його смерті 6 квітня 1979 р. [4].

Важливо зазначити, що діяльність Ф.Г. Спаського у Франції в колі російської еміграції відбулася в тісному оточенні його земляків з України. Наприклад, дещо старший його ровесник Микола Афанасьєв був корінним одеситом і потрапив за кордон після поразки антирадянських збройних сил на півдні України, а Василь Зеньковський походив із Проскурова (нині Хмельницький), довгий час жив у Києві, де в 1918 р. був міністром віросповідань в уряді гетьмана Павла Скоропадського. Поміж інших до Франції переїхали багато хто з відомих діячів Української революції: Симон Петлюра, Нестор Махно, Володимир Винниченко, Олександр Шульгин й інші. В родині вихідців з України народився майбутній прем'єр-міністр Франції (1992–1993) за президентства Франсуа Міттерана, активний учасник Руху Опору П'єр Береговуа – або Петро Адріанович Береговий (1925-1993). Цікаво, що крім Ф.Г. Спаського у Франції можна нарахувати кількох знаменитих його безпосередніх земляків із Ніжина. Так, родом з цього міста була дружина Пабло Пікасо, відома російська балерина Ольга Хохлова (1891–1955) та російський генерал Микола Скоблін (1894–1937 чи 1938). З Ніжином пов'язане й дитинство відомої російської поетеси Зінаїди Гіппіус (1869–1945), яка також знайшла свій останній спокій на російському цвинтарі в Сент-Женев'єв-де-Буа, поряд із могилою її чоловіка Дмитра Мережковського [5].

Аби краще зрозуміти обставини, що спонукали Феодосія Спаського залишити батьківщину в 1920 р., слід звернутися до попереднього періоду його життя, який майже повністю пов'язаний із Ніжином. На щастя, в Ніжинському архіві збереглася особиста справа студента місцевого Історико-філологічного інституту князя Безбородька Феодосія Георгійовича Спаського, яка дозволяє точніше встановити деякі віхи його дитинства та юності.

Майже в усіх доволі стислих життєписах Феодосія Георгійовича подається інформація, що він народився 23 травня 1897 р. в Ніжині. Це підтверджують архівні документи [6]. Враховуючи, що частина його біографії засвідчена датуванням за новим стилем, більш правильним буде зазначити так: Феодосій Георгійович Спаський народився 23 травня (4 червня) 1897 р. в родині “священника Свято-Миколаївської церкви м. Ніжина Георгія Івановича Спаського та законної дружини його Юлії Миколаївни” [7]. За 6 днів після народження хлопчик був охрещений. Як свідчить документ, хрещеними батьками стали “студент Нежинского историко-филологического института князя Безбородко Аркадий Иванович Спасский [дядько хлопчика – *авт.*] и дворянка-девица Екатерина Ивановна Карпенко. Таинство крещения совершал священник Дмитрий Стопановский с соборным причтом” [8].

Узагалі родина Спаських мала давнє священицьке коріння. Представники цього відомого роду служили Богові переважно на Чернігівщині. Батько Феодосія – Георгій Іванович відзначався розумом і високоморальною поведінкою, був людиною відпові-

дальною, працьовитою, але при цьому доброю та привітною. Під час єврейських погромів, що мали місце в період революції, за спогадами очевидців, він особисто брав участь в порятунку євреїв від жорстоких розправ.

За мірками того часу батько зміг забезпечити сім'ї пристойний життєвий рівень. Згідно послужного списку, Георгій Іванович Спаський мав садибу з житловим будинком і двома флігелями в Ніжині. Хоча родина була немаленькою: в 1891 р. народилася донька Євгенія, а далі четверо синів: в 1894 р. – Георгій, в 1897 р. – Феодосій, в 1901 р. – Василь і, нарешті, в 1904 р. – Іван*.

Ф.Г. Спаський. Ніжин. Фото 1915 р.

Усі діти Георгія Івановича та Юлії Миколаївни Спаських отримали гарну освіту. В родині була велика бібліотека. Природно, багато книг було з церковної історії та богослужбової практики. Безумовно, батьківське виховання наклало великий відбиток на світогляд маленького Феодосія або Досі, як його називали близькі. В десятирічному віці хлопчик вступив до Ніжинської класичної гімназії, де навчався з серпня 1907 р. до квітня 1915 р. В атестаті зрілості Феодосія Спаського була відзначена його зразкова поведінка, хоча навчальні успіхи були дещо скромнішими. З 12 оцінок в атестаті “відмінними” були лише 5, решта – “добрі”, крім математики, знання з якої були “задовільними”. Зазначимо, що найкращі успіхи він мав з грецької мови, Закону Божого та історії [9], саме тих дисциплін, які в майбутньому визначать його фах як викладача Свято-Сергіївського богословського інституту в Парижі.

23 червня 1915 р. вісімнадцятирічний Феодосій Спаський подав заяву про вступ до Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (далі – НІФІ) на класичне відділення, на яке був зарахований у якості своєкоштного студента. Зауважимо, що кілька представників родини Спаських у той час уже навчалися саме в НІФІ. Так, у списках студентів натрапляємо – одночасно з Феодосієм – на імена його двоюрідних братів Григорія й Олексія Васильовича Спаських, цей-таки навчальний заклад раніше закінчив його дядько і хрещений батько Аркадій Іванович.

На жаль, закінчення гімназії та вступ до інституту припали на тяжкі роки I Світової війни. Подібно до інших ровесників, Ф.Г. Спаський був приписаний до військової дільниці. Хід війни заважав нормальному навчанню юнака в інституті. “Военное присутствие” обраховувало кожного потенційного новобранця, зважаючи на дефіцит підготовлених кадрів у військах. У 1916 р. Феодосій Спаський тимчасово перериває навчання й

* І.Г. Спаський став відомим істориком, видатним фахівцем в галузі нумізматики, довгий час працював головним хранителем відділу нумізматики в Ермітажі. Ніжинський краєзнавчий музей, над створенням предтечі якого – Ніжинським окружним музеєм – він працював наприкінці 1920-х років нині носить ім'я Івана Георгійовича Спаського. А 1 жовтня 2010 р. на будинку Спаських у Ніжині була урочисто відкрита меморіальна дошка. Ця подія була приурочена до проведення I Спаських міжнародних наукових читань, що відбулися в Ніжині за участі науковців з різних міст України і Росії, а також представників родини Спаських.

включається в допомогу армії. Юнак працює в харчово-перев'язачному загоні Південно-Західного фронту, що підпорядковується Всеросійському земському союзу допомоги воїнам, на посаді помічника завідувача транспорту [10]. Очевидно, саме тоді у хлопця зав'язалися знайомства в колі офіцерів, багато з яких, не сприйнявши більшовицької влади, вступають у боротьбу з нею та, зазнавши поразки, змушені будуть емігрувати.

Після початку революції в 1917 р. та припинення бойових дій на німецькому фронті Феодосій повертається до навчання. Проте, коштів для цього тепер катастрофічного не вистачає. Постійні зміни влади в Україні також не сприяють розвитку освітньої галузі, дестабілюючи суспільно-політичну й економічну ситуацію. Певний лад у системі вищої освіти відновлюється лише за гетьманату П.І. Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.). Велика заслуга у цих позитивних змінах, безсумнівно, видатного історика Миколи Прокоповича Василенка, який був міністром просвіти в гетьманському уряді. Є свідчення, що крім українських університетів у Києві, Кам'янці-Подільському та Катеринославі тоді мав відкритися також український університет у Ніжині на базі НІФІ, але цей намір не встигли здійснити через падіння гетьманського режиму.

Не маючи змоги сплачувати за навчання, студент III курсу Феодосій Спаський у вересні 1918 р. пише заяву на ім'я директора НІФІ з проханням перевести його на казенний кошт, якщо його навчальні успіхи відповідають умовам переведення. Принагідно зазначимо, що 1918 р. мав бути четвертим роком навчання Ф.Г. Спаського – рік він згаяв на допоміжній службі в армії. До заяви була доданий витяг із оцінками з 12 дисциплін. Результати навчання на перших двох курсах інститут були приблизно подібні до гімназійних. Так, із 12 оцінок половина “відмінні”, решта – “добрі”, крім римської історії (“задовільно”). Знов-таки відзначимо успіхи молодого чоловіка із Закону Божого та церковнослов'янської мови. Результати були цілком переконливими, щоб Спаського перевели до складу казенно-коштных студентів. На заяві стоїть резолюція олівцем “дать стипендию” [11]. Цікаво, що якраз у цей час до освітніх програм вищих навчальних закладів на території України вводяться курси української мови та літератури, а також історії України.

Щоправда, завершити навчання в Ніжинському інституті та отримати диплом про вищу освіту Феодосію Спаському так і не судилося. Після повалення режиму Скоропадського в Україні у грудні 1918 р. на короткий час прийшла до влади Директорія УНР. Проте, вже 23 січня 1919 р. стрімким ударом Ніжин захопили більшовицькі загони Таращанського полку під командою Василя Боженка, які вели наступ на Київ [13].

Громадянська війна майже повністю паралізувала освітній процес в Україні. Навчання в НІФІ кількаразово призупинялося, будівля інституту часто використовувалася не за призначенням – то під військовий штаб, то під полковий шпиталь. Радянська влада, декларуючи відділення церкви від держави, майже одразу повела наступ на релігію, яка трактувалася нею як “опіум для народу”. Знущення над служителями культу, вірою та релігійними традиціями стали звичайною практикою того часу.

Що робив Феодосій Спаський у той час достеменно сказати важко, але у квітні 1919 р. він ще навчався на III курсі інституту, про що свідчить довідка видана йому 23 квітня того року [13] – останній документ у особовій справі студента Феодосія Георгійовича Спаського. Відомо, що з серпня до листопада 1919 р. в Ніжині панували денікінці. Вони проводили енергійну, часто насильницьку, мобілізацію до лав Добровольчої армії. Поза сумнівом, був мобілізований до армії А.І. Денікіна й двадцятидворічний

Ф.Г. Спаський. Поразка білого руху в 1920 р. змусила молодого чоловіка назавжди залишити батьківщину та вирушити на чужину. На щастя, йому вдалося розкрити свій творчий талант бодай за кілька тисяч кілометрів від рідної домівки, у Парижі.

Ніжинський період у житті Ф.Г. Спаського є надзвичайно важливим у його біографії, оскільки саме цей час визначив формування його як особистості та виявив його здібності дослідника. Постать цього науковця та громадського діяча, який відіграв важливу роль у діяльності російсько-української громади у Франції ХХ ст., потребує уважного дослідження. На жаль, його життєпис зараз виглядає досить фрагментарно. Недостатньо вивчена і творча спадщина Ф.Г. Спаського. Дана біографічна розвідка покликана заповнити прогалину про перші роки життя відомого ніжинця: його дитинство та юність, а також краще зрозуміти мотиви, що зумовили еміграцію молодого людини з батьківщини.

Як зазначалося вище, ніжинська громада вшанувала свого земляка відкриттям меморіальної дошки на будинку, де він народився та виріс. Ім'я Феодосія Георгійовича Спаського на ній стоїть поруч з іменами інших достойних представників його видатної родини: батька Георгія Івановича, матері Юлії Миколаївни, сестри Євгенії та брата Івана.

Джерела та література

1. *Спасский Ф.Г.* Русское литургическое творчество. – Париж, 1951. – 318 с.
2. *Спасский Ф.Г.* Русское литургическое творчество. – М.: Издательский Совет Русской Православной Церкви, 2008. – 544 с.
3. <http://zarubezhje.narod.ru/org/stserge.htm>; <http://r-g-d.ru/S/sofronov.htm>
4. forum.vgd.ru/398/15665/10.htm?a
5. *Луняк Є.* “Ніжинці” у Франції // Ніжинська старовина. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія “Ніжинознавчі студії”, № 6). Вип. 9 (12). – К., 2010. – С.47–65.
6. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф.1105, оп.1, спр.2019, арк.1–2, 5 зв.
7. Там само, арк.2.
8. Там само.
9. Там само, арк.9.
10. Там само, арк.16.
11. Там само, арк.20.
12. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В.Кудрицького. – К.: УРЕ, 1990. – С. 496.
13. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2019, арк. 19.

Луняк Є. Феодосій Спаський: ніжинський період біографії

У статті розглянуто життя й діяльність відомого дослідника церкви Феодосія Спаського (1897–1979). Особлива увага звертається на доеміграційний (ніжинський) період його біографії.

Ключові слова: Ніжин, Феодосій Спаський, Україна, Франція, діаспора.

Луняк Е. Феодосий Спасский: нежинский период биографии

В статье рассмотрена жизнь и деятельность известного исследователя церкви Феодосия Спасского (1897–1979). Особенное внимание обращено на доэмигрантский (нежинский) период его биографии.

Ключевые слова: Нежин, Феодосий Спасский, Украина, Франция, диаспора.

Luniak Y. Theodosiy Spas'ky: Nizhyn's period of the biography

This thesis cover the life and activity of Theodosiy Spas'ky (1897–1979), famous church's researcher. There is traced Nizhyn's period (before the emigration) of his biography in this article.

Key words: Nizhyn, Theodosiy Spassky, Ukraine, France, diaspora.

Будинок родини Спаських у Ніжині на вул. Судейській, 3 (зараз – вул. Гребінки, 14). 1880-ті роки. Фото 2010 р. Зберігся в автентичному вигляді

РЕТРОСПЕКТИВНІ ОГЛЯДИ

УДК 94(477.51)(682)

Лариса КУЛИК
(Ніжин)

З історії розвитку ковальства на Ніжинщині XVII–XIX ст.

Мабуть, жоден із людських талантів не може порівнятися з умінням коваля розмовляти однією мовою з металом. У результаті такої дивної й виразної розмови вироби набувають легкості, пружності, навіть, повітряності у плавних вигинах.

У тюркських і монгольських народів вважалося, що коваль наділений такою самою магичною силою, як і шаман – вірили, що обидва вони здатні були зруйнувати будь-яку ворожу силу. Взагалі, у світовій міфології коваль постає мешканцем підземного світу (адже руду добувають із землі – звідси повір'я, що молот пов'язаний з підземними духами). Ковалю вважають і цілителем і, навіть, творцем людини. Наприклад, у кабардинському епосі Тлепш лагодить сталеве стегно, у фінському – Ільмаринен робить золоту жінку, Гефест – Пандору, Святі Борис і Гліб виступають і як ковалі, і цілителі. Ковалів цінували в усі часи. У випадку відсутності священика, саме коваля просили благословити на шлюб молодят. Треба бути неперевершеним майстром своєї справи, щоб заслужити таку пошану. А починалося все дуже й дуже давно, тоді, коли стародавній слов'янський бог Сварог подарував людям ковальські кліщі, навчив їх виплавляти мідь і залізо. Але, щоб зрозуміти загадкову мову розпеченого металу, треба бути справжнім ковалем і навіть трохи чаклуном.

Коваль вважався чи не найповажнішою людиною на селі. Залізоробна справа була відома ранньослов'янським племенам ще в першій половині I тис. н.е. До нас дійшли скупчення залізних шлаків й уламків кричного заліза цього часу. В IX ст. в Київській Русі була виготовлена перша металева підкова, яка практично не відрізняється від сучасної.

Техніка ручної ковки майже не змінювалася до XIX ст. Староруські ковалі знали всі найважливіші технічні засоби: зварювання, пробивання отворів, наварювання сталєвих лез і за-

гартування сталі. В кожній кузні, як правило, працювало два ковалі – майстер і підручний. Прості ковані речі виготовляли за допомогою зубила: ножі, обручі, цвяхи, серпи, коси, долота, лопати, сковороди. Подібні предмети міг виготовити будь-який коваль без допомоги підручного. Проте, ланцюги, залізні кільця до пасків і збруї, вудила були більш складними й потребували допомоги у процесі виготовлення. Майстри виконували зварку заліза, підігріваючи його до температури 1500°C, яку визначали за іскрами розпеченого металу. Складним вважалося виготовлення також сокир, списів, молотків і замків (фото 8–9). Щоб викувати сокиру, наприклад, застосовували залізні вкладиші, також наварювали штаби металу.

Основою промислового розвитку країн періоду феодалізму залишалося ремесло. Об'єднання ремісників існували майже в кожному більш-менш помітному в економічному відношенні населеному пункті. Наприклад, у середині XVII ст. у Львові було 33 цехи, в Києві – 10, в Ніжині – 8, у Переяславі – 5.

Цеховий статут передбачав процес навчання ремеслу, окреслював права й обов'язки членів цеху, характер виробничої діяльності, норми поведінки в робочий час, в сімейному колі, в побуті; громадську діяльність, обрядові традиції, визначав цехову атрибутику. Як і в інших галузях ремесла, в металообробній промисловості існували цехи, до складу яких входили ремісники кількох суміжних спеціальностей.

Так, ковальський цех Ніжина в 60-х роках XVII ст. об'єднував ковалів, гарматників, слюсаря, конвісара, шабельника і майстра з виготовлення дзвонів. За своїм економічним становищем цеховий майстер (цеховий голова) Ф. Зяць належав до найбагатших членів цеху і міг організувати виробництво. Судячи з того, що значну частину ремісників (7 з 25) становили гарматники, цех спеціалізувався, очевидно, на виробництві якраз гармат. Замовником такої продукції виступали не окремі особи з їх обмеженими фінансовими можливостями, а Військовий скарб, який замовляв значні партії зброї. Внаслідок експлуатації основної маси майстрів, продажу гармат Військовому скарбові цех одержував високі прибутки, значну частину яких привласнював майстер як організатор виробництва [1].

Наприкінці XIX–XX ст. чернігівський губернатор Є.К. Андрієвський ініціював збирання пам'яток цехового устрою. На черговому засіданні Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі – ЧВАК) 3 червня 1902 р. Чернігівському музею були передані Ніжинським міським головою І.Л. Дайкуном печатки ліквідованих ремісничих управ м. Ніжина. На переданій до комісії печатці ковальської ремісничої управи м. Ніжина був зображений молоток і містився напис “Печать Нежинской Кузнецкой Управы” [2]. Також міський голова передав комісії печатку “Нежинской общей ремесленной управы”, на якій було зображено “в середине щит, увенчанных по диагонали слева направо, при чем вверху, в червленом поле две соединенные руки, а внизу, в лазаревом поле кадуций” [3].

У середині XVIII ст. у великих містах у зв'язку з розвитком капіталістичних відносин цехові організації занепали, але в невеличких містечках вони існували ще до кінця XIX ст. Проте, й зараз можемо милуватися довершеними витворами ніжинських ковалів: ворота Пантелеймоно-Василівської церкви, огорожа церкви Всіх Святих, виконані у класичному стилі, в якому використовуються античні деталі, списи, вінки, рельєфи, розетки (фото 1–2, 5, 10), огорожі могил із цвинтаря Пантелеймоно-Василівської церкви, виконані у стилі українського бароко (фото 3–4). Головна особливість останнього – застосування національних елементів. Українське бароко намагається не просто вразити уяву людини чимось незвичайним, вплинути на його відчуття, – ковані огорожі і ворота церкви Іоанна Богослова демонструють національний колорит у кожному завитку металу. Українське ба-

роко стверджує, що надзвичайне завжди поруч, будь-який вигін заліза – це вдале поєднання металу й оточуючої природи, в результаті чого народжується гармонійна і досконала композиція. Цікаво, що на одному з прогонів огорожі Троїцької церкви, побудованої у стилі бароко і перебудованої в класицистичних формах у 30-х роках XIX ст., вміщено кований напис: “1888 Р. ПРИ СТАРОСТИ БУРЕНКО» (фото 6). В середині XIX ст. на ковані вироби вплинула стилістика історизму (або еkleктики), який увібрав у себе класицизм, бароко, рококо, змішуючи й трансформуючи їх.

У середині XIX ст. обладнання в кузні було традиційним: піч із горном, ковальський міх, ковадло, дріль, точило, корито з водою для загартування чи охолодження виробів, молотки, молот, кліщі для тримання розпеченого заліза тощо. Ніжинцям були добре відомі такі ковалі: Павло Переход, Павло Борсук, Федор Божок, Іван Ковтун, Іван Ересько, Митрофан Удовиченко [4]. Доводилося їм і коней підковувати, і виготовляти клямки до дверей, обковували двері церков, викувували хрести на могили, огорожі, замки, ключі тощо [5].

На початку XX ст. фабричне виробництво практично повністю витіснило ковальське ремесло, заповонивши ринок більш дешевими і більш якісними залізними виробами. Проте, ще майже півсторіччя ковальство трималося, поки не зник останній “споживач” ковальських виробів – кінь, як тяглова сила. Відтоді ковальство перетворилось суто на галузь декоративно-ужиткового мистецтва, перебувало довгий час у забутті. Лише зараз до нього помітно зріс інтерес як до мистецтва. І діяльність ніжинських майстрів, зокрема, збережені витвори їх мистецтва, можуть якраз стати в нагоді у справі відродження традицій українського ковальства.

Джерела та література

1. *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С. 109.
2. Журнали засідань Черниговской губернской архивной комиссии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии (1900–1902 рр.). – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – Одт. 1. – С. 32–33.
3. Там само.
4. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 341, оп. 1, спр. 1253.
5. Там само.

Кулик Л.Ю. З історії розвитку ковальства на Ніжинщині XVII–XIX ст.

Стаття стисло торкається окремих моментів розвитку ковальства на Ніжинщині протягом XVII–XIX ст. Фотографії найбільш цікавих витворів ніжинських ковалів XVIII–XIX ст. дають певну уяву про майстерність представників ковальської справи.

Ключові слова: ковальство, цехи, Ніжинщина.

Кулик Л.Ю. Из истории развития кузнечного дела на Нежинщине XVII–XIX вв.

Статья затрагивает отдельные моменты кузнечного ремесла на Нежинщине на протяжении XVII–XIX веков. Фотографии наиболее интересных работ нежинских кузнецов XVIII–XIX веков дают определенное представление о мастерстве ремесленников.

Ключевые слова: кузнечное дело, цехи, Нежинщина.

Kulyk L.Yu. From history of development of blacksmith affaires in Nizhyn region in XVII–XIX

The article briefly touches the separate moments of development of blacksmith affaires in Nizhyn region during XVII–XIX centuries. The photos of the most interesting creations of Nizhyn blacksmiths give certain imagination about trade of representatives of blacksmith work.

Key words: blacksmith affaires, workshops, Nizhyn region.

НІЖИН АРХЕОЛОГІЧНИЙ ТА ЛІТОПИСНИЙ

УДК 069.51(477.51)“634/654”

Олексій ФАТЮК
(Ніжин)

Вивчення історії становлення стародавнього суспільства від неоліту до козацької доби (за матеріалами археологічної колекції фондів Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського)

Перший, хто почав довбати землю під ногами, щоб викопати цікавий предмет або його уламок, заклав основу археології – науки про минуле, головного джерела інформації про далеке чи близьке минуле, завдяки чому стає легше розуміти сьогодення, прогнозувати майбутнє. Кераміка, золото, срібло, дорогоцінне каміння, тверді породи (граніт, базальт) змогли донести до нас рівень майстерності давнього населення, його рівень досвіду й знань. Багато археологічних знахідок ставили питання перед ученими, сприяли відкриттям, рухали науку вперед.

Як відомо, історія Ніжинщини сягає сивої глибини віків. Нині визначено, що на територію сучасної Чернігівщини загалом перші люди прийшли близько 100 тис. років тому в мустьєрську епоху (про це свідчать мустьєрські стоянки в Араповічах і Чулатові). Це були архантропи неандертальського типу, які володіли технікою обробки природних матеріалів і добування вогню. Колекція Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського (далі – НКМ) має багатий матеріал палеолітичних знахідок (відщепи кременю, лощило з кістки тварини й інші). Предмети були знайдені на берегах річок Десна та Сейм упродовж 2005–2010 років. Це пояснюється тим, що первісні люди перше намагалися селитися в місцях, де можна було знайти кремень – натоді найбільш доступний матеріал, який легко оброблявся і – що дуже важливо й життєво необхідно в умовах холодного клімату – міг використовуватися для видобування вогню. То ж зрозуміло, що знаряддя праці мустьєрської людини знаходять саме на Придесенні, де кремень знайти порівняно неважко. Хоча напевне можна стверджувати й те, що люди тієї епохи вже опанували також пойму р. Остер.

НІЖИНСЬКА
СТАРОВИНА
Вип. 11(14)
КИЇВ
2011

Наступний період мезоліту та неоліту характеризувались для Чернігівщини розташованими поселеннями культур ямково-гребінцевої кераміки. Доки невідомо про достовірні знахідки підйомного матеріалу вказаного часу на Ніжинщині, хоча робота в цьому напрямі ведеться. В експозиції НКМ представлений різноманітний матеріал доби неоліту (фрагменти кераміки з різноманітним орнаментом, який на думку сучасних дослідників є носієм певної інформації, маючи релігійну сутність). Узагалі ж, за керамічними уламками можна зібрати великий об'єм інформації. Обпалена на вогні глина була першим штучним матеріалом створеним людиною. Поверхня посуду вкривалася різноманітними візерунками, які з епохи неоліту стають одним із найважливіших видів прикладного мистецтва. Кожне плем'я виліплювало посуд, який відрізнявся від посуду інших племен. Така неповторність форми, орнаменту, способу виготовлення є для археолога найприкметнішою знахідкою, що допомагає визначити культурну й етнічну належність, хронологію та вплив однієї культури на іншу. На території Південної Чернігівщини в неолітичну добу жили мисливсько-рибальські племена. І якщо більшість із досліджених за пам'ятками племен перейшли до відтворювального способу господарювання (землеробство та скотарство), то носії культури ямково-гребінцевої кераміки так і залишилися рибалками, мисливцями та збирачами. Згодом їх витіснили на північ пізньотрипільські племена.

Найдавніший підйомний матеріал, знайдений на території сучасного Ніжини належить до епохи бронзи. В фондах НКМ зберігаються залишки кераміки з характерними для цієї доби малюнками. За ними можна напевне стверджувати, що ці пам'ятки належать до культури шнурової кераміки – коли на сиру глину наносився малюнок, який нагадував слід від мотузки. Як зазначено вище, окремі елементи орнаменту мають певну семантику й можуть успішно “читатися” сучасними дослідниками. Велика територія від Рейну до Волги, в т.ч. Північна Україна за доби середньої бронзи (середина III – початок II тис. до н.е.) була заселена племенами культур шнурової кераміки (культури бойових сокир). Вирізняють 25 культур шнурової кераміки. На той час у басейні р. Десни проживали племена середньодніпровської культури шнурової кераміки. Вона виділена В.О. Городцовим у 1915 р. під назвою “придніпровська”, в 1927 р. він-таки її назвав “середньодніпровською”. Походить ця культура від групи населення, яка розселюючись уздовж Дніпра та Десни асимілювала місцеве пізньонеолітичне населення дніпро-донецької культури.

Середньодніпровська культура охоплювала практично всю територію сучасної Чернігівщини. Чисельні знахідки кам'яних сокир займають в експозиції НКМ належне місце. Їх чисельність пояснюється тим, що в добу середньої бронзи кам'яні знаряддя праці ще були дуже розповсюджені на всій території сучасної України. У північній її частині вони використовувалися особливо довго, оскільки вироби з бронзи були досить рідкісними, що зумовлювалося слабким розвитком металургії. Кам'яні вироби використовуються тут аж до появи виробів із заліза. Саме з цієї причини вони є такими чисельними серед археологічних знахідок на Ніжинщині. Середньодніпровські кам'яні сокири мають різні розміри, способи обробки. Їх чисельність дозволяє стверджувати, що Ніжинщина в епоху бронзи була – як для свого часу – досить густозаселеною територією.

Знахідки фрагментів кераміки подальшого часу на Ніжинщині мають здебільшого ліпний характер і представлений різноманітними фрагментами (залишки посуду, гризла тощо). Звертають увагу фрагменти посуду “черняхівського” типу (III–V ст. н.е.),

які знайдені на околицях Ніжина. Посуд і предмети, які відносяться до цього типу не характерні для цієї місцевості. Це може свідчити як про активні зв'язки між групами населення II–V ст. н.е., так і про взаємовплив різних археологічних культур.

Найбільшою повнотою відрізняється археологічна експозиція НКМ, присвячена козацькій добі. Цікава підборка матеріалу розповідає про насичену історію міста XVII–XVIII ст.: фрагменти посуду, залізні господарські та військового призначення вироби, кістяні й скляні (гутні) вироби, звісно, основна “родзинка” епохи – керамічні люльки.

Насамкінець зазначимо, що практично вся археологічна колекція Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського формувалась за рахунок підйомного матеріалу. Планових масштабних археологічних досліджень, які б суттєво її наповнювали, розширюючи в такий спосіб як експозиційні, так і дослідницькі можливості музею, на території Ніжинщини до останнього часу не велися. Лише кілька останніх років подібні – здебільшого охоронні – дослідження здійснені на території міста Ніжина. І результат не забарився – саме завдяки цьому в 2009 р. була влаштована тимчасова виставка археологічних знахідок. На часі – оновлення археологічної частини постійної експозиції музею.

Джерела та література

1. Археология СССР. В 20-ти тт. – Т. 7. Эпоха бронзы лесной полосы СССР / Под редакцией Б.А. Рыбакова. – М., 1987. – С. 35–40.
2. Археология Української ССР. У 3-х т. – Т. 1. – К.; Наукова думка, 1971. – С. 16–19, 118, 128, 309.
3. Березанская С.С. Культуры эпохи бронзы на территории Украины”. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 14, 35.
4. Дмитренко Н. Археологічна виставка Ніжинського краєзнавчого музею // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 6: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства / гол. ред. кол. О.Б. Коваленко, заст. гол. ред. кол. О.М. Титова / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. Випуск 8 (11). – К., 2009. – С. 187–190.

Фатюк О.М. Вивчення історії становлення стародавнього суспільства на Ніжинщині від неоліту до козацької доби (за матеріалами археологічної колекції з фондів Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського)

У даній статті здійснений короткий огляд археологічної колекції Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського. Короткий екскурс в історію краю дозволяє повніше уявити взаємозв'язок між культурними традиціями сучасного населення і традиціями культур минулого.

Ключові слова: археологічні колекції, археологічна культура, Ніжинський краєзнавчий музей.

Фатюк А.Н. Изучение истории становления древнего общества на Нежинщине от неолита до времени казачества (по материалам археологической коллекции из фондов Нежинского краеведческого музея имени Ивана Спасского)

В данной статье представлен краткий обзор археологической коллекции Нежинского краеведческого музея. Краткий экскурс в историю края позволяет полнее представить взаимосвязь между культурными традициями современного населения и традициями культур прошлого.

Ключевые слова: археологические коллекции, археологическая культура, Нежинский краеведческий музей.

Fatyuk O.M. Study of history of ancient society becoming in Nizhyn region from a neolith to the Cossack times (on materials of archaeological collection from the funds of the Nizhyn Spas'kiy Regional Museum)

The brief review of archaeological collection of the Nizhyn Spas'kiy Regional Museum is presented in this article. Short digression in history of edge allows completer to present intercommunication between cultural traditions of modern population and traditions of cultures of the pas.

Key words: archaeological collections, archaeological culture, Nizhyn Spas'kiy Regional Museum.

ІСТОРІЯ НІЖИНЩИНИ ІМПЕРСЬКОЇ ТА ПОСТІМПЕРСЬКОЇ ДОБИ

УДК 94(477.51):658.114.8

Віктор КОНДРАШОВ
(Миколаїв)

Профспілка сільськогосподарських робітників Ніжинщини в 1920-1931 роках

У житті українського села 20-х років ХХ ст. помітну роль відіграла профспілка робітників землі та лісу – Робітземліс (з січня 1926 р. – профспілка сільськогосподарських і лісових робітників, з жовтня 1930 р. – профспілка сільськогосподарських робітників), яка об'єднувала наймитів, робітників радгоспів і лісництв, пізніше – також працівників МТС, співробітників земельних і лісницьких органів. Історія профспілки знайшла своє відображення в науковій літературі [1], але її діяльність в окремих місцевостях України ще потребує подальшого вивчення.

Створення професійних спілок сільськогосподарських робітників, головне завдання яких полягало в захисті економічних інтересів працюючих за наймом, було закономірним етапом у розвитку робітничого руху. Так, наприклад, у 1906 р. в Норфолку виникла спілка сільськогосподарських робітників, яка в 1912 р. охоплювала вже всі місцевості Англії [2].

Лютнева революція 1917 р. в Російській імперії стимулювала розвиток профспілкового руху. Вже в березні-квітні 1917 р. в економіях цукрових заводів Харківської, Чернігівської, Київської губерній виникли робітничі комітети й відбувався запис у члени профспілок [3]. В 1917–1919 роках в Україні були створені спілки спеціалістів сільського та лісового господарства, які виступали за самостійність і нейтральність профспілкового руху та його незалежність від держави. Так, у 1917 р. в Чернігові виникло профспілкове об'єднання техніків, замість якого в 1918 р. були створені окремі спілки землемірів, гідротехніків і лісоводів. У 1919 р. відбулися вибори правління спілки робітників землі, діяльність якого, щоправда, не виходила за межі губернського центру [4].

30 червня 1920 р. в Ніжині було створене повітове відділення профспілки робітників землі, яке в жовтні 1920 р. об'єднува-

ло 159 членів, головним чином службовців земвідділу, лісництва, Носівської дослідної станції та Макіївського дослідного поля [5].

Більшовики, прийшовши до влади в Україні, підпорядкували профспілковий рух своєму впливу. Складовими цього процесу було створення в травні 1920 р. Південного бюро Центрального комітету Всеробітзему – профспілкового центру з роботи серед сільськогосподарських робітників, а також розпуск правлінь спілок спеціалістів. Так, у серпні 1920 р. припинило діяльність правління Чернігівського губернського відділу профспілки робітників землі, а в листопаді 1920 р. було обране її нове керівництво [6]. Розширення соціальної бази спілки відбулося за рахунок її об'єднання зі спілкою робітників лісу в грудні 1920 р.

Правляча партія вбачала головне завдання профспілок у залученні трудящих до виробництва. Робітземліс брав участь у створенні радгоспів й організації їх роботи. Так, на 1 січня 1924 р. в Ніжинському окрузі нараховувалося 10 радгоспів [7]. Профспілка залучала свої членів до проведення посівної кампанії й агропропаганди. Проте, для значної частини радгоспів була характерна організаційна невлаштованість. Відбудові лісового господарства сприяли “дні лісу”, проведення яких розпочалося в 1923 р. за участі профспілкових органів.

В умовах непу, коли розширилося використання найманої праці в приватновласницьких господарствах, перед Робітземлісом постало завдання захисту інтересів наймитів. Волосні секретаріати та сільські комітети профспілки проводили роботу з їх виявлення, складанню трудових угод із працедавцями, залучали до членства в профспілці. Станом на 1 січня 1924 р. органами профспілки в Ніжинському окрузі було взято на облік 1848 наймитів й укладено на працюючих за наймом 1665 трудових угод [8]. Однак, вступ наймитів до профспілки відбувався дуже повільно. Всього в 1925 р. Робітземліс на Ніжинщині нараховував 2025 членів [9].

Згортання непу й утвердження адміністративно-командної системи в СРСР означало подальше одержавлення профспілок і залучення їх до здійснення політики комуністичного штурму. В постанові ЦК ВКП(б) від 4 березня 1929 р. “Про роботу серед с[ільсько-]г[осподарських] і лісових робітників та підсумки VI Всесоюзного з'їзду спілки сільгоспробітників” указувалося на необхідності посилення боротьби наймитів за вимоги спілки, використовуючи навіть таку форми непокори, як страйк. Улітку-восени 1929 р. відбулася низка страйків у приватновласницьких господарствах України. 29 липня – 1 серпня і 22–22 серпня 1929 р. страйкували наймити на огіркових плантаціях поблизу Ніжина. Ці виступи, розпочавшись з економічних вимог, під тиском партійних і профспілкових органів набули політичного характеру. 180 учасників страйку вступили в спілку, 17 – в комсомол, 3 – до партії. Наймити домоглися своєчасної виплати заробітної плати. Згідно судового рішення орендарі огіркових плантацій повинні були відшкодувати страйкарям у вигляді штрафу 5978 крб. [10]. Плантації двох орендарів, які не виконали умов учасників страйку, були передані до Плодоспілки [11].

Підтримку курсу на суцільну колективізацію сільського господарства мали продемонструвати організовані партійними комітетами та райкомаами профспілки наймитські збори, які відбулися на Ніжинщині в березні 1930 р. Вони супроводжувалися масовим вступом їх учасників до партії та комсомолу. Щоправда, не завжди робота зборів була підготовлена належним чином. Так, у Мринському районі у зборах взяло участь лише 20 чоловік, а в Комарівському районі вони взагалі не відбулися... [12].

Профспілкові органи брали участь у діяльності бригад з колективізації, важливим напрямком роботи яких було залучення до колгоспного будівництва найбільш бідніших верств села. Внаслідок такої роботи станом на 20 червня 1930 р. в Ніжинському окрузі

зі до колгоспів вступили 1285 наймитів [13]. Для підвищення продуктивності праці в колгоспах і радгоспах за участі профспілки організовувалися соціалістичне змагання й ударництво, які, проте, часто мали суто формальний характер.

Профспілка брала участь у ліквідації неписьменності й організації культурно-освітньої роботи на селі. Так, у 1923 р. окружним відділенням спілки на Ніжинщині були організовані 3 клуби, хата-читальня та 9 бібліотек, забезпечених відповідною літературою [14]. Протягом 1924 р. у Комарівському районі був проведений облік неписьменних наймитів, із яких 30 залучилися до школи лікнепу [15].

Наступним кроком у діяльності спілки сільськогосподарських робітників стала її реорганізація в березні 1931 р., в результаті якої з неї виділилося 4 галузеві об'єднання.

У цілому, діяльність профспілкових організацій сільськогосподарських робітників відбувалася в межах політичної системи, яка формувалася в країні в 20-х роках ХХ ст. Вивчення й творче узагальнення досвіду профспілки має не лише наукове, але і практичне значення.

Джерела та література:

1. *Кондрашов В.Ф.* Профспілка сільськогосподарських робітників України в 20-х рр. ХХ ст.: політична кон'юнктура чи необхідність? // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 20; *Мовчан О.* Професійні спілки сільськогосподарських робітників України в перше десятиліття радянської влади // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). – К., 2000.
2. *Чирков И.* Международное движение сельскохозяйственных рабочих. – М., 1923. – С. 82.
3. Матеріали з історії професійного руху на Україні. – Х., 1928. – С. 116.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-1152, оп. 1, спр. 347, арк. 11.
5. Там само, арк. 8.
6. Там само, арк. 12.
7. Там само, спр. 147, арк. 69.
8. Там само, спр. 347, арк. 9.
9. Профсоюзы Украины в цифрах. Статистический справочник за 1921–1925 гг. – Х., 1926. – С. 21.
10. ВДАЧОН, ф. Р-1154, оп. 1, спр. 124, арк. 27.
11. Наймит (Харків). – 1929. – 30 серпня.
12. Нове село (Ніжин) – 1930. – 5 квітня.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 1, спр. 1660, арк. 30.
14. ДАЧО, ф. Р-1152, оп. 1, спр. 347, арк. 9.
15. ВДАЧОН, ф. Р-6277, оп. 1, спр. 30, арк. 91.

Кондрашов В.Ф. Профспілка сільськогосподарських робітників Ніжинщини в 1920–1931 роках

У статті розглядаються основні напрямки діяльності профспілки сільськогосподарських робітників на Ніжинщині в 20-х роках ХХ ст., які визначалися суспільно-політичною ситуацією в країні.

Ключові слова: профспілка робітників землі та лісу, наймити, радгоспи, лісництва, колективізація сільського господарства.

Кондрашов В.Ф. Профсоюз сельскохозяйственных рабочих Нежинщины в 1920–1931 гг.

В статье рассматриваются основные направления деятельности профсоюза сельскохозяйственных рабочих на Нежинщине в 20-е гг. ХХ в., которые определялись общественно-политической ситуацией в стране.

Ключевые слова: профсоюз работников земли и леса, батраки, совхозы, лесничества, коллективизация сельского хозяйства.

Kondrashov V.F. Farm-hands trade union of Nizhyn District in 1920–1931

The article considers the main direction about farm-hands trade union work in Nizhyn region in 1920s that were determined by the social and political situation in the country.

Key words: farm-hands trade union of the land and forest workers, mercenaries, state farm (radhosp), forestry, agriculture collectivization.

Виникнення і перший період функціонування метеорологічної станції в Ніжині (1885–1904 роки)

Як відомо, метеорологія – це наука, яка вивчає будову і властивості земної атмосфери, а також фізичні процеси і явища, що відбуваються в ній. Основне завдання метеорологів – не передбачення погоди, а спостереження за погодою. Основними об'єктами спостереження (а загалом дослідження) є склад і будова атмосфери, її тепловий режим, вологообмін, загальна циркуляція атмосфери, електричні поля, оптичні і акустичні явища. Ці спостереження ведеться на метеорологічних станціях і, зрозуміло, що чим більше буде пунктів спостереження, тим точнішими будуть оцінки і узагальнення. Метеорологічна станція (метеостанція) – це установа, де цілодобово ведуться регулярні спостереження за станом атмосфери і атмосферними процесами. Усі метеорологічні станції складають метеорологічну мережу.

Практичне значення метеорологічних спостережень і передбачень погоди було очевидним з давніх-давен, але тільки з появою відповідних приладів (барометра, термометра, гігрографа та багатьох інших) стало можливим налагодити систематичні спостереження за погодою. Разом з тим, ці спостереження могли мати сенс тільки у випадку уніфікації, стандартизації приладів і певного порядку отримання метеорологічних даних.

Початок сучасної метеорології в Російській імперії (в т.ч. і в Україні) можна віднести до середини XIX ст., а ще точніше – до 1 квітня 1849 р., коли в Петербурзі була заснована “Головна Фізична Обсерваторія” (далі – ГФО). Вона стала створювати мережу метеорологічних станцій, особливо в європейській частині імперії. З 1872 р. ГФО стала готувати щоденні систематичні карти Європи і Сибіру та випускати метеорологічний бюлетень. Особливо велика заслуга в цьому належить директору ГФО протягом 1868–1895 років. Генріху Вільду. Взавшись за організацію мережі метеостанцій на науковому фундаменті, він перш за все розпочав розробку нової інструкції для спостерігачів. В основу цієї інструкції було покладено принцип одноманітності спостережень по всій мережі і порівнянність їхніх результатів, адже без дотримання цього матеріали спостережень втрачають будь-яку цінність. Ця інструкція була підготовлена в 1869 р. [1].

Введення інструкції для всієї мережі метеостанцій до певної міри впорядкувало їхню роботу. З 1870 р. для всіх станцій були жорстко встановлені три терміни спостережень: 7, 13, 21 години (з 1 квітня до 30 вересня) і 8, 13, 21 година (з 1 жовтня до 31 березня) і введено новий календарний стиль. Того ж року були введені шкала Цельсія замість попередньої шкали Реомюра і метрична система мір для передачі метеорологічних елементів [2].

У 1879 р. з'явилася “Инструкция, данная Императорской Академией Наук в руководство метеорологических станциями”. У подальшому вона поступово доповнювалася і змінювалася. За період з 1879 р. до 1891 р. вона витримала чотири перевидання. Окрім цих інструкцій видавалися (як доповнення до них) “Таблицы для вычисления метеорологических наблюдений”, а також опису деяких приладів [3].

Отже, необхідна підготовча робота щодо створення досить широкої мережі метеостанцій в межах Російської імперії була зроблена. Оскільки підготовлених фахівців-

метеорологів не було, то вирішили звернутися за допомогою до Міністерства Народної Освіти стосовно залучення викладачів різних типів навчальних закладів для створення метеостанцій і надалі систематичного збору необхідної інформації. Такого роду запит щодо створення метеостанції у Ніжині при інститутській гімназії надійшов 31 травня 1882 р. Попечитель Київського навчального округу надіслав директору Інституту М.О. Лавровському листа, де, зокрема, говорилося:

З огляду на надзвичайний розвиток, який останнім часом у всіх освічених країнах отримали кліматичні дослідження, такі важливі не тільки в науковому відношенні, але й для користі торгівлі, землеробства і мореплавання і взагалі для практичних цілей, Імператорська Академія Наук визнає і тепер важливим отримання Головною Фізичною Обсерваторією від викладачів навчальних закладів якомога повніших метеорологічних спостережень, внаслідок чого п. Міністр Народної Освіти від 26 минулого квітня за №4925–м, прохає зробити відповідне розпорядження про здійснення викладачами фізичної географії в середніх навчальних закладах ввіреного мені Округу, метеорологічних спостережень та про надсилання нотаток про них до Головної Фізичної Обсерваторії [4].

Перед початком нового 1882 – 1883 навчального року, а саме 26 серпня 1882 р. директор Інституту дав розпорядження викладачу гімназії О.А. Шарко “здійснювати метеорологічні спостереження і їхні результати надсилати через канцелярію до Головної Фізичної Обсерваторії” [5].

Наскільки були готовими до такої роботи і гімназія і власне сам О.А. Шарко засвідчує його рапорт через півтора місяці після згаданого розпорядження директора. Подаємо текст рапорту повністю:

Педагогічна Рада Гімназії поклала на мене обов’язки здійснювати метеорологічні спостереження і їхні результати надсилати до Головної Фізичної Обсерваторії. Оскільки немає при цьому певних вказівок стосовно того, якого характеру повинні бути ці спостереження, в які терміни і в якій формі повинні надсилатися їхні результати, та й приладів для спостереження немає, то я не можу взятися за виконання цього зобов’язання не інакше як після отримання певних вказівок про характер спостережень і необхідних для цього пристроїв. Тому маю честь покірливо прохати знехтяться з Головною Фізичною Обсерваторією про висилання до Ніжинської Гімназії, по можливості, певних вказівок про характер спостережень, про форму і терміни надсилання їхніх результатів, а також бажано мати вказівки Головної Обсерваторії, які, на її думку, необхідно мати прилади і пристрої для цього [6].

Як бачимо, на місці не було не те що приладів для метеостанції, а й навіть власне розуміння того, що є таке метеостанція і як вона функціонує. Іншими словами, треба було створювати метеостанцію, як кажуть, “з нуля” і, разом з тим, вчитися робити спостереження не на око, а по науці.

16 жовтня 1882 р. запропонований О.А. Шарко запит був надісланий до ГФО, і вже за 10 днів було отримано один примірник інструкції для метеостанцій і листа, у якому було викладено план заходів зі створення такої станції в Ніжині. Розуміючи, що в Ніжині принципово це питання ще далеко не вирішене, то керівництво ГФО зауважило в листі, що за умови ухвали про створення метеостанції, Обсерваторія надішле детальний опис щодо встановлення приладів, таблиці для обчислення і запас книжок та бланків для запису спостережень [7].

Проте, справа створення метеостанції затягнулася через тривале листування і узгодження з окружним начальством фінансових питань стосовно придбання необхідних приладів і пристроїв. Так, протягом 1884 р. попечитель округу двічі дозволяв придбати обладнання на 300 і на 179 руб. [8]. Вимагало часу також і виконання замовлень на прилади, які купляли або в механічній майстерні ГФО, або в московському магазині приладів і інструментів В. Салль і А. Верньє. Ртутний барометр, як повідомили з ГФО, пересилати транспортом і поштою неможливо – його треба було комусь з Інституту забрати “з okazjiю” з майстерні ГФО [9]. Крім того, О.А. Шарко, ознайомившись з інструкцією ГФО, прийшов до висновку про неможливість організації збору результатів метеорологічних спостережень відповідно до вимог ГФО. Справа в тому, що ГФО вимагала здійснювати збір інформації тільки в певні часові терміни, а саме: о 7-й, 13-й і 21-й годинах. 22 листопада 1882 р. О.А.

Шарко у своєму рапорті на ім'я директора Інституту писав про неможливість суворого дотримання такого часового діапазону, оскільки о 13-й годині ще тривають заняття в гімназії (вони закінчувалися о 14.00) і зайнятість викладачів гімназії не дозволяє це робити [10]. Фактично це означало його відмову займатися облаштуванням метеостанції, бо надалі в документах його ім'я більше не зустрічається. Разом з тим, немає в документах і розпорядження директора про передачу справи метеостанції на викладача математики інститутської гімназії Якова Ернестовича Вінклера (1850–1921).

Я.Е. Вінклер у 1875 р. закінчив фізико-математичний факультет Московського університету і працював учителем математики в різних гімназіях імперії. З вересня 1883 р. він переходить до гімназії Інституту князя Безбородька. Можна припустити, що новому викладачеві тоді ж восени 1883 р. і доручили облаштування метеостанції, оскільки О.А. Шарко не виявив ентузіазму виконати доручення директора. 1884 рік виявився переломним у створенні метеорологічної станції. Протягом року було підготовлено майданчик для метеорологічних спостережень, який поступово заповнювався необхідними приладами і пристроями. Майданчик, який було огорожено невисоким штахетником, розташовувався посередині палісадника на відстані 32 метрів на схід від головного входу в будівлю інституту. Крім того, флюгер було розміщено на висоті 13 м від поверхні землі на даху двоповерхового флігеля, розташованого на північ від майданчика [11].

Регулярні спостереження на метеостанції розпочалися з січня 1885 р. Я.Е. Вінклеру збір інформації допомагали вести гімназисти. Складнощі початкового етапу функціо-

Працівники метеостанції в Ніжині
(керівник Я.Е. Вінклер стоїть крайній ліворуч)

нування метеостанції були пов'язані з тим, що (за свідченням Я.Е. Вінклера) не всі прилади були придбані за його замовленнями і не завжди відповідали своєму призначенню і через деякий час їх доводилося замінювати. Крім того, деякі прилади не були належним чином вивірені, або не мали визначених поправок, а відтак точність отриманих показників була сумнівною. Деякі прилади, які не мали таких поправок, доводилося дублювати іншими, наприклад, показники барометра перевірялися анероїдом Ф. Швабе, а потім анероїдом Нанде, причому останній під час пересилання поштою, як зазначав Я.Е. Вінклер, був пошкоджений [12]. Натомість ГФО наполягала на тому, що “корисними є тільки такі спостереження, які здійснюються з надійними приладами, встановленими за правилами інструкції” [13]. На виправлення цих недоліків метеоспостережень знадобився не один рік.

Незважаючи на те, що ще в березні 1885 р. директор ГФО Г. Вільд у своєму листі до директора Інституту писав про те, щоб “запропонувати п. Вінклеру щоби він спостерігав о 7-й год. ранку, о 1-й год. опівдні і о 9-й год. вечора і взагалі здійснював надалі спостереження за правилами інструкції” [14], – цього не робилося. Як пояснював сам керівник метеостанції, це було пов'язано з цілою низкою причин, які унеможлилювали дотримання інструкції ГФО. Подаємо його свідчення від 1896 р.:

Спостереження за минуле десятиліття (протягом 1885–1895 років – *авт.*) здійснювалося о 8-й год. ранку, о 2-й год. дня і о 8 год. вечора, а не о 7-й, 1-й і 9-й годинах з таких причин. По-перше, при відкритті станції я побоювався, що гімназисти (помічники Вінклера – *авт.*) зовсім відмовляться взимку о 7-й год. ранку робити спостереження і що запізнення гімназистів-спостерігачів на п'ятий урок викличе невдоволення з боку моїх колег. По-друге, за відсутності термографа мені тоді ще не було відомо, від якої системи спостережень отримується найточніша середньодобова температура. Нарешті, по-третє, вибрана мною система спостережень о 8 год., 2 год. і 8 год. була вказана інструкцією Бецольда метеорологічним станціям у Баварії, з тим, щоб при обрахуванні середньої температури звернути увагу і на мінімальну температуру повітря [15].

Щоправда, ще 1887 р. Яків Вінклер у доповідній записці директору Інституту М.Є. Скворцову прохав його “зробити розпорядження про занесення в мій формулярний список, що з січня 1885 р. мною здійснюються правильно (виділення наше – *авт.*) і безоплатно метеорологічні спостереження, які щомісячно відсилаються до Головної Фізичної Обсерваторії” [16]. Як бачимо, керівник метеостанції погрішив проти істини, наголошуючи на правильності ведення спостережень за перші два роки роботи. А в формулярному списку Я.Е. Вінклера, було зроблено такий запис: “З січня 1885 р. здійснює метеорологічні спостереження на метеорологічній станції при Ніжинській гімназії” [17].

У лютому 1889 р. з ГФО до Інституту надійшов лист, де, зокрема, зазначалося, що хоча спостереження зроблені на метеостанції в Ніжині і друкуються в “Летописях Главной Физической Обсерватории”, проте, вони були не зовсім порівнянні зі спостереженнями інших станцій внаслідок відступу від інструкцій ГФО. Керівництво ГФО вказувало, наприклад, що психрометрична будка побудована не зовсім відповідно до інструкції, а звіти за дощомір не дають висоти опадів у міліметрах. Крім того, у листі зазначалося, що показники сили вітру на флюгері не вивірені і відрізняються від показників інших станцій. ГФО прохала виправити ці недоліки і придбати нові прилади [18]. Проте комплексного підходу до виправлення недоліків роботи Яків Вінклер не

здійснював. Купівля нових приладів аж ніяк не компенсувала інших проблем. Це нагадувало латання “охримової свити” з відомої байки Л.І. Глібова.

Тому й не дивно, що вже 20 квітня того ж 1889 р. керівництво ГФО надіслало в Інститут нового листа, де констатувало що в інституті вже декілька років ведуться метеорологічні спостереження, проте, “на жаль, результати цієї праці втрачають своє значення внаслідок того, що спостереження здійснюються не зовсім відповідно з інструкцією Імператорської Академії Наук” [19]. ГФО вкотре прохала вести спостереження о 7-й год. ранку, о 1-й год. дня, 9-й год. вечора, як це робиться на всіх метеостанціях 2-го розряду. Якщо це буде реалізовано і в Ніжині, то ГФО висловлювала впевненість у тому, що “таким чином Інститутська станція увійде до мережі правильно організованих станцій 2-го розряду” [20]. Отже, недоліки метеостанції у Ніжині були очевидними і ГФО наполегливо прагнула їх виправити, оскільки це не давало можливість скласти цілісну картину метеорологічних спостережень, заважало створенню синоптичних карт тощо.

Одним із напрямків покращення роботи метеостанції у Ніжині було доручення Головної Фізичної Обсерваторії Якову Вінклеру попереджувати Управління залізниць про очікувані буревії, заметілі, опади та інші явища особливої сили, які могли б перешкодити нормальному руху на залізниці. Крім того, ГФО, у свою чергу, зобов'язала Управління залізниць передавати через залізничні станції керівникам метеостанцій копії всіх телеграм, які Обсерваторія надсилає Управлінню [21]. Таким чином, залізнична станція Ніжин стала надавати Я.Е. Вінклеру метеорологічну інформацію, яка спонукувала його до поглиблення досліджень, а також сприяла підвищенню точності прогнозу, оскільки він отримував інформацію про стан атмосфери на значній території.

Поряд з облаштуванням мережі метеостанцій та їх оснащенням, ГФО багато уваги надавала інспектуванню цих станцій. ГФО вважало за необхідне керівництво станціями не тільки шляхом письмового інструктажу з центру, а й безпосередніми вказівками та перевіркою роботи і навчанням на місцях. Це повинно було і значно покращити якість спостережень, і забезпечити більш тісний зв'язок спостерігачів із ГФО [22]. Такий підхід давав серйозне покращення метеорологічних спостережень, сприяв їх постановці на солідний науковий фундамент. Так, зокрема, у квітні 1886 р. член-кореспондент ГФО, інженер Р.Н.Савельєв відвідав метеостанцію в Ніжині і дав рекомендації стосовно приладів, які вже працювали на майданчику для спостережень [23].

Практичні потреби держави в отриманні інформації від метеорологічних станцій зумовлювали розширення їхньої мережі. Станом на 1894 р. кількість станцій, з яких ГФО отримувала інформацію, складала 2011, у т.ч. обсерваторій чи станцій 1-го розряду – 5, станцій 2-го розряду – 574, станцій 3-го розряду – 1432 [24].

Саме тоді підвищений інтерес до метеорологічної інформації стала виявляти Чернігівська губерньська земська управа. Неврожаї в губернії, а в північних повітах навіть і голодування на цьому ґрунті були досить частими, і земство шукало шляхи щодо підвищення врожайності та створення запасів хліба. Велика за площею губернія не мала достатньої кількості метеостанцій, які б давали прогнози для землеробів. Як писав Я.Е. Вінклер, “для найбільш ефективного розподілу своїх поточних занять землеробу особливо важливо вгадати, коли внаслідок цих змін (атмосфери – *авт.*) можна очікувати приходу дощової чи гарної погоди – раніше чи пізніше” [25]. Інтерес земської

управи до метеостанції в Ніжині втілювався передовсім у наданні станції чималої кількості різноманітних приладів за умови, що станція відтепер буде регулярно надавати метеорологічну інформацію також і управі. До речі, станом на липень 1903 р., коли Я.Е. Вінклер склав повноваження керівника метеостанції, вона мала такі прилади: психрометр (складався з двох термометрів), максимум-термометр, мінімум-термометр, чотири ґрунтових термометри, волосяний гігрометр, термометр на поверхні землі, пар дощомірів, флюгер з двома дошками, вимірювальний стакан, мірна рулетка, ртутний барометр, запасний металічний барометр, гігрограф, барограф і термограф. З перелічених приладів губернській земській управі належали: 4 ґрунтових термометри, ртутний барометр, барограф, термограф та психометрична будка [26].

Така увага з боку губернського земства надала станції нової фази розвитку. Відтепер тижневі звіти Я.Е. Вінклера надсилав до ГФО, а місячні до ГФО і Київської метеорологічної обсерваторії. Загальний огляд про стан погоди надсилався до редакції “Метеорологического вестника” і до Чернігівської губернської земської управи. Крім того, результати спостережень на метеостанції в Ніжині були представлені на стенді Всеросійської сільськогосподарської виставки у Москві в 1895 р. Стенд Я.Е. Вінклера отримав срібну медаль виставки [27].

Перехід станції на правильний (згідно з інструкцією) режим роботи і активність Я.Е. Вінклера з початку 1895 р. дозволили налагодити систематичний і, найголовніше, точний хід спостережень, що мало неабияке значення для всієї мережі метеостанцій Росії. Робота Я.Е. Вінклера була належним чином оцінена керівництвом Головної Фізичної Обсерваторії. За її поданням у червні 1896 р. Конференція Імператорської Академії Наук затвердила Я.Е. Вінклера кореспондентом ГФО [28], а коли в 1898 р. у Києві проходив X Всеросійський з’їзд природознавців, Яків Вінклер був обраний почесним секретарем секції фізики і географії, де була підсекція з метеорології [29].

Виступаючи на з’їзді, Я.Е. Вінклер за допомогою низки графіків представив коливання метеорологічних елементів у Ніжині за різні пори року (протягом років), а також коливання з року в рік стосовно врожайності зернових і щодо деяких захворювань різними хворобами. Співставляючи ці графіки для певної пори року, він прийшов до висновку, що зміни якогось метеорологічного елементу постійно супроводжувалися паралельними змінами якого-небудь виду врожайності чи захворювання. Цей збіг Я.Е. Вінклер вважав проявом причинного зв’язку між метеорологічними і біологічними явищами. Так він констатував, що від температури повітря залежать літні і зимові хвороби, від рівня ґрунтових вод – весняні хвороби, від кількості опадів – осінні і частково весняні хвороби, від атмосферного тиску і від вітрів – хронічні хвороби легень і висипний тиф, від хмарності і числа хмарних днів – дифтерит і грип. За весняні хвороби Я.Е. Вінклер мав на увазі малярію і висипний тиф, віспу, кір і хронічні хвороби легень; за літні – коклюш і дизентерію, за осінні – скарлатину, черевний тиф, дифтерит і круп, за зимові – запалення легень і грип. Такий розподіл впливав з розгляду річного перебігу захворюваності. Стосовно зернових, то виявилось, що вони страждають взагалі від засухи наприкінці квітня, у травні та на початку червня, а озимі, крім того, ще й від засухи під час висіву восени у другій половині серпня і першій половині вересня [30]. Виступ на з’їзді Я.Е. Вінклера викликав жваве обговорення і виступаючи здебільшого підтримали його висновки, вказуючи також і на інші способи обробки температур.

Раніше згадана співпраця Я.Е. Вінклера з губернським земством була взаємовигідною. Керівник метеостанції отримав додаткові можливості для ведення метеорологічних спостережень та їх систематизації. Результатом цього став вихід у світ (за підтримки земської управи) двох праць Я.Е. Вінклера: “Ход метеорологических элементов в Нежине” (Чернігів, 1896; 58 с.) та “Осадки и грозы в Нежине в связи с урожайностью Черниговской губернии” (Чернігів, 1898; 51 с.).

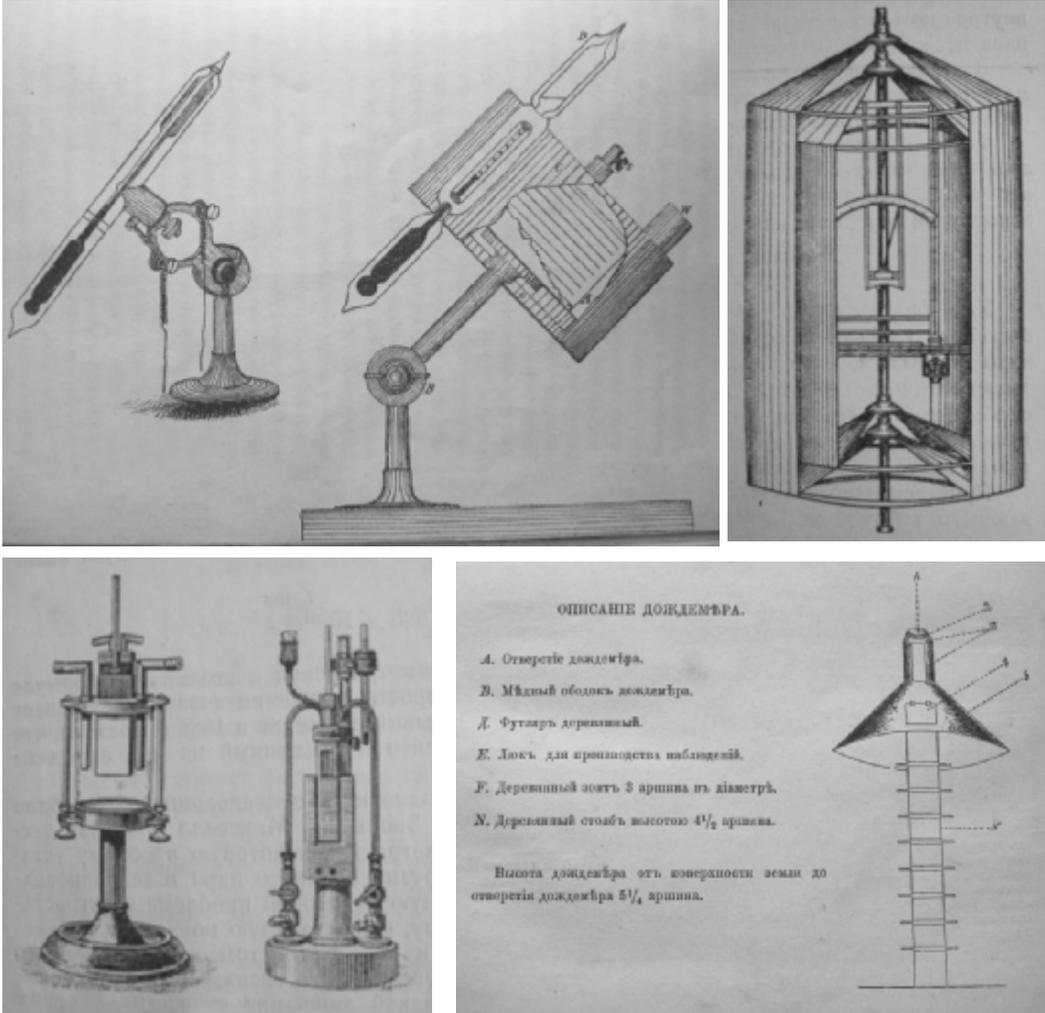
У цих працях (особливо в останній) Яків Вінклер систематизував і звів у таблиці результати спостережень Ніжинської метеостанції. Мабуть, найголовнішим тут було встановлення зв'язку та наслідків у збільшенні/зменшенні опадів для майбутніх врожаїв, напрямків (і зміни їх) вітрів, з'ясування гідрологічного режиму р. Остер, визначення середньомісячних і річних температур за 1885–1895 роки, підготовка таблиці середньої врожайності по Чернігівській губернії за 1885–1895 роки та багато іншого. Отже, практична метеорологія досить швидко стала давати відчутні позитивні результати у зв'язку із впровадженням даних спостережень і конкретних порад науки стосовно майбутніх врожаїв у землеробстві.

Проте, не треба думати, що метеостанція в Ніжині функціонувала завдяки піклуванню з боку тільки губернської земської управи. Основні видатки на роботу станції були з боку гімназії Інституту. Окрім придбання приладів, Правління Інституту щорічно надавало на потреби метеостанції 150–200 руб., які йшли на ремонт приладів, упорядкування майданчика для спостережень, на папір, платню черговим гімназістам (по 10–15 руб. на рік) та інші витрати. Для порівняння: наприкінці 90-х років XIX ст. видатки на обсерваторії (це станції 1-го розряду) при Юр'євському та Київському університетах склали 2000 і 800 руб. відповідно; Харківський університет надавав своїй метеостанції 100 руб. на рік, а в інших навчальних закладах – не більше 60 руб [31]. Отже, історико-філологічний інститут князя Безбородька та його гімназія щорічно витрачали досить немалі суми (значніші, ніж у більшості навчальних закладів) на метеорологічні спостереження, які, проте, не мали для них матеріальної вигоди, а були скоріше збитковими.

Ще більш збитковими, ніж поточні витрати, для Інституту були наслідки погрому метеорологічної станції восени 1901 р. Однієї вересневої ночі невідомо хто побив термометри на метеорологічному майданчику. Щоправда, тоді їх відразу замінили іншими і станція не призупиняла спостережень. У ніч з 25 на 26 листопада 1901 р. стався справжній розгром метеостанції. Як засвідчує рапорт Я.Е. Вінклера, тоді були розбиті обидва термометри у психрометричній будці, гігрометр, мінімум-термометр на поверхні землі, металеві мінімум-і-максимум-термометри, ґрунтові термометри (а їхні металеві оправи були зігнуті). Вартість розбитих приладів за оцінкою Я.Е. Вінклера складала 200 руб. [32]. Складеного протоколу про розгром метеостанції Яків Вінклер надіслав до ГФО. 11 січня 1902 р. директор ГФО акад. М. Рикачов надіслав листа директору Інституту Ф.Ф. Гельбке, у якому висловив жаль і занепокоєння фактичним знищенням метеостанції та запитував про можливість відновлення її роботи. М. Рикачов запевнив, що у випадку якщо Інститут не зможе придбати всі необхідні прилади, то ГФО надасть їх метеостанції [33].

Виникає слушне питання про виконавців цього погрому. У своєму рапорті на ім'я директора Інституту Яків Вінклер зауважував, що не підозрює в цьому ні гімназістів, ні міських жителів. Але серйозні підозри падали саме на гімназістів. Нічний сторож

Федір Дворник засвідчував, що о 23.30 25 листопада він обходив двір і чув брязкіт розбитого скла. Звернувши на алею вздовж огорожі, він мало не зіткнувся там з двома високими на зріст гімназистами. Гімназичну форму сторож чітко розрізнив навіть у темряві. За словами сторожа, гімназисти вийшли у хвіртку біля воріт і повернули до центру міста. Сторож не зупинив гімназистів, які щовечора заходили у двір Інституту, і нічого особливого того разу він не побачив [34].

Прилади та обладнання, котрі використовувалися на метеорологічній станції в Ніжині (зліва направо): геліограф Марінга; цинкова клітка для термометрів; гігрометри Дюфура й Аллюара; дощомір

Те, що Яків Вінклер, як ми зазначили, з самого початку відводив підозру від гімназистів, пояснюється тим, що він не хотів мотивувати скоєне помстою з боку гімназистів внаслідок його складних стосунків з вихованцями. Я.Е. Вінклер був гарним науковцем, але не дуже вправним викладачем і педагогом, якого учень гімназії 1890-х років В.В. Данилов (пізніше відомий науковець) називав у своїх спогадах “педагогічним ка-

том” [35]. За спогадами В.В. Данилова, “Яшка” (як зневажливо називали його гімназисти) входив до класу не з відкритим обличчям, не в життєрадісному настрої, що дуже впливає на працездатність учнів, а з лютим виразом і грізними очима. На порозі класу завжди зупинявся і роздивлявся, ніби очікував нападу, – приборкувачі левів і тигрів вільніше заходять до кліток хижаків. Сівши на кафедрі, розкривав “Календарь для учителей” Гельбке, де викладачі виставляли оцінки для себе, довго, пильно і мовчки вдивлявся у нього. Наступали нестерпні хвилини очікування. Учні ховалися, як страуси, за спинами товаришів, що сиділи попереду. Деякі хрестилися. Нарешті, після досить тривалої тиші, як із могили, глухо і придавлено вимовлялося чиєсь прізвище. Серце відривалося, коли це був ти. При поясненні нового Вінклер був поспішливим, ніколи не добивався дізнатися, чи всі учні зрозуміли і засвоїли його пояснення [36]. Одного разу, як згадував В.В. Данилов, з гімназії було виключено відразу десь з десятка учнів через незадовільні оцінки з математики.

Але повернемося до розгрому метеостанції у листопаді 1901 р. В.В. Данилов, говорячи про ймовірного руйнівника, писав, що “стоустая молва” називала учня, який мав і підходяще для такої справи прізвище – Пугачова. Через незадовільні оцінки з математики він підлягав виключенню і вирішив помститися Вінклеру за його жертви в минулому і теперішньому. Розповідали, що Вінклер побіг до поліції і прохав захисту. Проте, “поліцейське начальство, добре знаючи про його педагогічні подвиги, поставилося до цього з прохолодою. Ні про яке слідство ми не чули...” [37]. Якщо навіть відкинути якусь частку суб’єктивізму автора спогадів (В.В. Данилов сам ледве не став жертвою Я.Е. Вінклера – на екзамені з математики в 7-му класі Якова Вінклера не було (у нього померла мати) і замість нього екзамен приймав Б.К. Римша), то, враховуючи всі обставини, розгром метеостанції гімназистами через помсту видається дуже ймовірним.

31 січня 1902 р. директор інституту Ф.Ф. Гельбке повідомляв керівництву ГФО про те, що Правління Інституту знайшло можливим відремонтувати попсовані прилади чи закупити нові та асигнувало для цього необхідні кошти. Крім того, Правління тоді ухвалило зробити додаткову огорожу навколо метеостанції з колючої проволочки [38]. До спеціалізованого магазину Ф. Мюллера у Петербурзі було надіслано замовлення на цілу низку приладів загальною вартістю на 156 руб. [39]. У березні 1902 р. після тримісячної перерви метеостанція знову відновила повноцінний і регулярний збір інформації та надсилання отриманих результатів та звітів до відповідних інстанцій.

Відновлення роботи станції аж ніяк не означало подальше безхмарне її функціонування, оскільки чимало об’єктивних та суб’єктивних факторів загалом створювали конфліктну ситуацію. Ретельного слідства стосовно погрому станції і виявлення винуватця не було. Це означало, що відповідальні особи (поліції, Інституту, гімназії) вбачали винним (повністю чи частково) самого керівника метеостанції, який своєю роботою в гімназії спровокував цей погром. Стосунки Я.Е. Вінклера з колективом гімназії були теж досить напруженими (про що згадує В.В. Данилов) [40]. Мабуть, атмосфера недовіри була для Якова Вінклера очевидною. На жаль, ми не маємо документів, які б засвідчували цей стан чи його відсутність.

Разом з тим, не було несподіванки і в тому, що наприкінці 1902–1903 навчального року Я.Е. Вінклер подав заяву про звільнення з посади викладача гімназії та керівника

метеостанції у зв'язку з його переходом на посаду інспектора реального училища в м. Рівному. Про це ним було поінформовано також і керівництво ГФО. 30 липня 1903 р. за присутності інспектора метеостанцій ГФО Я.Е. Вінклер підписав акт про передачу Ніжинської метеостанції та всіх приладів бухгалтеру Інституту Д. Максимкову [41].

Протягом липня-серпня 1903 р. між Інститутом князя Безбородька і Головною Фізичною Обсерваторією тривало листування стосовно подальшої долі станції. ГФО прохала директора посприяти в тому, щоб хтось із викладачів взяв на себе спостереження і керівництво метеостанцією. 23 серпня 1903 р. керівництво ГФО отримало листа від директора Ф.Ф. Гельбке, де він інформував, що ніхто з викладачів не погодився замінити Я.Е. Вінклера і спостереження ведуться Д. Максимковим, який отримав інструкції стосовно роботи метеостанції від Якова Вінклера. На жаль, з наявних документів ми не можемо з'ясувати, якої повноти метеорологічна інформація надходила до ГФО після липня 1903 р. Проте, станція ще діяла, і в грудні 1903 р. ГФО надіслала до Ніжина новий волосяний гігrometer, а в січні 1904 р. прохала перенести геліограф із майданчика, оскільки він частково затінювався будинком Інституту і деревами, на дах будинку чи в якесь інше місце, де він міг протягом всього дня бути відкритим для сонячних променів [42].

18 лютого 1904 р. Правління Інститут обговорювало питання переносу геліографа на дах будівлі Інститут і прийшло до висновку про незручності та небезпеку такого місцезнаходження геліографа. Разом з тим, мабуть, дедалі частіше виникала думка про припинення взагалі функціонування метеостанції в садибі Інституту. Якщо жоден викладач гімназії не виявив бажання продовжити справу Я.Е. Вінклера, а бухгалтер Д. Максимков за своїми посадовими обов'язками був далеким від вивчення природи, а на додачу до всього Інститут і гімназія мали тільки зайвий клопіт і витрати, то доля метеостанції була передвизначеною.

Наступним логічним кроком директора Ф.Ф. Гельбке у справі метеостанції був запит від 31 березня 1904 р. до директора Ніжинського нижчого технічного училища імені А.Ф. Кушакевича В.І. Нечкіна відносно переміщення станції до цього училища. У своєму листі Ф.Ф. Гельбке відверто визнавав, що “метеорологічна станція не приносить ніякої користі для навчальної справи гімназії, а між тим на витрати по станції щорічно треба асигнувань 200 руб. зі спеціальних коштів гімназії на шкоду іншим невідкладним заходам” [43]. Ф.Ф. Гельбке пропонував училищу забрати метеостанцію до себе, оскільки в училищі було сільськогосподарське відділення і метеостанція була б необхідною потребою [44].

Цікаво, що В.І. Нечкін того ж дня (31 березня) надіслав Ф.Ф.Гельбке відповідь, де повідомляв про “свою згоду перенести в садибу ввіреного мені училища і взяти в своє завідування метеорологічну станцію” [45]. Після цього розпочалося листування в рамках трикутника: Інститут – ГФО – Попечитель Київського учбового округу, де всі три інстанції не висловили заперечення стосовно перенесення метеостанції в садибу училища імені А.Ф. Кушакевича. Проте, з власне перенесенням справа затягувалася, бо 5 червня 1904 р. В.І. Нечкін повідомив Ф.Ф. Гельбке, що училище на той момент не мало на те коштів і раніше серпня поточного року не вдасться це зробити [46]. Тільки у вересні 1904 р. метеостанція була перенесена до училища. Відтак, розпочався новий етап в історії метеорологічних спостережень у Ніжині, який продовжувався до 1918 р., коли хаос громадянської війни унеможливив і зробив непотрібною роботу метеостанції.

Історія метеостанції на території садиби Історико-філологічного Інститут князя Безбородька дає підстави зробити такі узагальнення:

– по-перше, метеостанція розпочала працювати у січні 1885 р, а припинила – у вересні 1904 р.;

– по-друге, перші десять років роботи метеостанції були не зовсім продуктивними, а де в чому й “холостими”, оскільки спостереження велися з порушенням інструкції ГФО;

– по-третє, практична зацікавленість губернського земства на початку 1890-х років у отриманні метеорологічної інформації зумовила якісний перехід до справді наукових спостережень на Ніжинській метеостанції;

– по-четверте, робота Я.Е. Вінклера після 1895 р. засвідчила належний рівень спостережень, що визнавалося Головною Фізичною Обсерваторією, а його узагальнення мали реальний практичний ефект для землеробства губернії;

– по-п’яте, погром метеостанції восени 1901 р. та наростання напруги у стосунках Я.Е. Вінклера з учнями і колективом гімназії зумовили його від’їзд із Ніжина та наступне перенесення метеостанції до технічного училища імені А.Ф. Кушакевича.

Використані джерела і література

1. *Нездюров Д.Ф.* Очерки развития метеорологических наблюдений в России. – Л., 1969. – С. 70–71.
2. Там само. – С. 72.
3. Там само. – С. 73.
4. Відділ забезпеченості збереження документів Чернігівського обласного державного архіву в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 1367, оп. 1, спр. 325, арк. 1–1 зв.
5. Там само, арк. 2.
6. Там само, арк. 3.
7. Там само, арк. 5.
8. Там само, арк. 12, 16.
9. Там само, арк. 5 зв.
10. Там само, арк. 7.
11. *Винклер Я.Э.* Ход метеорологических элементов в Нежине. – Чернигов, 1896. – С. 3–4.
12. Там само. – С. 4.
13. ВДАЧОН, ф. 1367, оп. 1, спр. 325, арк. 19.
14. Там само, арк. 19 зв.
15. *Винклер Я.Э.* Вказана праця. – С. 4–5.
16. ВДАЧОН, ф. 1367, оп. 1, спр. 325, арк. 39.
17. Там само, спр. 368, арк. 15 зв.
18. Там само, спр. 325, арк. 40–40 зв.
19. Там само, арк. 42.
20. Там само.
21. Там само, арк. 50.
22. *Нездюров Д.Ф.* Вказана праця. – С. 89.
23. ВДАЧОН, ф. 1367, оп. 1, спр. 325, арк. 28.
24. Разные новости // Метеорологический вестник. – 1897. – № 2. – С. 59.
25. *Винклер Я.Э.* Осадки и грозы в Нежине в связи с урожайностью Черниговской губернии. – Чернигов, 1898. – С. 13.
26. ВДАЧОН, ф. 1367, оп. 1, спр. 325, арк. 72–72 зв.
27. *Винклер Я.Э.* Ход метеорологических элементов... – С. 6.
28. ВДАЧОН, ф. 1367, оп. 1, спр. 368, арк. 15 зв.
29. X съезд естествоиспытателей // Метеорологический вестник. – 1898. – № 9. – С. 401.

30. Разные новости // Метеорологический вестник. – 1898. – № 10. – С. 440–441.
31. Разные новости // Метеорологический вестник. – 1897. – № 7. – С. 124–125.
32. ВДАЧОН, ф. 1367, оп. 1, спр. 325, арк. 54.
33. Там само, арк. 53.
34. Там само, арк. 57.
35. Фонди Музею історії Ніжинської вищої школи, “Данилов В.В. Нежинская гимназия в конце прошлого века. I. Преподаватели” [Рукопис], арк. 11.
36. Там само, арк. 6–7.
37. Там само, арк. 5–6.
38. ВДАЧОН, ф. 1367, оп. 1, спр. 325, арк. 59.
39. Там само, арк. 63–64.
40. Фонди Музею історії Ніжинської вищої школи, “Данилов В.В. Нежинская гимназия в конце прошлого века. I. Преподаватели” [Рукопис], арк. 6.
41. ВДАЧОН, ф. 1367, оп. 1, спр. 325, арк. 72–72 зв.
42. Там само, арк. 78, 80.
43. Там само, арк. 81.
44. Там само.
45. Там само, арк. 82.
46. Там само, арк. 90.

Моціяка П.П. Виникнення і перший період функціонування метеорологічної станції в Ніжині (1885–1904 роки)

Нарис історії функціонування в Ніжині метеорологічної станції розкриває перший період її існування, коли вказана установа знаходилася у підпорядкуванні Ніжинської класичної гімназії. Охарактеризовані методи й форми метеорологічних спостережень, основні напрацювання й здобутки. Окремо автор зупинився на особистості першого керівника метеостанції – Я.Е. Вінклера.

Ключові слова: метеорологічна станція, Ніжин, Ніжинська класична гімназія, Головна Фізична Обсерваторія.

Моцияка П.П. Возникновение и первый период функционирования метеорологической станции в Нежине (1885–1904 гг.)

Очерк истории функционирования в Нежине метеорологической станции раскрывает первый период ее существования, когда указанное учреждение находилось в подчинении Нежинской классической гимназии. Охарактеризованы методы и формы метеорологических наблюдений, основные наработки и достижения. Отдельно автор остановился на личности первого руководителя метеостанции – Я.Э. Винклера.

Ключевые слова: метеорологическая станция, Нежин, Нежинская классическая гимназия, Главная Физическая Обсерватория.

Motsiyaka P.P. Origin and first period of functioning of the meteorological station in Nizhyn (1885–1904)

The essay of history of functioning in Nizhyn of the meteorological station is exposed by the first period of its existence, when the indicated establishment was in a submission Nizhyn Classic Gymnasium. Methods and forms of meteorological supervisions, basic works and achievements are described. Separately an author was stopped for personality of the first leader of weather-station – Ya.E. Vinkler.

Key words: meteorological station, Nizhyn, Nizhyn Classic Gimnasium, Main Physical Observatory.

Картини С.Ф. Шишка з “ніжинської” тематики: “Хутір Григорівка на р. Остер” (1954 р., полотно, олія) та “Опівдні в Ніжині” (1946 р., полотно, олія). Обидві впродовж останніх двох років виставлялися для продажу з аукціону, й нині, ймовірно, знаходяться в приватних колекціях (репродукції взяті з сайту інтернет-аукціону “Корнерс” [20.01.2011 р., <http://www.korners.com.ua/russian/painters/237/>])
(до статті *О. Пономар* (стор. 95–97))

ПАМ'ЯТКИ

УДК 94(477.51)(903.8)

Олександр МОРОЗОВ
(Ніжин)

Ніжинський скарб давньоруських срібників 1852 р.: доля знахідки

Восени 1852 р. центральна преса Російської імперії розповсюдила сенсаційне повідомлення: в повітовому містечку Ніжин Чернігівської губернії знайдений унікальний скарб срібних монет періоду Київської Русі. Перші публікації про знахідку з'явилися у вересні-жовтні в тодішніх вельми популярних столичних виданнях “Северная пчела” та “Москвитянин” завдяки працям відомого історика й ентузіаста М.П. Погодіна, який і зробив інформацію про ніжинський скарб надбанням наукової громадськості [1].

Повідомлялося, що наприкінці травня – на початку червня 1852 р. місцевий хлопець, син селянина Сергія Бориса під час оранки землі на північно-західній околиці Ніжина між передмістям Магерки та хут. Бобрик знайшов у землі глиняний горщик. Від удару об залізо горщик розбився й на землю висипалося близько 200 металевих кружків, що потемніли від часу і які при ближчому огляді виявилися срібними монетами. Законослухняний селянин негайно відніс знайдені монети представникові влади – волосному писареві, який замість того, щоб повідомити про знахідку, почав продавати монети всім охочим. Про знахідку стало відомо в Ніжині [2].

Монети Ніжинського скарбу практично відразу стали об'єктом жвавих спекуляцій, і унікальна знахідка мала всі шанси розійтися “по руках” й загинути для науки, коли б не професор словесності Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька Михайло Андрійович Тулов. Саме йому сучасна наука зобов'язана тим, що Ніжинський скарб срібників став відомий, у більш менш повному складі. За зібраними І.Г. Спаським і М.П. Сотниковою даним, сьогодні з цього скарбу безперечно збереглося 179 монет, ще 20 екземплярів хоча й не розшукані, але відомі за описами, малюнками та згадками. В даний час практично всі монети скарбу зосереджені в 4 музеях: Державному Ермітажі (найбільш повне зібрання), Київському історичному музеї, Історичному музеї та Оружейній палаті (обидва в Москві) [3].

Дізнавшись про знахідку, проф. М.А. Тулов негайно виїхав на місце події, оглянув його й зібрав декілька монет. Відразу зрозумівши важливість скарбу для науки, вчений письмово повідомив про знахідку до Києва. Дві монети зі скарбу професор передав міністр-кабінету ліцею в Ніжині, де натоді працював.

Кілька слів хотілося б окремо сказати про “першовідкривача” Ніжинського скарбу.

Михайло Андрійович Тулов (1814–1882), людина високоосвічена та небайдужа до вітчизняної історії, народився в Гродно у сім’ї чиновника. Закінчив Житомирську гімназію, пізніше – філософський факультет Імператорського університету Св. Володимира в Києві. Після закінчення університету служив учителем у Остерському парафіяльному училищі, потім у Вінницькій гімназії. В 1840 р. став викладачем словесності Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька. В 1844 р. тут-таки отримав посаду штатного професора теорії поезії та історії літератури. Цю посаду він обіймав у Ніжині до 1853 р., коли отримав призначення на посаду директора Немирівської гімназії*. В 1857 р. М.А. Тулова призначили інспектором, а в 1865 р. – помічником попечителя Київського учбового округу. Цю посаду він обіймав до виходу у відставку в 1870 р. М.А. Тулов був автором численних наукових і публіцистичних праць з теорії й історії літератури та педагогіки; вирізнявся вельми прогресивними поглядами, що не завжди імпонувало представникам офіційної влади [4].

За інформацією, отриманою від М.А. Тулова, до Ніжина в 1852 р. негайно виїхали помічник попечителя Київського учбового округу М.В. Юзефович і професор російської історії Київського університету Я. Волошинський. За допомогою ніжинського професора, а також інспектора Ліцею Ф.С. Морачевського вони зібрали в місцевих жителів близько 70 монет. Так фактично почалося наукове вивчення Ніжинського скарбу срібників, яке триває й нині. Згодом знахідку досліджували вже згадуваний Я. Волошинський, І.І. Толстой, М. Барсуков, О.П. Зернін, О.О. Ільїн, В.Л. Янін. Можна зазначити плідну роботу щодо вивчення Ніжинського скарбу вже згаданих І.Г. Спаського та М.П. Сотникової, яким удалося не тільки реконструювати склад скарбу й датувати його першою чвертю XI ст., але й прослідкувати переміщення й долю буквально кожної з його монет, узагальнити всю наявну на той час наукову інформацію у зведеному каталозі [5].

Питання топографії й обставин виявлення скарбу, вочевидь, хвилювали й сучасників знахідки. Багато хто з дослідників намагався відшукати на місцевості як можливі не знайдені відразу частини скарбу, так і фрагменти глиняного горщика, в якому зберігалися монети. Але всі зусилля були марними.

Як відомо, скарб був знайдений на північно-західній околиці Ніжина, поза передмістям Магерки, поблизу дороги, що вела до хут. Бобрик. Коли в 1993–1995 роках співробітники Ніжинського краєзнавчого музею (серед них був і автор цих рядків) органі-

* Цілком ймовірно, що саме активна участь М.А. Тулова у справі про Ніжинський скарб привернула увагу керівництва Київського учбового округу до цієї енергійної й ерудованої людини, сприявши його подальшому кар’єрному зростанню.

зовували археологічні розвідки в околицях Ніжина, особливо ретельні пошуки плану-валися якраз у районі знахідки Ніжинського скарбу 1852 р. В глибині душі дуже хотілося знайти хоч би одну монету, залишену через недогляд у землі. Огляд місцевості й порівняння тимчасового її стану з картами Ніжина XIX ст. дозволив зробити висновок про те, що межі міста в цій місцевості порівняно з часом знахідки скарбу практично не змінилися. Тут русло р. Остер стикувалося з обширним болотом Смолянка (яке повністю меліороване в 1930–1950-х роках). За описами Ніжина та Ніжинського повіту відомо, що це було неглибоке (до 1 м), але дуже обширне болото, яке тягнулося на 40 верст на північ і північний захід від Ніжина у напрямку р. Десна. Влітку болото, зазвичай, міліло, часто пересихало, але під час весняних паводків саме через нього талими водами наповнювалися басейни річок Остра і Десни. Є всі передумови думати про те, що за давнього часу вздовж східного берегу болота Смолянка пролягала дорога, яка сполучала стародавній Ніжин (літописний Нежатин) із Черніговом. Під час археологічних розвідок 1986 р. (експедиція Чернігівського історичного музею, кер. В.П. Коваленко та Ю.М. Ситий) дослідники виявили в цій місцевості декілька поселень давньоруського часу, що тягнуться низкою вздовж східного берега болота на відстані 0,5–1 км. одне від іншого. Можливо, топографія цих поселень і позначає напрям вищезазначеної стародавньої дороги. Наявність поселень і торгового шляху давньоруського часу й пояснює появу в цій місцевості досить крупного грошового скарбу. Подальшими дослідженнями 1989–1991 років у центрі сучасного Ніжина та на його східній околиці було виявлено залишки двох городищ кінця X–XIII вв., центральне з яких зіставляється вченими з літописним Нежатином, а також цілу мережу поселень, що складала сільську округу староруського міста [6].

Найбільш вірогідним для ідентифікації з місцем знахідки скарбу 1852 р. може бути визнане поселення, що отримало умовну назву “Магерки-1” й розташоване за 0,5 км. північніше сучасної північно-західної околиці Ніжина на краю колишнього болота Смолянка. Його розташування більше всього схоже до опису місцевості, де в середині XIX ст. знаходилася орна земля селянина Сергія Бориса. Під час огляду пам’ятки в 1994 р. автором даного дослідження вдалося виявити додатково 2 плями культурного шару в північно-західній її частині площею відповідно 20×50 м і 25×80 м, не виявлених експедицією 1986 р. Була зібрана колекція підйомного матеріалу: фрагментів давньоруського кругового посуду, що датується кінцем X – першою половиною XIII ст., а також металевих виробів, серед яких заслуговують на увагу бронзові ліроподібні пряжки давньоруського типу. Знахідки зберігаються нині в фондах Ніжинського краєзнавчого музею імені І.Г. Спаського. Не дивлячись на ретельне неодноразове прочісування розораної поверхні ґрунту на території й в околицях пам’ятки, на жаль, монет давньоруського часу виявити не вдалося [7].

За дивовижним збігом обставин, справжнім подарунком стало виявлення унікального документа, що проливає світло на обставини знахідки Ніжинського скарбу. Буквально одночасно з польовими дослідженнями на місці знахідки скарбу, в особистій справі професора Ніжинського юридичного ліцею М.А. Тулова, що знаходилася в тодішній Ніжинській філії Державного архіву Чернігівської області, вдалося виявити його власноручну записку, датовану 8 серпня 1852 р. Ця записка супроводжувала передані ним до нумізматичної колекції Ліцею 2 срібники з Ніжинського скарбу [8].

Враховуючи важливість документа, а також той факт, що він досі не був відомий дослідникам, наводимо його текст повністю:

Краткое описание древних монет, найденных около Нежина

8 августа 1852 г.

Следующий случай был поводом для открытия монет, которых два образца при этом имею честь представить.

В конце прошлого мая мальчик, сын нежинского казака, пахавши вместе с меньшим братом своим, поле между предместьем Нежина Магерками и хутором Бобриком, в полуверсте от Магерок зацепил плугом за сосуд, в котором сохранялись монеты и раздробил его. Приметив на поверхности земли кружки, частично похожие на деньги, он подобрал их, вырыв потом остальные, и представил отцу. Этот последний, видя, что найденные сыном заржавленные кружки не имеют ценность как деньги, и вероятно убедившись как попало в низком достоинстве металла, передал находку в распоряжение волостного писаря, или, как говорит писарь, продал ему по копейке за штуку – всего 179 штук. От писаря часть найденных монет поступила к нежинскому часовому мастеру, у которого и я впервые их увидел.

Узнав, что дно сосуда, в котором сохранялись монеты, осталось в земле, а черепок был брошен на поле, я ездил вместе с мальчиком, который нашел монеты, на место находки, но не нашел там ни дна, ни черепок, ни даже малейших признаков особенно разрытой земли в том месте, где, по словам мальчика, был сосуд с монетами. Это последнее обстоятельство мальчик, если только он не обманывал меня на счет самого места находки, приписывал проливным дождям, которые действительно бывали у нас в конце мая и начале июня. Этот же самый мальчик сказал мне, что кроме 179 монет, отданных писарю, он еще раздарил товарищам своим штук 20, так что всех найденных монет можно считать до 200.

Что касается собственно монет, то о них на первый раз можно сказать следующее.

1-ое. До сих пор у нас господствовала мысль, выраженная прежде за всех Шодуаром, в его произведении “Обзор Российских денег”, что “монета не была бита в России к нашествию Золотой Татарской Орды на это государство” и что так называемое Владимирово и Ярославле серебро не монеты, а медали, которые “делались в России греками, при некоторых знаменитых случаях, для подарков, по обычаю, который сохранился до времен императора Петра I”.

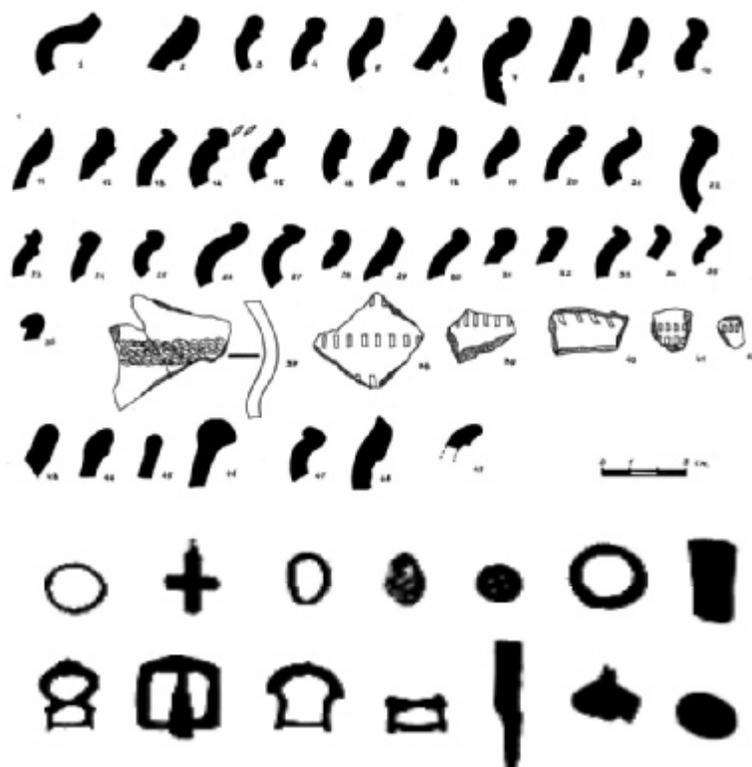
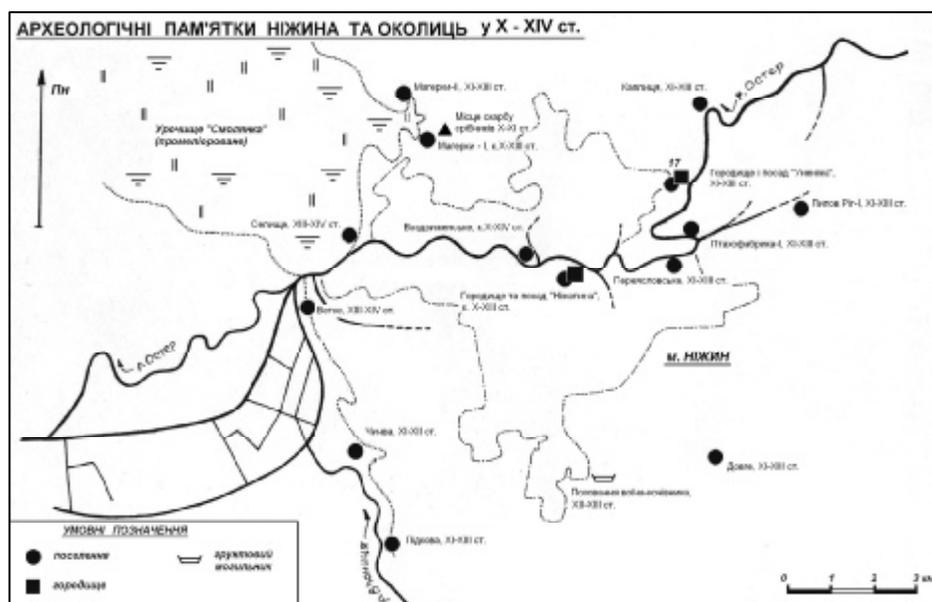
2-ое. Судя по сходству в надписях, изображениях и штемпелях, найденные в окрестностях Нежина монеты однородные с так называемыми Владимировым и Ярославовым серебром.

3-е. Как Владимирово и Ярославле серебро, так и в настоящее время открытые металлические кружки не медали, а монеты. Доказательством служит: а) само количество найденных вдруг кружков; б) позитивные свидетельства наших летописей о существовании у нас монеты и до татарского ига. Под 1115 годом говорится: “и повелѣ Володимеръ метати сребреники людемъ”, и проч. (См. Ипат[евскую] Лет[опись] в [“]Соб[ани] Русск[их] Лет[описей]”). Этим местом летописи и найденными в Нежине монетами объясняются некоторые места других памятников нашей древней словесности, и в свою очередь, сами служат доказательством, что у нас была монета и до татарского ига. В послании еп. Симона: “аще бы и тысяща сребра стратити”, в “Слове о Полку Игореве”: “а русского сребра и злата”. Слово “сребра” вероятно означает не слитки серебра, а монету, что подтверждает[ся] и надписью на монетах “а это [его сребро]”.

4-ое. Ввиду отличия в надпи[сках], изображениях, штемпелях, в качестве металла и совершенстве чеканки, следует заключить, что найденные вблизи Нежина монеты принадлежат разным княжениям наших больших и, по-видимому, удельных князей до татарского нашествия.

5-ое. Не смею утверждать непогрешимость моего чтения, но, как мне кажется, я прочитал на монетах имена следующих князей, и потому разделяю все известные мне из найденных монет на следующие разделы: а) монеты Владимира; б) монеты другого Владимира; в) монеты Ярослава; г) монеты Георгия и д) монеты Глеба.

Профессор М. Тулов
1-го Августа 1852 г. [9]

Археологічний підйомний матеріал із поселення Магерка-1

У цілому, незважаючи на поспішні висновки, М.А. Тулов вірно прочитав легенди на монетах, визначив склад скарбу і його наукове значення. Пізніші дослідження дозволили значно уточнити приналежність монет Ніжинського скарбу, а саме – князям Володимирі Святославичу (978–1015), Святополку Ярополковичу (1016–1018) і Ярославу Мудрому (1018–1054). Проте, М.А. Тулов, який не мав у своєму розпорядженні повного зібрання монет скарбу, й не наполягав на остаточності свого визначення.

За підсумками дослідження скарбу 1852 р. зараз можна стверджувати, що його унікальність є неперевершеною. Адже з 300 відомих сьогодні найдавніших руських монет межі Х–ХІ в. Ніжинський скарб дав майже 200 екземплярів. Ця знахідка є скарбом тривалого накопичення, датується першою чвертю ХІ ст. й до цих пір залишається однією з найбільш масових знахідок давньоруських монет. Зрештою, ця знахідка дала можливість по-новому поглянути на історичне минуле Ніжина, оскільки дозволяє здогадуватися про існування в цій місцевості або стародавнього жвавого торгового шляху, або феодальної садиби, або того й іншого водночас.

Джерела і література

1. Северная пчела. – 1852. – 1 сентября; Москвитянин. – 1852. – Т. IV. – С. 154; Т. V. – С. 18–19.
2. Сотникова М.П. Нежинский скарб сребреников 1852 г. (Реконструкция состава) // Нумизматика и сфрагистика. – М., 1971. – Т. IV. – С. 15–41.
3. Спасский И., Сотникова М. Тысячелетие древнейших монет России. – Л., 1983. – С. 28.
4. Гербель Н. М.А. Тулов // Гимназия Высших Наук и Лицей кн. Безбородко. – СПб, 1881. – С. 20–21.
5. Див. бібліогр. посилання: Сотникова М.П. Вказана праця.
6. Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаского, од. зб. “Сытый Ю. Отчет об охранных археологических работах в г. Нежине Черниговской обл. в 1989 и 1991 гг. – Чернигов, 1991. [Машинопись]”.
7. Морозов О.С. Археологічні пам’ятки Ніжина та околиць // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 3. Історико-культурологічний збірник. Вип. 3(6). – Ніжин, 2007. – С. 5–24.
8. Ці два срібники, а також ще один, придбаний пізніше, зберігалися в міні-кабінеті Ніжинського юридичного ліцею (пізніше Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька); згодом – у створеному при наступникові останнього – інституті народної освіти – Ніжинському окружному музеї, першим директором якого був І.Г.Спаський. В 1930-ті роки монети з Ніжина пропали. В 1952 р. вони надійшли до Державного Ермітажу з Міністерства фінансів СРСР, де їх упізнав саме І.Г. Спаський.
9. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1359, оп. 1, спр. 437, арк. 1–5.

Морозов О.С. Ніжинський скарб давньоруських срібників 1852 р.: доля знахідки

Досліджується історія знахідки знаменитого Магерського скарбу давньоруських монет, знайденого поблизу Ніжина в 1852 р. Вводиться до наукового обігу документ авторства проф. М.А. Тулова, котрий проливає світло на обставини його знахідки, початковий склад і долю скарбу.

Ключові слова: срібники, монетна система, Ніжинський скарб, нумизматика, М.А. Тулов.

Морозов А.С. Нежинский клад древнеруських сребреников 1852 р.: судьба находки

Исследуется история находки знаменитого Магерского клада древнерусских монет, найденного около Нежина в 1852 г. Вводится в научный оборот документ авторства проф. М.А. Тулова, который проливает свет на обстоятельства находки клада, начальный его состав и судьбу.

Ключевые слова: сребреники, монетная система, Нежинский клад, нумизматика, М.А. Тулов.

Morozov O.S. Nizhyn treasure of Old Russian silver-coins in 1852: fate of the find

The history of the find of famous Magerky treasure of the Old Russian chinks, found near Nizhyn in 1852 is probed. The document of professor M.A. Tulov’s authorship is entered in a scientific circulation, which throws light on the circumstances of treasure’s find, its initial composition and fate.

Key words: silver-coins, monetary system, Nizhyn treasure, numismatics, M.A. Tulov.

ВИДАТНІ НІЖИНЦІ

Сергій Федорович ШИШКО
(1911-1997)

Від редакційної колегії

З-поміж відомих ніжинців Сергій Федорович Шишко виділяється мабуть, передусім, яскравістю. Це слово прийнято вживати, характеризуючи талант – чи-то вченого, чи-то митця. Але це той випадок коли яскравість характеризує і талант, і його зовнішні прояви. Споглядаючи картини, що з'явилися з-під пензля видатного художника, чи не перше враження – яскравість і повнота кольорів, широта палітри, яку він використовував.

У різноманітних медійних джерелах ім'я С.Ф. Шишка періодично згадується, на жаль, переважно у закордонних (російських). Практично всі вони пов'язані з багатою творчою спадщиною митця, зосібна, з аукціонами, де виставляють на продаж художні полотна. Епітетів при цьому автори невеликих біографічних заміток не шкодують; “выдающийся украинский художник”, “человек пейзажа”, “мастер пейзажа и натюрморта”. Звісно, чого не скажеш, аби дорожче продати свій товар... Але ж тут кожне слово – правда!

В одній з публікацій (газета “Киевские ведомости, 16 серпня 2007 р.) С.Ф. Шишка визначили як киянина за світосприйняттям. Дійсно, Київ – його головна тема в творчості, його головне джерело натхнення; за зображення київських пейзажів художник отримав світове визнання.

Але був у творчості Сергія Федоровича не лише Київ. Кілька своїх полотен він “підгледів” у Карпатах: широкі простори, зелені гори, стрімкі ялини й смереки, різнобарвні галявини. Мабуть, той-таки простір надихнув митця на кілька пейзажів з кримської природи. Звісно, він не був мариністом і зображення моря на його картинах годі порівнювати з полотнами визнаних майстрів цього жанру. Але в роботах С.Ф. Шишка головне інше – побачити й відчувти загальну гармонію картини, врівноваженість заповнення її простору і кольорова збалансованість. Звісно, можна закинути, що – мовляв – такий баланс кольору створений передусім самою природою, а не талантом художника. Але побачити в оточуючому світі його елемент “у рамці”, визначити за найбільш вдалим для цього балансування простору й кольору й передати все це пензлем на полотні – ось у цьому і полягає талант художника-пейзажиста.

А почала відточуватися майстерність Сергія Федоровича в Ніжині. Аж у повоєнний час, будучи вже визнаним майстром, С.Ф. Шишко передав кілька своїх ранніх робіт (а також кілька сучасних) до Ніжина: до картинної галереї місцевого пединституту, а також краєзнавчому музеєві. Невеликий нарис про С.Ф. Шишка з елементами спогадів співробітника згаданого музею Ольги ПОНОМАР ми й пропонуємо читачам “Ніжинської старовини”.

С.Ф. Шишко. Нічна пожежа в Ніжині. 1928. Полотно, олія. З фондів Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського

УДК 7.071.1“Шишко”

Ольга ПОНОМАР
(Ніжин)**Квіти художника Сергія Шишка**

Сергій Федорович Шишко як непересічна особистість і видатний художник займає в моєму житті особливе місце. Пам'ятаю нашу першу зустріч. Квартира художника знаходилася на вул. Філатова у Києві. Відкрив двері худорлявий, усміхнений чоловік із сяючими очима й елегантною виправкою. Мене трохи збентежив дисонанс – на голові у нього був фетровий берет. Він помітив мій погляд й одразу пояснив, що з беретом ніколи не розлучається, навіть на відкритті виставок.

С.Ф. Шишко жив у невеликій двокімнатній квартирі. У передпокої вздовж стіни стояли дві шафи з книгами, а на полицях – дуже багато глиняних іграшок-“коників”, які він колекціонував. У вітальні були меблі з горіхового дерева: посеред кімнати стояв круглий стіл, навколо стільці, біля стіни – канапа, а навпроти – піаніно. На стінах розміщено багато картин: зимові та літні пейзажі, картини з “Київської сюїти”, натюрморти, квіти. Саме квіти стали візитівкою його творчості. Особливо мені подобалися невеликі полотна, написані олією “Проліски”, “Букет польових квітів” і графічний рисунок-портрет маленької дівчинки, його дочки Валі. На вікнах стояли кімнатні фіалки, які художник дуже любив. Він завжди повторював, що картинам потрібна певна вологість повітря, особливо взимку, і квіти їм допомагають.

Видатний живописець народився 25 червня 1911 р. у м. Носівка на Чернігівщині в сім'ї ветеринарного лікаря. У 1919 р. сім'я переїжджає до Ніжина. Він дуже любив це місто, часто згадував роки, прожиті в Ніжині, а особливо – свого першого вчителя малювання П.П. Лапу. Майже сімдесят років він зберігав свої перші роботи, виконані в Ніжині в 20-ті роки ХХ ст. У 1933–1934 роках С.Ф. Шишко викладає малювання у школах міста, тут він одружився, ту народилася донька Валя. Це був період творчих пошуків, пізнання чарівного світу природи. Він малює околиці Ніжина, пам'ятки, збір урожаю в колгоспі. Особливо цікавою є невелика картина, написана олією “Нічна пожежа в Ніжині” (1928).

Сергій Федорович сам відбирав полотна для музею в Ніжині. В експозиції художнього відділу сучасного Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського представлені картини “Ферма колгоспу ім. Фрунзе”, “Збір урожаю”, “Кімната”, ранні графічні роботи художника. Остання з названих картин особлива. Це підсумок багаторічних творчих пошуків чистоти й взаємодії контрастних кольорів, передусім, зеленого та червоного. Художник присвятив її пам'яті доньки Валі, яка тяжко хворіла й дуже рано померла. Сергій Федорович часто зображував свою улюблену донечку на картинах, особливо, коли вона була маленькою. Валентина теж була талановитим художником. За декілька років, коли відступила хвороба, вона створила самобутні, яскраві, життєдайні твори. Десять картин Валентини Шишко її батько подарував Ніжину. Він часто приїздив до Ніжина, цікавився новинами, насамперед, творчістю місцевих художників. Любив ходити старими вулицями і завжди привозив у Київ квіти з Ніжина. Сергій Федорович був Почесним громадянином Ніжина.

З роками все більше місця в творчості С.Ф. Шишка займає “той власний пейзаж”, причетним до якого завжди відчуває себе глядач, поринаючи у створений уявою мит-

ця світ. Сергій Федорович багато часу проводив на пленері, умів побачити звичайний ландшафт під незвичним ракурсом, радіючи величі природи та зберігаючи для нас її неповторні миттєвості.

Натюрморти С.Ф. Шишка – це не просто діалог художника з природою. Виражаючи в них своє відношення до оточуючого середовища, він розкриває тільки йому властиве, особисте розуміння прекрасного – як людині свого часу. Зображення квітів – особлива тема у творчості художника. Букети яскравих айстр, півонії, гордих троянд, святкових тюльпанів, невибагливі польові квіти – частина живої природи, яку він пише широко й енергійно. Він розширює звичні рамки натюрморту. В деяких композиціях зближує натюрморт із пейзажем, поєднуючи їх прийомами пленерного живопису, часто доповнюючи фрагментами інтер'єру.

На всіх виставках багато відвідувачів зупиняються саме біля таких картин: “Бузок і конвалії” (1977), “Соняшники” (1977), “Троянди на балконі” (1978), “Дощовий день” (1979), “Айстри” (1979). Так сталося в житті художника, що найкращі картини з квітами написані у найтяжчі роки його особистого життя. Спочатку тяжко захворіла дружина, а трохи пізніше й дочка Валя. Декілька років вони були прикуті до ліжка і Сергій Федорович доглядав за ними. Йому хотілося порадувати своїх “дівчаток” і він завжди приносив додому квіти. Про це знали його друзі й часто приносили не тільки вишукані троянди, але й маленькі букети польових квітів, квітучі соняшники, мальви.

С.Ф. Шишко багато працює на пленері, в його творах гармонічно поєднуються нескінченна близькість природи, панорамність, завершеність композиції. Горє, безвихідь, душевний біль художник виплескує у феєрію барв, життєдайну силу природи. Пізніше в одному інтерв'ю він говорив:

Для мене пейзаж – це засіб пізнання світу, естетичного багатства навколишнього <...> Я завжди починаю працювати лише тоді, коли поетичне, красиве, насамперед, у колірній гамі відкривається в самій реальній дійсності, коли відчуваю, що не можу не писати <...> важливу роль при цьому відіграють не тільки безпосередні враження, але й спогади, асоціації, навіть мрії [1].

Головним здобутком творчого життя Сергія Федоровича є зображення Києва. Повернувшись до Києва у 1944 р., він малює це місто упродовж сорока років свого життя. Зруйновані війною храми, новобудови Русанівки, безмежні далі Дніпра, Хрещатик, київські парки й сквери в усі пори року. Так місто, яке стало для нього рідним, віднайшло в особі художника С.Ф. Шишка свого літописця. Понад 100 картин і етюдів, об'єднаних у “Київську сюїту” залишив майстер Києву. В 1982 р. за “Київську сюїту” С.Ф. Шишку присвоєно Державну премію України ім. Т.Г. Шевченка.

Сергій Федорович був щирою, відкритою для спілкування людиною. Він читав багато художньої літератури, газет і журналів, високо цінував творчість Анни Ахматової. В останні роки Сергій Федорович малював пастеллю. До нього часто приходили друзі. Впродовж останнього періоду свого життя більше спілкувався по телефону, але завжди був у курсі всіх подій. З Володимиром Феодосійовичем Яценком вони були найкращими друзями. Саме від нього автор цих рядків дізналась про останні дні життя Сергія Федоровича – 26 квітня 1997 р. його не стало.

Володимир Феодосійович Яценко, Заслужений художник України, навчався у Харківській художній академії під керівництвом академіка живопису Миколи Самокиша, багато

років був директором Національного художнього музею, працював у Фонді художніх виставок України. Якраз за сприяння Володимира Феодосійовича цей музей поповнився картинами відомих сучасних художників. Він приїжджав у Ніжин, був присутній на відкритті музею “Поштова станція”, подарував ніжинському музеєві свої роботи. С.Ф. Шишко і В.Ф. Яценко мріяли, щоб у двоповерховому будинку комплексу “Поштової станції” був відкритий сучасний виставковий зал, присвячений Миколі Самокишу.

Загалом, С.Ф. Шишко і сам не знав, скільки всього створив картин упродовж свого творчого життя. Його твори експонувалися на багатьох виставках в Україні та за кордоном – у Росії, Болгарії, Італії, Німеччині, Франції, Канаді, Японії. Він умів радіти життю, мав добре серце й щедру душу, яку віддавав людям. Його картини випромінюють світло, радість і тепло, заставляють замислитись над сутністю буття, яким і повинно бути справжнє мистецтво.

Джерела та література

1. Сергій Федорович Шишко (Каталог виставки творів). – К., 1981. – С. 7.
2. Сергій Федорович Шишко (Каталог: живопис, рисунок). – К., “Мистецтво”, 1972.
3. Шишко С.Ф. Київська сюїта: Альбом. – К., “Мистецтво”, 1987.
4. Сергій Федорович Шишко (Каталог виставки творів). – К., 1990.

Пономар О.П. Квіти художника Сергія Шишка

Спогади про визначного українського художника С.Ф. Шишка, який певний час проживав у Ніжині.

Ключові слова: спогади, пейзажі, художник, С.Ф. Шишко.

Пономарь О.П. Цветы художника Сергея Шишко

Воспоминания о выдающемся украинском художнике С.Ф. Шишко, который определенное время проживал в Нежине.

Ключевые слова: воспоминания, пейзажи, художник, С.Ф. Шишко.

Ponomar O.P. Flowers of artist Serhiy Shyshko

Memories about the prominent Ukrainian artist S.F. Shyshko, which set time lived in Nizhyn.

Key words: memories, landscape, painter, S.F. Shyshko.

Надгробок на могилі С.Ф. Шишка на Байковому кладовищі в Києві

Наталія ПУШКАР
(Луцьк)

Волинські сторінки біографії І.Г. Кулжинського

Іван Григорович Кулжинський (1803–1884) – письменник, педагог, історик, етнограф, громадський діяч. Народився 14 квітня 1803 р. в м. Глухів у сім'ї сільського священика. Початкову освіту здобув у місцевій церковно-парафіяльній школі, далі навчався в Чернігівській духовній семінарії, яку закінчив по 1-му розряду в 1823 р. Родинне виховання й освіта мали значний вплив на формування його релігійного світогляду. Педагогічну кар'єру І.Г. Кулжинський розпочав у 1823 р., працюючи вчителем Чернігівського повітового духовного училища. В 1825–1829 роках викладав латину в Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородка. В числі його учнів були М.В. Гоголь (1809–1852) – прозаїк, драматург, критик, публіцист, Н.В. Кукольник (1809–1868) – драматург і поет, П.Я. Лукашевич (1809–1887) – фольклорист, В.Г. Любич-Романович (1805–1868) – поет і перекладач, А.М. Мокрицький (1811–1871) – художник, М.Я. Прокопович (1810–1857) – поет, педагог й інші. Під час роботи в Ніжинській гімназії І.Г. Кулжинський писав поетичні твори, які друкував у столичних журналах. У 1827 р. окремим виданням у Москві була надрукована його повість “Малороссийская деревня”, яка мала етнографічний характер і була наскрізь ідилічно-сентиментальною.

У листі до Г.І. Висоцького (19 березня 1827 р.), товариша по гімназії, М.В. Гоголь згадує про цей твір свого вчителя:

Теперь у нас происходят забавные истории и анекдот с Иваном Григорьевичем Кулжинским. Он теперь напечатал свое сочинение под названием “Малороссийская деревня”. Этот литературный урод причиною всех его бедствий: когда он только проходит через класс, тотчас ему читают отрывки из “Малороссийской деревни”, и почтенный князь бесится, сколько есть духу; когда он бывает в театре, то кто-нибудь из наших объявляет громогласно о представлении новой пьесы; ее заглавие: “Малороссийская деревня или Закон дуракам не писан”, комедия-водевиль”. Несколько раз прибегая к покровительству и защите конференции и наконец вида, что его жалобы худо чувствуют, решился унижительно и смиренно просить нашей милости не рушить стихотворное его спокойствие и не срамит печатный бред его <...> [1].

У 1829 р. в “Дамском журнале” були опубліковані повісті І.Г. Кулжинського “Терешко”, “Казачкиє шапки”, “Три сестри” й інші. Варто сказати, що за його сприяння у цьому-таки журналі друкували свої твори й декотрі ніжинські гімназисти.

Від серпня 1829 р. до серпня 1832 р. педагогічна діяльність І.Г. Кулжинського продовжується на Харківщині, де він працював старшим учителем латинської мови в Українсько-Слободській гімназії, в Інституті шляхетних дівчат і трьох приватних пансіонах Харкова, а також викладачем російської словесності у Харківському університеті.

У 1832–1839 роках І.Г. Кулжинський живе та працює на Волині: спочатку директором гімназії в Луцьку; в 1834 р. після переведення гімназії до містечка Клевань переїздить туди. Це був час тотальної русифікації краю після поразки Листопадового повстання 1830–1831 років.

Під час перебування в Луцьку вийшов друком роман І.Г. Кулжинського “Федюша Мотовильский” (1833), у якому русофільські й реакційні тенденції автора посилюються; і з кожним новим його твором стають ще більш виразними.

У 1839–1841 роках І.Г. Кулжинський – директор Немирівської гімназії, з 1841 до 1843 р. – інспектор Юридичного ліцею в Ніжині, від серпня 1843 до травня 1847 р. – директор Закавказьких училищ у Тифлісі й інспектор Закавказького дівочого інституту.

Згідно з “Табелем про ранги” І.Г. Кулжинський, почавши кар’єру з першої його сходинок – титулярного радника (1825 р.), в 1836 р. став колезьким асесором, у 1842 р. – надвірним радником; у 1846 р. державну службу закінчив колезьким радником, що відповідало військовому чину полковника. Згідно Указу Сенату Російської імперії від 31 вересня 1857 р. (№ 6181) разом із дружиною й дітьми І.Г. Кулжинський був записаний до III-ї частини дворянської родовідної книги Чернігівської губернії.

Нагороджений відзнакою за 20 років бездоганної служби (1845 р.), орденами Св. Анни III-го (1840) і II-го ступеня (1847), медаллю “В память войны с Англией и Францией”, у 1847 р. Іван Григорович Кулжинський вийшов у відставку, повернувся до Ніжина й присвятив решту свого життя літературній праці: писав п’єси, повісті, романи, оповідання, вірші, байки, статті тощо. В його прозових творах переважали етнографічні елементи, у віршах – релігійні; і в белетристиці, і в поезії І.Г. Кулжинського були яскраво виражені русофільські тенденції. Аполлон Григор’єв (1822–1864) – поет, літературний і театральний критик, назвав Івана Григоровича “адептом теории мрака”.

Перебуваючи на Волині, І.Г. Кулжинський часто друкував свої твори у “Волынских епархиальных ведомостях”. Так, у № 12 за 1874 р. була опублікована стаття “Благодатная Святыня Почаевской Лавры”, у № 28 на № 29 за 1880 р. – “Это не мое дело”. Згодом – “О горе нам” (№ 10 за 1881 р.), “Вздых о лучшем” (№ 18 за 1881 р.); вірші: “Песнь пред Почаевским Чудотворным Образом Божией Матери” (№ 24 за 1873 р.), “Современный быт” (№ 28–29 за 1880 р.), “Глас вопиющего в пустыне” (№ 36 за 1880 р.), “Мировоззрение” (№ 36 за 1881 р.), “Легенда”, “Чудеса”, “Современник” (№ 5 за 1881 р.), “Духовный и Светский” (№ 6 за 1881 р.), “Извергам человечества”, “Свобода слова”, “Два экспромта” (№ 12–13 за 1881 р.), “Подражание псалму 19-му” (№ 6 за 1882 р.), “Подражание псалму 3-му” (№ 17 за 1882 р.). Про волинський період життя І.Г. Кулжинський залишив “Воспоминания о Волини”, надруковані в історико-літературному журналі “Вестник Западной России”, який виходив у Вільно [2]. З 1883 р. І.Г. Кулжинський разом із сином Григорієм видавав у Харкові журнал “Благовест”.

На смерть І.Г. Кулжинського (помер у Ніжині 1884 року на 81 році життя [3] і похований у Благовіщенському чоловічому монастирі) “Волынские епархиальные ведомости” опублікували некролог і присвятили небіжчику статтю під назвою “Ревнитель восстановления и размножения церковно-приходских школ”, у якій, між іншим, указувалося:

Сознавая всю важность для России существования церковно-приходских школ, И.Г. Кулжинский не давал себе и другим покоя, составляя проект об этих школах и училищных советах <...>

Ревностно желая передачи *всех* начальных школ в руки духовенства, И. Кулжинский говорит: “один раз навсегда надо утвердиться в той истине, что при всех недостатках навсегда остается утешительное убеждение, что наше православное духовенство, взявши в свои руки народную школу, не допустит её быть орудием пропаганды, неверия и безначалия, а для России это и требуется [4].”

У фондах Волинського краєзнавчого музею зберігається рукописна книга під назвою “Автобиографические записки игумена Почаевской лавры Антония 1859–1874–1876 гг.” [5]. Її автор, замолоду інок Тотемського монастиря, мріяв побувати на Афоні, й коли, нарешті, отримав дозвіл покинути свій монастир, відправився пішки в далеку дорогу – від Тотьми на Вологодщині до Одеси. Серед багатьох більш-менш відомих осіб, з якими доля зводила Антонія в дорозі, був І.Г. Кулжинський, до якого йому дали рекомендаційного листа.

<...> вот я и в Нежине, – згадує о. Антоній, – вручаю Ивану Григорьевичу Кулжинскому рекомендательное письмо от о. Никола, принимает как гостя, гощу у него трое суток; человек учёный, литератор, о чем угодно будет говорить с вами, только слушай, и говорит как книга; человек он набожный, глубоко религиозный, и жена его и дети все такие. Истинное счастье одинокому путнику встречать на пути таких людей; без пользы для ума и сердца не уйдешь от них [6].

Зустріч о. Антонія з І.Г. Кулжинським відбулася в 1859 р. І якщо для Івана Григоровича волинський період життя був уже в минулому, то для о. Антонія Волинь була ще у майбутньому: 1877 р. він стане ігуменом Загорівського монастиря, далі – Почаївської лаври.

Загалом, незважаючи на тенденційність поглядів і переконань Івана Григоровича Кулжинського, його постать яскрава й непересічна. Його ім'я займає достойне місце серед імен видатних уродженців Чернігівщини. Відтак, вельми цікавими є волинські сторінки відомого педагога, поета, прозаїка та публіциста другої третини – середини ХІХ ст.

Джерела та література

1. Гоголь Н.В. Собрание сочинений. В 7-ми т. – Т.7. Письма / Комментар. Г. Френдлера. – М.: Художественная литература, 1986. – С. 38–39.
2. Кулжинский И. Воспоминания о Волини // Вестник Западной России. – 1865. – Т.1, кн.1. – С. 1–12; Т.2, кн.2. – С. 125–138.
3. Иван Григорьевич Кулжинский (некролог) // Волинские епархиальные ведомости. – 1884. – 1 мая (№ 13). – С. 404.
4. Ревнитель восстановления и размножения церковно-приходских школ // Там само. – С. 563–564.
5. Волинський краєзнавчий музей, інв. № КДФ-34.
6. Автобиографические записки игумена Почаевской лавры Антония 1859–1874–1876гг. / Підг. тексту, вст. стаття, прим. Пушкар Н. // Студії і матеріали з історії Волині / Ред. випуску В. Собчук – Кременець, 2009. – С. 258–392.

Пушкар Н.Ю. Волинські сторінки біографії І.Г. Кулжинського

Коротко викладені сторінки біографії відомого педагога, поета, прозаїка та публіциста другої третини – середини ХІХ ст. І.Г. Кулжинського, пов'язані з його перебуванням на Волині.

Ключові слова: біографія, Волинь, І.Г. Кулжинський.

Пушкар Н.Е. Волинские страницы биографии И.Г. Кулжинского

Коротко изложены страницы биографии известного педагога, поэта, прозаика и публициста второй трети – середины ХІХ в. И.Г. Кулжинского, связанные с его пребыванием на Волини.

Ключевые слова: биография, Волинь, И.Г. Кулжинский.

Pushkar N.Yu. The Volyn pages of I.G. Kulzhyn's'kiy's biography

The pages of biography of the known pedagogist, poet, prose writer and publicist of the second third – middles of 19 century I.G. Kulzhyn's'kiy are shortly expounded, related to his stay on Volyn.

Key words: biography, Volyn, I.G. Kulzhyn's'kiy.

УДК 94(477.51):737-047.37(092)“Музиченко-Цибульський”

Лілія РУДЕНКО
(Ніжин)

**Побачити обличчя
(штрихи до пошуку портрету Р.К. Музиченка -Цибульського)**

Слухаючи розповідь про ту чи іншу людину, ми завжди намагаємося її уявити. Риси обличчя, вираз очей, загальне враження – допомагають краще зрозуміти, віднайти мотиви дій людини, і – в подальшому – зберегти відповідний образ, закарбувати його в пам’яті. Напевне, саме це прагнення призвело колись до створення першого портрету людини і безпосередньо виявило містичну сутність мистецтва – продовжити людське життя у вічність. Тому прикро буває, коли час доніс до нас історію життя людини, але не зберіг її обличчя...

Саме таке відчуття непокоїло автора цих рядків під час роботи над експозицією, присвяченої видатному художнику – Миколі Семеновичу Самокишу (1860–1944) у музеї “Поштова станція” в 1993 р. Цілком природне бажання – помістити на стенді фотографію першого вчителя малювання, якому художник багатьом завдячував у житті – Родіона Корнійовича Музиченка-Цибульського, наштовхнулося на думку, що такого портрета не існує. На щастя, така думка виявилася помилковою, але до встановлення істини вів непростий шлях.

З архівних документів відомо, що Родіон Корнійович Музиченко-Цибульський народився у Києві 10 листопада 1834 р. Батьки його – Корній Антонович і Євдокія Олександрівна – проживали поблизу Притиско-Микільської церкви, що на Подолі. Вищу художню освіту художник здобув у Петербурзькій Академії мистецтв, мав кваліфікацію вчителя малювання та чистописання [1].

З 30-го листопада 1865 р. і до кінця свого життя (†1912) Р.К. Музиченко-Цибульський викладав у Ніжинській класичній гімназії, яка діяла при Юридичному ліцеї, згодом – при Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька (далі – НІФІ). Через роки дійшли до нас добрі слова його учнів, що якнайліпше характеризують особистість учителя, виказують його неабияку педагогічну майстерність:

Учитель малювання Р. Цибульський, побачивши мою роботу і мою любов до малювання, почав приділяти мені більше часу і звертати на мене увагу <...> Цибульському й судилося відіграти велику роль у моєму художньому житті <...> (М.С. Самокиш) [2].

Учителя чистописання и рисования – Родиона Корнеевича Цибульського – любили (О.М. Лазаренко) [3].

Це вчитель моєї матері (в гімназії Кушакевич) <...> попри всі валуєвські укази, він говорив і викладав виключно українською мовою (І.В. Качуровський) [4].

Щодо останнього – то дійсно згодом Родіон Корнійович викладав також у Ніжинській жіночій гімназії П.І. Кушакевич; ще й упродовж одного року (1868) – в іконописній школі при Введенському жіночому монастирі [5].

Про творчий доробок Р.К. Музиченка-Цибульського відомо лише, що він написав 2 ікони для інститутської церкви Св. Олександра Воїна – образи “Св. Олександра Невського” (1866) і “Великомучениці Варвари” (1877), а також ним виготовлена “изящная плаща-

ниці для престолола, написанная <...> на полотне и обделанная в розовый атлас” [6]. Доля цих речей невідома. Протягом 1894–1896 років Родіон Корнійович відреставрував 22 картини з картинної галереї інституту, серед яких: “Каяття Св. Магдалини” школи Тиціана, “Шлюб Богородиці” Рубенса, “Св. Ієронім” і “Св. Франциск” Рібери, “Руїни вкриті снігом” Манса, “Буря та вівці” Сальватора Розі, “Геркулес і німфи” школи Батоні, які й зараз можна побачити у картинній галереї Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Цю роботу керівництво НІФІ гідно оцінило й відзначило позачерговим підвищенням (з VIII відразу до VI класу за “Табелем про ранги”) – присвоєнням чину колезького радника (1895).

Але поки тривала реставрація, гроші на матеріали (фарби, лак тощо), а також для оплати за виконану роботу виділялися з такими великими труднощами, що художник був у відчаї. Хворіли діти, дружина, від великого навантаження на очі погіршився зір. Через нестатки він просить керівництво придбати йому окуляри, хоча б частково відшкодувати витрати на ліки. В решті-решт частина картин була відреставрована Р.К. Музиченком–Цибульським для НІФІ безкоштовно.

За довгі роки педагогічної діяльності Родіон Корнійович навчив каліграфічно писати та гарно малювати не одне покоління ніжинської молоді. В колекції Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського зберігається нині декілька фотознімків випускних класів різних ніжинських гімназій, яких, зважаючи на дати, Р.К. Музиченко-Цибульський міг навчати. Характерно, що портрети “однокашників”, здебільшого, мають підписи з позначенням прізвища, а ось портрети викладачів – лише зрідка. Напевно, тодішнім випускникам (як і теперішнім) здавалося, що обличчя й імена викладачів навечно закарбувалися у їх пам’яті. Яке підступно-оманливе відчуття!

На щастя на двох знімках серед викладацького складу міститься фотографія вчителя з підписом “Цибульській” [7, 8]. Але ім’я не вказане, тому залишалася невизначеність: чи цей “Цибульській” є Р.К. Музиченком-Цибульським? Можливо, задовге прізвище “скоротили”? Можливо, у повсякденних розмовах, для зручності, викладача називали – Цибульський, а повне прізвище використовували у офіційних випадках? Тут у нагоді стали спогади гімназистів, які наводять саме на таку думку.

Ще один виявлений документ того часу дав підставу ствердно відповісти на поставлені питання. В атестаті випускниці VII-го класу Ніжинської жіночої гімназії П.І.Кушакевич Євгенії Маслакової від 8 червня 1894 р., з-поміж підписів викладачів міститься наступний: “Р.М-Цыбульський” [9]. Відтак, на знімках присутня фотографія якраз Родіона Корнійовича Музиченка-Цибульського – першого вчителя малювання майбутнього академіка живопису, видатного художника баталіста й анімаліста Миколи Самокиша.

З фотознімків видно, що за віком цей викладач старший за інших. Окрім того, впадає в око його неординарна зовнішність: надзвичайно пишні сиві бакенбарди, довгі вуса й доглянута фасонна сива борода. Відчувається незалежна, впевнена у собі, сповнена гідності людина. Погляд очей уважний, проникливий, строгий. До речі, підпис його виріз-

няється поміж інших підписів викладачів бездоганною каліграфією: ідеально витримано і нахил літер, і натиск ліній – якнайкращий ознака спеціаліста з чистописання!

З особистого життя відомо, що Родіон Корнійович великих статків не мав, але мав велику та гарну родину – люблячу дружину та п'ятьох дітей.

Насамкінець, хотілось би привернути увагу до декількох не просто цікавих, але можливо знаменних фактів. В училищі поблизу Притиско-Микільської церкви, де отримав середню освіту Р.К. Музиченко-Цибульський, його вчителем малювання та чистописання був уродженець Ніжина – талановитий художник-самоук Олексій Фролович Сенчило-Стефановський (Синчилло-Степановський) (1808–1861), близький друг Т.Г. Шевченка. В історії мистецтва О.Ф. Сенчило-Стефановський відомий як автор розписів згаданої подільської Притиско-Микільської церкви, а також замальовок археологічних розкопок кургану Переп'ятиха, де він працював разом із Т.Г. Шевченком [10]. Тож виходить, що Р.К. Музиченко-Цибульський сторицею віддячив своєму першому вчителю малювання за навчання й додав слави його рідному місту – Ніжину. І справа не лише у вихованні Миколи Самокиша. Не слід забувати, як мінімум, ще про одного його учня на прізвище Лапа (ім'я ще треба з'ясувати). У 20-ті роки ХХ ст. цей Лапа працював учителем малювання у ніжинській школі № 1. І знов історія повторюється: він першим помітив і розвинув здібності Сергія Федоровича Шишка (1911–1997) – Народного художника України, Заслуженого діяча мистецтв України, а також Юрія Адріановича Савченка (1911–?) – викладача української мови та літератури Ніжинського держпедінституту, якому хоч і не судилося завершити академічне художнє навчання, але малювати він не переставав протягом всього життя. Якщо С.Ф. Шишко створив чудову серію картин – “Київську сюїту”, то роботи Юрія Савченка – це своєрідна “Ніжинська сюїта”: зі щирішою любов'ю намальовані куточки старого Ніжина та новобудови міста 1940–1980-х років. Окремим циклом є графічні роботи Ю.А. Савченка – «Пам'ятник на могилі Р.К. Музиченка-Цибульського», “Будинок, де народився Микола Самокиш”, “Будинок, де пройшло дитинство художника С. Шишка” – данина пам'яті визначним художникам Ніжина. І Сергій Шишко, і Юрій Савченко офіційно викладанням художньої справи хоч і не займалися, але завжди допомагали талановитій молоді свого рідного міста. Так, син Юрія Савченка – Олександр довгі роки був викладачем відділу декоративно-прикладного мистецтва при Ніжинському училищі культури ім. М.К. Заньковецької.

Принагідно, слід розповісти також про династію художників, протягом віків відому в Україні, засновником якої можна вважати ніжинського іконописного майстра Фрола Степановича Сенчило-Стефановського (?–1829), батька вищезгаданого Олексія Фроловича, вчителя малювання Р.К. Музиченка-Цибульського. Не виключено, що цим митцям передувало декілька поколінь предків-іконописців. Відомо, що Фрол Степанович розписував фресками Ніжинський Благовіщенський собор у 1816 р. разом із братами Цехановськими та Яковом Левенцем [11]. Сьогодні в Україні та світі відомі нащадки Олексія Сенчило-Стефановського, дочка якого вийшла заміж за підрядчика Якутовича. Це – художник-постановник, графік Георгій Якутович, його син Сергій Якутович – художник, графік, книжковий ілюстратор, Заслужений художник України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка (2009), та багатьох міжнародних премій, член-кореспондент Академії мистецтв України, ілюстратор творів М.В. Гоголя, О.С. Пушкіна, Л.М. Толстого, О. Дюма й інших, головний художник фільму “Молитва за гетьмана Мазепу” Юрія Ілленка, художник-постановник фільму “Тарас Бульба” Володимира Бортка, телефільмів “Останній гетьман”, “Загублений

рай” (за Миколою Гоголем) й інших. Син Сергія Якутовича – Антон теж художник. Живе нині у Франції, двічі на рік виставляє свої картини в Лондоні [12]. На початку ХХ ст. у Ніжині Сенчили-Стефановські поріднилися з родиною художника Юлія (Юліуса) Феддерса – основоположника латиської школи живопису, дочка якого – Лідія – вийшла заміж за одного з роду Сенчил.

Однак, усе це – лише штрихи до портрету видатного майстра й учителя. Поцінна біографія Родіона Кириловича Музиченка-Цибульського ще не написана. Віднайдене й установлене його фотографічне зображення – мабуть тільки перша цеглина до її створення.

Джерела та література

1. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі –ВДАЧОН), ф. 1105, оп. 1. спр. 121.
2. *Самокиш М.С.* Як я став художником. Живі традиції: Українські радянські художники про себе і свою творчість / Авт.-упор. Л.В. Владич, І.М. Блюмін. – К.: Мистецтво, 1985. – С. 23.
3. Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського (далі – НДФ НКМ), папка “О. Лазаренко”, арк. 26.
4. *Качуровський І.* Очі Атоса // Слово. – Ч. 12. Окремий від друк. – С. 54.
5. НДФ НКМ, “Нежинский женский монастыр. Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. 4”, арк. 5.
6. *Хайнацкий А.Ф.* Институтская Свято-Александровская церковь в городе Нежине. Историко-статистический очерк. – Чернигов, 1877. – С. 91, 97, 123.
7. НДФ НКМ, інв. №Ф-4845.
8. Там само, інв. № Ф-5201.
9. Там само, інв. № ПП-515.
10. *Жур П.* Літо перше. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1979, С. 58–60.
11. *Хайнацкий О.* Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1906. – С. 58.
12. *Дмитренко Н.* Сергій Якутович: Все сучасне мистецтво – від диявола // Україна молода. Культурний бульйон. – 2009. – 28 березня. – С. А2 (8) – А3 (9).

***Руденко Л.М.* Побачити обличчя (штрихи до пошуку портрету Р.К. Музиченка-Цибульського)**

Стаття розповідає про пошук портрету Р.К. Музиченка-Цибульського – першого вчителя малювання видатного російського й українського художника, академіка батального живопису, професора Петербурзької Академії мистецтв Миколи Самокиша (1860–1944). Фотографія Р.К. Музиченка-Цибульського публікується вперше.

Ключові слова: портрет, фотографія, художник, Р.К. Музиченко-Цибульський.

***Руденко Л.М.* Увидеть лицо (штрихи к поиску портрета Р.К. Музыченко-Цыбульского)**

Статья рассказывает о поиске портрета Р. Музыченко-Цыбульского - первого учителя рисования выдающегося русского и украинского художника академика батальной живописи, профессора Петербургской академии художеств Николая Самокиша (1860-1944). Фотография Р. Музыченко-Цыбульского публикуется впервые.

Ключевые слова: портрет, фотография, художник, Р.К. Музыченко-Цыбульский.

***Rudenko L.M.* To See a person (strokes to the search of R.K. Muzychenko-Tsybul's'kiy's portrait)**

The article tells about finding a portrait of R. Muzychenko-Cybulski - the first painting teacher of famous Russian and Ukrainian academician battle painting artist and professor of the Academy of Arts Nicholas Samokysh(1860-1944). Photo R. Cybulski Muzychenko-published for the first time.

Key words: portrait, picture, painter, R.K. Muzychenko-Tsybul's'kiy.

АРХІВНІ ЗНАХІДКИ

УДК 94(477.51)(069.51):737-047.37(092)“Лесючевський”

Тетяна ДІДЕНКО
(Ніжин)

Документ до біографії Володимира Лесючевського – організатора Ніжинського музею історії, мистецтва та етнографії

Музейна справа в Ніжині має давні традиції. З цим містом пов'язані імена багатьох видатних діячів, які займалися вивченням і збереженням історико-культурної спадщини, традиційної народної культури. Одним із них був Володимир Іванович Лесючевський, засновник першого в місті публічного музею – Музею історії, мистецтва та етнографії.

Доля цієї людини була примхливою й неординарною. Невтомний краснавець, етнограф, мистецтвознавець, талановитий художник В.І. Лесючевський був добре знайомий із Іваном Георгійовичем Спаським, першим директором Ніжинського окружного музею. З повоєнного листа І.Г. Спаського до Ніжинського красназничого музею дізнаємося:

В.І. Лесючевський був організатором і першим завідувачим Ніжинського міського музею, що функціонував у 1920–1921 роках. Музей знаходився на Київській вулиці між площею й Остром на лівій стороні в невеликій будівлі, котра і тепер є. Матеріал зібрав В. Лесючевський, який діяв ініціативно й енергійно. Він був здібний художник, здається вчився у Бойчука. Батьки його жили в Ніжині, у них був будинок на Янсовій вулиці. В.І. Лесючевський доклав чимало зусиль до поповнення музейної колекції, збирання та вивчення унікальних експонатів [1].

У своїй статті “Нарис історії Ніжинського музею” Іван Спаський пише:

За завідування Володимира Івановича Лесючевського музей придбав значну кількість речей, що зараз складають відділ “старого Ніжина” [Ніжинського окружного музею – *авт.*], дістав прекрасну колекцію порцеляни, придбав кілька речей, зв'язаних із перебуванням у Ніжині родини Де ля Фліза (портрети, малюнки). А також надзвичайно цінний комплект речей, що характеризують побут династії заможних ніжинських купців Чернових у першій половині XIX ст.: бібліотеку одного з них, посуд, ікони [2].

Помер Володимир Іванович Лесючевський під час блокади Ленінграду в 1942 р. від виснаження на Фінляндському вокзалі, чекаючи евакуації.

У Державному російському музеї в Санкт-Петербурзі зберігається наукова спадщина В.І. Лесючевського, зокрема, автобіографія, написана в 1923 р. Цей документ містить надзвичайно цікаву інформацію про його діяльність і наукові інтереси, особливо за часу перебування в Ніжині. Пропонуємо цю автобіографію до уваги читачів у авторській редакції. Гадаємо власне цікавість самого документу, він стане в нагоді як для дослідження біографії В.І. Лесючевського, так і для подальших дослідів з історії музейної справи на Ніжинщині, музейництва в Україні загалом.

Джерела та література

1. Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського, папка “І.Г. Спаський”.
2. Там само, “І. Спаський. Нарис історії Ніжинського музею”.

№ 1. – [1923 р.] – [м. Петроград] – Автобіографія В.І. Лесючевського

Curriculum vitae

Родился 7 марта 1898 года в городе Чернигове. Закончил в 1917 году гимназию им. Л.Д. Лентовской в Петербурге. С 1912 года учился живописи у художника М. Бернштейна, потом у М. Добужинского, О. Яковлева и профессора Кордовского. В 1917 году поступил в Петербургский университет на историко-филологический факультет, где сразу же занялся изучением древнерусского искусства под руководством Н.П. Сычева. В 1918 году перешел на второй курс. В 1918 году работал в комиссии по охране памятников древности и искусства Северной трудовой коммуны. В том же году поступил в художественный отдел Русского музея, где работал регистратором и каталогизатором коллекции древних хранилища. Осенью 1918 года выехал в отпуск в г. Киев. Неожиданная болезнь не позволила вовремя вернуться в Петербург.

В 1919 году служил в Киеве в Министерстве Искусств и продолжал начатые в 1917 году исследования о мозаиках Киево-Софийского собора (тема работы “Непреложная стена”).

В конце 1919 года инструктором Архитектурной Секции Всеукраинского отдела искусств, вел работы по регистрации и описанию архитектурных памятников на Украине. Описал и изобразил все старинные памятники кладбищ Киева и его окрестностей (вся эта работа, уже подготовленная к изданию, без моего разрешения была вывезена за границу Г.К. Лукомским).

Осуществлял обмеры Михайловской церкви Видубецкого монастыря. Там мной были открыты графические надписи на великокняжеской кладке (копии надписей и описание сохраняются в Киевском Государственном музее).

В том же 1919 году поступил в 1-й Государственный музей и работал там помощником охранника художественно исторического отдела. Был избран членом секции искусств “Украинского Научного Общества”.

С 1920 года жил в городе Нежине. Собирал материалы для основанного мной музея истории искусств и этнографии (музей был открыт 7 ноября 1920 года). На протяжении всего лета 1920 года путешествовал по Нежинскому уезду, где собирал произведения народного искусства для музея.

В самом городе Нежине изображал и описывал местные памятники древности. Кроме должности директора музея занимал должность заведующего отдела памятников древности и искусства, и заведующего отдела изобразительного искусства. Читал лекции на разных курсах на тему: “Исто-

рия города Нежина в связи с памятниками древности и искусства”. Преподавал историю и теорию искусства и рисования в школах. Выступал с докладами в Нежинском историко-филологическом институте (“Киевско-Софийский собор” и “Нежинские памятники древности» и др.).

Был студентом Нежинского историко-филологического института, сдавал там экзамены и перешел на третий курс.

В 1921 году, в ноябре, переехал в Петербург, где сразу же начал работать в художественном отделе Русского музея научным сотрудником сначала II-го отделения (вел работы по описанию произведений российской скульптуры от начала XVIII века), а затем в отделе Древнерусского искусства (описание и классификация литья из меди).

После этого работал над темой “Покров Божьей Матери”, закончил исследование о “Скандинавские отложения в Прилепах Георгиевского собора в Юрьеве Польском”.

Кроме научной работы все время работал художником. В 1920–1921 году выполнял заказ по росписи Государственного театра и всех декораций в городе Нежине. В 1922 году выставлял свои произведения на пятой выставке Общества художников в Петербурге, а теперь выставил работы на выставке “Изо” в 1923 году.

Державний Російський музей,
інв. № 579, арк. 11.
Рукопис, оригінал.

***Діденко Т.О.* Документ до біографії Володимира Лесючевського – організатора Ніжинського музею історії, мистецтв та етнографії**

Публікація маловідомого документу – автобіографії талановитого художника та музейника Володимира Лесючевського, який доклав значних зусиль до створення першого публічного музею в Ніжині.

Ключові слова: автобіографія, Російський музей, В.І Лесючевський.

***Диденко Т.А.* Документ к биографии Владимира Лесючевского – организатора Нежинского музея истории, искусств и этнографии**

Публикация малоизвестного документа – автобиографии талантливого художника и музейника Владимира Лесючевского, который приложил значительные усилия к созданию первого публичного музея в Нежине.

Ключевые слова: автобиография, Русский музей, В.И Лесючевский.

***Didenko T.O.* A document to biography of Volodymyr Lesyuchevs'kiy – an organizer of the Nizhyn Museum of History, Arts and Ethnography**

This is a publication of unknown document – an autobiographies of talented artist and museum worker Volodymyr Lesyuchevs'kiy, which made considerable pushes to creation of the first public museum in Nizhyn.

Key words: autobiography, Russian Museum, V.I. Lesyutchevs'kiy.

Віктор СМЕЛЬЯНОВ
(Ніжин)
Валентина КУЛИК
(Ніжин)*

До історії УАПЦ на Ніжинщині (добірка документів)

№ 16 – 17 червня 1927 р. – містечко Мрин Ніжинського округу. – Лист священника УАПЦ Михайла Хоменка єпископу Ніжинському та Чернігівському Олександрю Червінському

9 травня 1927 року в селі Мрин було храмове свято, в якому брав участь бувший єпископ ДХЦ Микола Шарай. Він після Євангелія казав про мову, в який закликав людність єднатися із синодальною церквою, і взагалі в його промові була помітна велика прихильність до синодальної церкви.

Після служби Божої на квартирі священника Олексія Підчека були балачки в яких Микола Шарай відстоював поєднання з синодальними і його підтримував о.Олексій Підченко, в якого я теж помічаю велику прихильність до синодальників.

17.06.1927 року
[підпис]

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 1336, арк. 5.
Рукопис. Оригінал.

№ 17 – 26 липня 1921 р. – м. Ніжин. – Витяг із протоколу № 4 засідання Ніжинської окружної церковної ради

СЛУХАЛИ: Про єпископа Миколу Шарая.

ПРИЙНЯЛИ: Маючи відомості, що єпископ Микола Шарай має бажання повернутися до священної праці на терені Ніжинщини, Рада знаходить не бажаним повернення Єпископа Шарая на Ніжинщину, праця котрого довела до повної руйнації Ніжинської церкви.

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 1136, арк. 21.
Рукопис. Оригінал.

№ 18 – 12 жовтня 1927 р. – м. Ніжин. – Протокол засідання Ніжинського окружного церковного собору УАПЦ

ПРОТОКОЛ

Засідання Окружного церковного Собору парафій Української автокефальної церкви
Ніжинського округу, який відбувся 12 жовтня 1927 року.

* Закінчення. Початок у попередньому випуску серії (див.: *Смельянов В., Кулик В.* До історії Української автокефальної православної церкви на Ніжинщині (добірка документів) (початок) // Ніжинська старовина: збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія "Ніжинознавчі студії", № 7) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK. Вип. 9 (12). – С. 163–174).

На собор прибуло від духовенства –17 чоловік; мирян – 26.

СЛУХАЛИ: Доповідь уповноваженого округу Івана Павловича Галети про зовнішній і внутрішній стан церков на Ніжинщині.

Сод оповідач йому Єпископ Олександр Червинський.

УХВАЛИЛИ: Уповноважений округу Іван Павлович Галета заявив, на підставі зібраного ним фактичного матеріалу, що він не має фактів нелояльного поведіння о.Митрополита Василя Липківського до влади території Ніжинщини за весь час церковного життя.

В минулому житті Ніжинської церкви до її легалізації помічалось відібрання храмів, припинення праці церковного осередку <...> чинилися перешкоди до поширення українізації церкви правне життя координально змінилось, що внесло повний спокій у внутрішнє життя церкви. Не задовольняє Ніжинську церкву життя вищого осередку. Це відношення поміж о. Митрополитом і призидією ВПЦР, зокрема її головою все чесним о. Петром Ромадановим.

Помічається, що дехто з діячів Ніжинської церкви намагається використати тертя в житті вищого церковного осередку в своїх власних інтересах. Собор вважає такі явища недопустими в житті нашої церкви, і покладає надію, що другий Всеукраїнський Церковний Собор ліквідує ці явища в рішучий засіб. Крім того Ніжинську церкву не задовольняє не виконання з боку о. Митрополита волі усієї церкви, а саме: не підписання листа до Української Американської церкви, як не задовольняє погляд о. Митрополита відносно заборони в священнослужінні. Загальний напрямок діяльності президії ВПЦР на чолі з о. Петром Ромадановим Ніжинську округову церкву цілком задовольняє застереження Уряду, щодо виступів о.Митрополита, Ніжинський церковний собор визнає серйозним і загрозливим для подальшого розквіту нашої церкви, а тому визнає неприпустимим в легальній церкві антидержавних виступів будь-якого: чи то о. Митрополита, чи звичайного рядового члена церкви.

СЛУХАЛИ: Обрання делегатів на другий Всеукраїнський Церковний Собор від Ніжинської округи.

УХВАЛИЛИ: Тяжкий матеріальний стан Округи не дозволяє делегувати на Собор всю кількість делегатів (12 чоловік), а тому Собор ухвалив делегувати в м. Києві від священства – о. Сергія Глотку (Макіївка), о. Арсенія Пінчука (МРИН), о. Володимира Брайківського (Ічня), о. Петра Заботу (Берестовець). Від мирян обрали: братів Івана та Петра Галету (Галиця), Василя Лозіцького (Макіївка), Івана Кириленка (Ічня), Михайла Суярко (Вертіївка).

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 1336, арк. 56.
Рукопис. Оригінал.

№ 19 – [17 липня 1921 р.] – м. Ніжин. – Лист священника УАПЦ Корецького з с. Рудьківки до голови Ніжинської окружної церковної ради УАПЦ о. Кісліцина

ОТЧЕ!

Відома річ, що стан життя кожної парафії не солодкий на сьогоднішній день. Перша ознака хвороби моєї парафії – це матеріальна убогість. Та не так та убогість, як несвідомість до своїх релігійних обов'язків, або повна байдужість до віри, в умовах сучасного життя. Обралась церковна рада (звичайно нового складу) із 10–12 чоловік. Зараз-же, через кількість днів, відмовляється перший (бо він є членом КНС). Йому починають погрожувати виключенням з організації за перебування членом ради. Другого син вчиться, загроза виключення і наслідки цього. Третій – руками і ногами махає і відмовляється – “я не буду” – бо обложать в експертно-

індивідуальному порядку і таке інше. Останні залишилися не як актив, а як насів, як мертвий і не рухомий інвентар, то праці вимагати не приходиться. Таким чином ця рада зараз складається із трьох чоловік. Всяка діяльність, якщо зараз не припинилась, то завтра припиниться. На Спаса було повідомлення, щоб ми були готові до “гостинця” тяжкої індустрії – 3 позики. Це означає, що ми повинні здавати гроші. Церква – 600 крб., настоятель – 100 крб., а голова і староста по 50 крб. З остальных членів ради – не знаю, будуть брати гроші чи ні.

Після таких “нагород” і позичок на індустріалізацію, сільський дядько буде минати десятою дорогою і церков, і церковну раду. Наш фінансовий стан дуже тяжкий...

[підпис]

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 1133, арк. 2-5.
Рукопис. Оригінал.

№ 20 – 1928 р. – м. Ніжин. – Витяг із листа священника УАПЦ Віктора Мозалевського до Ніжинської окружної церковної ради

<...>

Боротьба між УАПЦ і ДХЦ припинила нормальне життя осередків. Але в мене була тільки одна ціль – завжди бути вірним сином УАПЦ і при нормальних умовах життя хотів завжди вирватися з лабетів синодальних парафій. В душі я був і буду, і навіть до кінця свого життя не зміню свого ідеологічного кредо УАПЦ...

Виконання служб в синодальних парафій мене не захоплять, бо служив я тільки на українській мові... Прошу мене повернути до УАПЦ

<...>

м. Ніжин, 1928 рік
[підпис]

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 1223, арк. 17.
Рукопис. Оригінал.

№ 21 – 1928 р. – с. Марківці Ніжинського округу. – Витяг із листа священника УАПЦ Івана Диківського (с. Марківці) до єпископа Ніжинського та Чернігівського Олександра Червінського

<...>

Я вже докотився до того, що чоботи обв’язав мотузкою. До людей показатися соромно. По-вірте, декілька днів не їв хліба, та картоплі <...>

II.

Життя на парафії нема цілком. Голова церковної ради відмовляється виконувати свої обов’язки.

Та коли він і працював, то нічим не виявив своєї зацікавленості. За дев’ять місяців не було ні одного засідання церковної ради <...> Ті, хто міг би принести користь, якісь байдужі. Не бачу людей з самолюбством, які постояли за нашу справу. Утворилась якась вакханалія з обмеженими сварками і їх наслідками. Погано...

Нарешті, свідомість виявилась в тім, що мені в очі кажуть, що я дармоїд <...> Докотилось до того, що дружина зимусе в тюрбанах, а у мене, в відлигу, було повно води в чоботях <...>

Зрозуміло мені стало чому тут за п'ять років змінилося 12 священників <...> Я суворо ставлюсь до виконання канонів, звичаїв та ідеалів УАПЦ. Мрію про утворення церкви в тому вигляді, в якому вона, на мою думку, мусить бути. Переконаюсь, що мрія піднести церкву – зайва. Треба самому спуститись до ідеології натовпу і без суперечок йти за владою. Тоді нащо в такому разі, висувати якість тези, балакати про якісь ідеали?

Мало ми відійшли від старої церкви, та і куди заведемо ми її з нашими пан-отцями, як почнемо сходити з набитого шляху?

Прабатьківські правила зовнішності грецької служби Божої, а від суті християнської були вже далекі від цього.

Л.Толстой казав, що як відняти від релігії зовнішність, то від неї нічого не залишиться, і на великий жаль 90 % наших священників і 99 % віруючих не уявляють собі релігії без цієї зовнішності, а пастері не ведуть громаду, а йдуть за нею. Робити спроби ввести нову течію – значить, йти проти всього світу. Може, аби я опустився до розуміння громади і дивився би на віру по традиціям, не намагався б утворити церкву живу, яка мусить жити і за межами храму і діяти, то воно було б інакше. Але цим треба визнати свою несилю, визнати, – що стати на шлях відображення церкви на зразок старої чи гірше – апостольської. А це значить, що для себе – це засіб вирвати щось для життя. І ще, що в життя церкви, крім соборно-правності, яка дійшла до безглуздя, цілком нового не внесла <...>

1928 рік
[підпис]

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 1102, арк. 9.
Рукопис. Оригінал.

№ 22 – [1928 р.] – с. Татарівка Ніжинського округу. – 3 листа голови Татарівської церковної ради до єпископа УАПЦ Ніжинського та Чернігівського Олександра Червінського

Парафію нашу організував і українізував о. Федір Романовський. Церква наша раніше була панська, нібито пам'ятник, під якою були поховані покійники, але при переході Бо гунського та Тарашанського полків, церква наша була розбита і пограбована. Розрубили міст у церкві і повикидали трупи панські, розбили престол. В такому стані вона довго стояла і служила отхожим місцем, поки ми не звернулися до о. Федора, який і став на чолі нашої парафії. Потім він поїхав від нас, а на своєму місці залишив свого учня о. Матвія, який своєю поведінкою став губити нашу парафію.

Ми знову запросили о. Федора. Наш український пан отець вже людина не молода, освічена, священствує 16 років, із котрих 6 в українській церкві. Він людина вихована гарно, зразковий сім'янин. Дякуючи його поведінню у нас тепер інше відношення до Українського Духовенства, взагалі. За часи перебування нашого священника слов'янці побачили фарисейства свого в папа. Побачили, що наш піп не єретик, бо твердо тримається всіх установ Православної церкви.

Як прибув до нас наш священник, то слов'янці під впливом свого папа, навіть не здоровались з ним, а тепер вони не бояться і за стіл сідають, і балакають з ним Коли дасть Бог, що цей священник і далі залишиться у нас, то може наша парафія цілком буде українською. Хоч ми й прості люди, але бачимо, що священник наш зрозумів справу нашу і непохитно йде до цілі.

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 2, спр. 375, арк. 27.
Рукопис. Оригінал.

№ 23 – 1928 р. – м. Ніжин. – 3 листа невідомого священика УАПЦ до єпископа Ніжинського та Чернігівського Олександра Червінського

Повідомлення, що в ніч з 2 на 3 листопада цього року помер настоятель Татарівської та Софіївської парафії о. Федір Романівський, а 5 листопада похований мною... на сільському кладовищі, тому що церква Татарівська стоїть у гаю і цвинтаря не має... Довідавшись про останні часи життя з небіжчика о. Федора, я цим куцим повідомленням обмежитися не можу, а хочу поділитися з Вами тим єдиним враженням, яке я мав в Татарівці під час поховання о. Федора <...>

Як небіжчик о. Федір мандрував з парафії на парафію... і як він знову попав на Татарівську парафію, де раніш він був настоятелем більш двох років і про його тяжкий матеріальний стан, я гадаю Вам добре відомо. Отже, не тільки під час мандрівок він зазнав матеріальної кризи, а вона його не покинула і у Татарівці... Вона була настільки велика, що він жив без сім'ї... в звичайній, найгіршій сільській хаті (а ці хати Ви знаєте), більш як за дві версти від церкви і йому, хворому пороком серця, це було не на користь. Отже, більш як 4-місячне життя в самотності, часто в нетопленій хаті, на хлібі і воді, без рідних, певно і було причиною загострення сердечної його хвороби, яка навіть не надовго прикувала його до ліжка і звела в могилу. Ще в неділю, 28 жовтня, Федір служив в церкві, хоч в той час був вже слабким. Отець Євграф Мозолевський... почув, що о. Федір слабує і знаючи про його самотнє життя, прийшов до нього і застав його на ліжку дуже слабим, одягнутим і в чоботях, в нетопленій хаті... А в п'ятницю, проти суботи, один в хаті, вночі - не хто не бачив, і не знає в якій саме час, о. Федір покинув в цей грішний світ, повний смутку і страждань, на 57 році свого життя <...>

Ми з о. Трохимом одягли небіжчика в рясу, наділи на нього власний його єпитрахиль. В повний священний одяг не прийшлося його вбрати, бо місцева сільрада заборонила брати в церкві одяг для небіжчика.

І тут убогість не покидає небіжчика о. Федора <...> Під час його поховання, мною і о. Трохимом була сказана промова, яка настільки зворушила людність, що всі ридали. Я це не відношу за рахунок того, що ми так гарно казали. Ні, треба було тільки нагадати про тяжке життя і ще тяжку самотню смерть о. Федора, і тільки цим був викликаний великий жаль до нього. А може була ущемлена совість людська, що байдуже ставилась до свого духовного отця...

Я страшенно хочу вирватися до Ніжина і ковтнувши хоч трохи свіжого повітря; а тут зацвітаємо, тільки не буйним цвітом, а плісінню.

Порядки і самообкладання розули і залишили босоніж. Тому страшенно застудився, тиждень пролежав, і тепер ще не все видихав.

м. Ніжин, 1928 рік.

[підпис]

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 1143, арк. 11.
Рукопис. Оригінал.

№ 24 – 1928 р. – [м. Ніжин]. – Автобіографія священика УАПЦ П.Д. Заботи з його особової справи

Я, народився в м. Ніжині 13 січня 1900 року, в сім'ї козака Данила Івановича. Моя мати була дочкою дьякона і у вісім років відданий батьком до Василівської Пантіліївської школи, яку скінчив у 1911 році. А після неї поступив до Городської дворічної школи, в якій навчався до 1914 року. Після цього дядя забрав мене на виховання до Києва.

Там я прожив з 1914 року до початку 1920 року. Ходив на комерційні курси.

В 1917 році поступив був до Драматичної Української трупи, яку заснувала в Києві Старицька-Черняхівська, разом з Воронином і Коваленком. І тоді ж мене було обрано скарбником і заступником Голови Профспілки Хрещатівського району, в якому я працював до 1918 року.

В 1918 році я навчався на курсах українознавства. Був секретарем режисерської школи драматичних гуртків.

На початку 1920 року я від'їхав до Ніжина, де мене було обрано головою “Просвіти” Шекеро-Гриневського району, а потім головою Райземшколи і заступником голови Шекеро-Гриневської трійки. А потім мене було призвано до Червоної Армії.

Після армії працював на ніжинській залізниці. Наприкінці 1921 р. почав працювати при Українській церкві в м. Ніжині. В 1922/23 р.р. мене було обрано головою ревізійної комісії і ухвалено в висвяті в сан дьяка. Висвяту отримав від єпископа Миколи Ширая в селі Комарівці на Ніжинщині. З 1922 по 1926 р.р. працював при Благовіщенському і Спасо-Преображенсь-кому Храмах м. Ніжина.

Потім працював у Глухові, і там займав різні посади.

[*нідпис*]

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 1227, арк. 3-4.
Рукопис. Оригінал.

№ 25 – 1928 р. – [с. Берестовець Ніжинського округу]. – Із листа до рідних священика УАПЦ П.Д. Заботи з його особової справи

Як подивлюсь навкруги, то сум мене бере від того, що тут діється. Місяць тому, було вбито хлопця на вулиці, то людині в вікно стріляли.

Так, у неділю повинчав я сина одного члена Ради, а сьогодні він його ховає. Як настає 7 годин вечора, то зачиняйся і нікуди не виходь до ранку, хоч і горітиме.

1928 рік.

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 1227, арк. 5.
Рукопис. Оригінал.

№ 26 – 1929 р. – м. Ніжин. – Із листа з в'язниці священика УАПЦ П.Д. Заботи із його особової справи до єпископа Ніжинського та Чернігівського Олександра Червінського

<...>

Як тільки скінчиться слідство, то я буду дома. Але як мені поставитись до тих осіб, що забувають про все і підтримують сільську раду в тому, щоб ще із квартири викинути жінку з малими дітьми?

Моє положення повинне бути зовсім інше, повинне бути людське відношення. Буду просити Вас отче, прийняти міри, щоб Рада, до скінчення слідства, чи суда, хоч частково підтримувала мою сім'ю <...>.

Багато думав писати, та дуже тяжко переносити все це, що раптом взялося невідомо звідкіля.

1929 рік.
П. Забота

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 1227, арк. 6.
Рукопис. Оригінал.

**№ 27 – 1929 р. – [м. Ніжин]. – Із листа вдови священника УАПЦ
Одарки Крижні до Ніжинської окружної церковної ради
(з особової справи священника УАПЦ С. Мальованого)**

П'ять років пройшло з того часу, як мого чоловіка, священника Мусія Крижні з Нової Басані, вбито, і я залишилась вдовою з двома дітьми.

Все, що я мала вже давно прожито. Та ось таки двоїх діток посилаю до школи. Одного в 5 групу семирічку, а другого – в 2 клас. Учаться вони добре, але ходять обірвані і часто голодні.

Тяжка моя доля вдови і вже зараз я ніяк не зможу послати своїх діток до школи, бо навіть харчуватися нічим.

Мій чоловік не був байдужим до справи церкви, і за це був застрелений якимсь безбожником-комсомольцем. Може церковна рада, в якій він працював і життя позбувся, а разом з цим і ми позбулися способів існування до життя і освіти, ввійшла б в наше тяжке становище і підтримала моїх діток, щоб вони змогли вчитись і бути гарними громадянами церкви і держави.

1929 рік.
[підпис]

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 1298, арк. 1-2.
Рукопис. Оригінал.

**№ 28 – 1929 р. – [м. Ніжин]. – Із листа священника УАПЦ С. Мальованого
з його особової справи до єпископа Ніжинського та Чернігівського
Олександра Червінського**

<...>

Справа Одарки Крижні – даремна справа.

При бідності вона діток вчить, а коли Ви дасте їй допомогу, хай це буде один червонець, то їх зарахують – “на попівському утриманні”, і повикидають зі школи. Коли б я мав силу, то порадив би їй цю справу припинити і більш її не порушувати.

1929 рік.
[підпис]

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 1298, арк. 3.
Рукопис. Оригінал.

**№ 28 – 1929 р. – [м. Ніжин]. – Лист священника УАПЦ С. Мальованого
з його особової справи до голови Ніжинської окружної церковної ради
УАПЦ о. Івана Кісліцина**

Вельношановний о. Іван!

Дуже дякую за інформацію, що Ви надіслали.

З свого боку маю довести до Вашого відома про життя парафії, яку я обслуговую. Є впевненість, що те сповзання “по наклонній плоскості”, яке було до мого з’явлення на парафії, безумовно припиниться.

Я став горою, яка не пустила котитися до слов'ян, але на жаль, я з'явився пізновато. Парафія, яка колись налічувала в своєму складі добру тисячу дворів, має тепер лише 215. Решта відійшла до Стороженка (Вознесенська парафія). Склад парафії яскравий. Проходячи вулицею я майже безпомилково, де український двір, а де слов'янський. Вгадаю звичайно по зовнішньому виду, бо в складі парафії української опинилися бідняки у яких двір не огорожений, хата лежить боком, а вікна на землі. А коли навкруги двору паркан і видно велике подвір'я з путніми будівлями з бляшиними дахами – це слов'янин.

Звичайно, я зовсім не збираюсь загострювати стосунків з мирянами старо-слов'янські орієнтації, але ж, я не можу і проповідувати повернення “до свого старого”, як це відверто проповідує Стороженко, і подобається тим, хто відвертається від злидня.

Однак я не падаю духом, як людина прогресивного напрямку передбачаю свою перемогу. Маю власні спостереження, що ставлення до моєї особи з боку парафіян задовільний. Це бачать сусіди і на це реагують.

На мою думку, вони самі почнуть восставати проти мракобісся, і допомагатимуть нам, і коли нам не вдасться вибити з парафії Стороженків, то у всякому разі підірвати їх міць. А міць їх занадто велика. Треба Вам сказати, що Стороженко не вправляється виконувати треб на своїй величезній парафії і був свідком, що на треби виїжджав його старий батько. Також це робить столішній дід, теж священник Павел. На цього старця покладена робота на терені моєї парафії. За заборгованість парафії виплачуємо гроші і достатків не маємо.

Старі діячі, з якими і Вам довелося мати справу, ренегати, що тягли до Стороженка. Я маю весь новий склад діячів, із ними всю заборгованість ліквідую...

За Харченка – це хлопець до якого нам треба придивитися. Він в перший день по приїзду до Басані, наніс візити Полонському і перед ним визнав себе недосвяченим.

Такі люди провоцирують нашу справу і дають козирі нашим ворогам, гарним реакціонерам....

1929 рік.

[підпис]

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 1298, арк. 4-6.
Рукопис. Оригінал.

№ 29 – 1929 р. – [м. Ніжин]. – Лист протоієрея Я. Платонова до священника УАПЦ П. Орлика

Многоуважаемый о. Платон!

Письмо Ваше получил и выражаю Вам за это благодарность, но Вы не удовлетворили все мои вопросы. Кстати, и после этого письма есть повод повторить вопрос мой.

Вы пишете, что скоро заглянете в Евлашовку и Круты для украинизации. Мне известно, что в Евлашовке крепко стоит за православие о. Анатолий, и он в почете у своих прихожан. В чем же он погрешает, что его нужно украинизировать? И что это значит? Ведь вера у него одинаковая, как и у Платона Орлика, чин богослужения одинаковый. В чем же разница?

С догматической стороны разницы нет, с экономической – тоже. Остается епископат. Думаю, что признаете преемственность славянского епископа, украинский епископат, обновленческий епископат – тоже преемственный. Ну, скажете – почему такая разница между этими церквями? Почему представитель каждой церкви только прославляет свою веру и свою церковь, а остальных хулит?

Копаться в этом деле пастырям, а особенно архиепископам негоже. Надо стараться всех в уединение призывать, чтобы согласно славить всевышнего Духа. Кто виноват в разделении? Глас народный всецело обвиняет духовенство в первую очередь – попівство, которое стало орудием в ру-

ках властолюбивого єпископата. Когда безверие пошло широкой волной? Когда только духовенство стало отделять украинскую церковь от славянской. Почему сектантство ширится и крепнет?

Потому что у них нет никаких расхождений враждебных. Наше духовенство рубает сук, на котором оно сидит, а через это падение будет большим и потрясающим.

Скажите мне по совести: какая разница между Вами – священником Украинской церкви и о. Анатолием – священником славян, не бравши во внимание руководящих органов над Вами и им?

Вот это больной вопрос, на который я Вас просил ответить. Не подумайте, что это праздный вопрос – такой вопрос приходится слышать и от чужих прихожан. И мне приходится с места брать быка за рога, – я отвечаю: “никакой разницы нет, а разделение пошло от епископов. Я бы на Вашем месте не ездил бы в Евлашовку, Круты <...> насаждать украинизацию, а ездил бы туда, где много безверия и там бы помогли местному священнику православных к единению призвать. Я завидую, у Вас безверия нет. Вот Вы и научите наших архиреев бороться с безверием, не только словом, а и делом.

Вы пишете, что много дела сделано за 4 месяца, а почему тогда Нежинская парафія хитрит.

1929 рік.

[підпис]

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 1226, арк. 40.
Рукопис. Оригінал.

№ 30 – [1929 р.] – [м. Ніжин]. – Список священників УАПЦ Ніжинського округу

ВІДОМОСТІ КІЛЬКОСТІ ПОПІВ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ТЕЧІЇ ПО НІЖИНСЬКІЙ ОКРУЗІ

1. Червінський Олександр Мифодієвич, єпископ, 1887 р. народження.
2. Ширай Микола Семенович, єпископ, 1870 р. народження. Висвячений в 1922 році Василієм Липківським та Нестором Шираєвським.
3. Полторацький Яків Іванович, піп, 1896 р. народження. Вясвячений в 1924 році Миколою Ширяєвим.
4. Корецький Іоан Семенович, піп, 1889 р. народження. Закінчив Михайлівську церковну школу. Висвятися в 1916 році.
5. Серновець Степан Іванович, 1877 р. народження, висвятися в 1922 році.
6. Улезко Андрій Семенович, піп, 1865 р. народження, Висвятися в 1886 році.
7. Дмитрик Іван Іванович, піп, 1900 р. народження. Висвячений в 1922 році єпископом Шираєм. Служив в Червоній Армії.
8. Рошалін Іван Митрофанович, 1873 р. народження. Висвятися в 1922 році.
9. Кириченко Андрій, піп, 1879 р. народження. Висвячений Архієпископом Волинським в Почаївській Лаврі в 1906 році. Закінчив університет. Служив в Богуновському полку.
10. Нестерчук Іван Іванович, піп, 1900 р. народження. Висвятися в Київському Софіївському Соборі.
11. Улезко Іван Федорович, піп, 1872 р. народження. Закінчив Чернігівську Духовну семінарію, висвятися в 1904 році.
12. Смирнов Іван Борисович, піп, 1881 р. народження. Був вчителем. Висвятися в 1922 році.
13. Рахній Іван Максимович, піп, 1882 р. народження. Із селян, бувший вчитель. Висвятися в 1915 році.
14. Орлік Платон Андрійович, піп, 1897 р. народження. Закінчив Волинську Духовну семінарію. Служив в Богуновському полку. Висвятися в 1922 році.

15. Чернявський Олексій Феоктістович, піп, 1891 р. народження. Бувший артист. Закінчив Чернігівську Духовну семінарію. Висвячений єпископом Ширяєвим в 1923 році в Ніжині.
16. Мозалевський Євгеній, піп, 1862 р. народження. Закінчив Холмську Духовну семінарію. Висвячений єпископом Варшавським Леонтієм.
17. Ілленко Петро Васильович, піп, 1872 р. народження, з духовного звання. Закінчив Духовну школу. Висвятився в 1918 році в Чернігові.
18. Єфремовський Іван Станіславович, піп, 1892 р. народження. Син дяка. Закінчив Чернігівську семінарію. Навчався у Києві. Висвятився в 1915 році. Зрікся сана.
19. Красін Микола Федорович, піп, 1882 р. народження. З попівського роду. Закінчив початкову сільську школу. Висвячений єпископом Миколаєм.
20. Качан Григорій Мартович, піп, 1898 р. народження. Козак, закінчив в Ніжині залізничну школу. Висвячений в 1924 році єпископом Шираєм.
21. Тупило Іван Степанович, піп, 1889 р. народження. Із селян. Скінчив сільську школу церковного приходу. Висвячений в 1922 році.
22. Веремєєнко Іван Тихонович, піп, 1884 р. народження. Козак. Висвятився в 1915 році.
23. Кондращенко Андрій Іванович, піп, 1899 р. народження. Вчитель. Висвячений єпископом Шираєм М.
24. Римаревський Федір Іванович, піп, 1875 р. народження. З духовного звання. Закінчив Московські пасторські курси. Висвятився в Києві в 1921 році.
25. Глотка Сергій Павлович, піп, 1885 р. народження, із козаків. Закінчив класичну гімназію. Висвячений в м. Ніжині митрополитом Липківським.
26. Харченко Семен Васильович, піп, 1874 р. народження. Із козаків. Закінчив пасторську школу. Висвятився в 1921 році, в Києві.
27. Волинський Євгеній Васильович, піп, 1883 р. народження. Закінчив Київську Духовну академію і політехнічний інститут. Висвячений в 1910 р. Служив до 1917 року в Києві, Харкові. При Петлюрі в Москві. Сидів у в'язниці в Києві за революцію, і був позбавлений сану.
28. Яковлів Олександр. Із селян. Каменецький Університет і Подільську Духовну семінарію. Київську школу. Висвятився в 1920 році. При Петлюрі і Денікіні вчився в Університеті. По мобілізації був у Денікінській армії.

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 921, арк. 100–102.
Рукопис. Оригінал.

Емельянов В., Кулик В. Корпус документів до історії Української Автокефальної Православної Церкви на Ніжинщині в 1920–х роках

Публікація містить корпус документів, що відображає складний і суперечливий процес розвитку та розгрому на території Нежинщини громад Української Автокефальної Православної Церкви в 1920–х роках. Особливу увагу укладачі корпусу документів приділили підбору документів, що відображають міжконфесійні відносини між автокефалістами і слов'яністами – прихильниками відродженої патріархом Тихоном Російської Православної Церкви. Документи взяті з фондів відділу Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині.

Ключові слова: корпус документів, архівні фонди, священики, Українська Автокефальна Православна Церква, Ніжинський округ.

Емельянов В., Кулик В. Корпус документов к истории Украинской Автокефальной Православной Церкви на Нежинщине в 1920–х гг.

Публикация содержит корпус документов, отображающий сложный и противоречивый процесс развития и разгрома на территории Нежинщины общин Украинской ав-

токефальной православной церкви в 1920–х гг. Особое внимание составители корпуса документов уделили подбору документов отражающих межконфессиональные отношения между автокефалистами и славянистами – сторонниками возроденной патриархом Тихоном Российской Православной Церкви. Документы взяты из фондов отдела Государственного архива Черниговской области в г. Нежине.

Ключевые слова: корпус документов, архивные фонды, священники, Украинская Автокефальная Православная Церковь, Нежинский округ.

Yemel'yanov V, Kulyk V. Corps of documents to the history of Ukrainain Autokephaly Orthodox Church in Nizhyn district in 1920th

A publication contains the corps of documents, representing the difficult and contradictory development and defeat the church communities of the Ukrainian Autokephaly Orthodox Church in Nizhyn district in 1920th. Compilers of documents' corps pay the special attention to selection of documents reflecting interconfessional relations between "autokephalists" and "slavs" – supporters of revived by patriarch Tikhon Russian Orthodox Church. Documents taking from the funds of Nizhyn department of the State archiv of Chernigov region.

Key words: corps of documents, archived funds, priests, Ukrainian Autokephaly Orthodox Church, Nizhyn District.

УДК 94(477.51)

Анна МОРОЗОВА
(Чернігів)

З історії ніжинських бруківок

Одним із важливих напрямів сучасних досліджень в Україні є вивчення діяльності вітчизняних учених, державних і громадських діячів. Історичний процес наповнюється іменами, що збагачують наші знання про роль особистості в історії як держави, так і певних регіонів. Дослідження досвіду попередників у різних сферах діяльності перетворюється на довідковий матеріал, який характеризується значним позитивним емоційним потенціалом.

Вищою посадовою особою новостворених 27 лютого 1802 р. Полтавської та Чернігівської губерній був військовий генерал-губернатор. Перший малоросійський генерал-губернатор Олексій Борисович Куракін був талановитим, освіченим, широкого світогляду адміністратором, ініціативним і спостережливим. О.Б. Куракін доклав чимало зусиль до перебудови губернських і повітових центрів, благоустрою краю. Однією з форм діяльності генерал-губернатора був нагляд за діяльністю державних органів влади, тому ним постійно ревізувалися присутні місця й окремі посадові особи. Для перших малоросійських генерал-губернаторів перебування в дорозі було більш звичним, ніж в установі за паперами. О.Б. Куракін постійно їздив колишньою Гетьманщиною, що входила до ввірених йому 2 українських губерній. Він багато працював сам й вимагав цього ж від підлеглих. Про свої враження від побаченого він писав у листах до брата Олександра. Ось як він описував Чернігів на початку XIX ст.:

Чернигов сам по себе был бы хорошим городом, его местоположение довольно хорошее, древность его храмов и монастырей делает его даже достопримечательным, собор насчитывает 800 лет своего существования. Но в нем нет совершенно общества.

Никто из дворян, кроме чиновников, никогда там не жили, из них, которые состоят на действительной службе, есть только 4–5, которые женаты. Я нашел здесь, тем не менее, много лиц, заслуживающих уважения, и общество, когда приходится говорить о делах, очень интересное и приятное. Господин Сулима человек с большим образованием, Милорадович, родственник гр[афа] Кочубея, очень любезный и разговор его очень приятен, он много путешествовал. Здешний народ очень унылый, чтобы сделать город веселым; это всё трудолюбивые люди, которые выходят из своих домов, когда их заставляет необходимость [1].

Одна з найважливіших функцій місцевої влади полягала у забезпеченні благоустрою, в т.ч. й підтримка належного стану мостів і шляхів. У зв'язку з адміністративними реформами в Російській імперії на початку XIX ст. велика увага з боку генерал-губернатора приділялася розвитку губернських і повітових центрів. Не останнім чинником цього було облаштування магістральних доріг між містами. За наказами генерал-губернатора де було необхідно прокладалися дороги, на місці водних перешкод на таких шляхах зводилися мости.

Улітку 1807 р. трапився досить неприємний епізод – екіпаж О.Б. Куракіна якимось проїжджав через Ніжин до Полтави й ледь не перекинувся. Розгніваний намісник Малоросії й негайно доручив місцевому міському голові Сполатбогу, щоб “все сии непорядки к удобному проезду были исправлены непременно чрез два дни” (звісно, з огляду на термін – на нещасливому місці). Крім того, доручалося наступного року виправити всі головні шляхи, що пролягали через місто, та зробити зручну й безпечну бруківку для пішоходів (див. документ № 1).

Князь О.Б. Куракін був надзвичайно наполегливим і вимогливим, коли йшлося про державні справи. Він завжди особисто переглядав кошториси на будівництво, робив зауваження, цікавився всіма подробицями, намагаючись захищати інтереси казни. Тому й цього разу для контролю з боку місцевої влади за виконанням доручення генерал-губернатора його копія була направлена до чернігівського цивільного губернатора барона І.В. Френсдорфа. Іван Васильович, знаючи наполегливість генерал-губернатора, зосібна, в питанні облаштування шляхів, мостів і гідротехнічних споруд до ладу, 31 липня приписав міському голові Ніжина Сполатбогу особисто слідкувати за роботою й постійно доповідати про виконання доручення генерал-губернатора [2]. І вже через декілька днів останній рапортує губернаторові про проведену роботу:

...исправил я на изъяснённой Прилуцкой дороге в самонужнейших местах бывшие неровности и тем открыл свободной, ровной и беззатруднительный проезд, а между тем продолжаю исправлять ещё оставшиеся неровности и на имеющейся там старой земляной гатке поделавшиеся выбои и разломавшие мосты и перила, о чём от меня обстоятельно донесено сего числа и его сиятельству [3].

На тому справа й стала: даремно очікував чернігівський губернатор на подальші рапорти з Ніжина. Крім того йому донесли про поганий стан доріг міста та мостів через р. Остер. Це змусило губернатора 24 серпня 1807 р. запропонувати місцевій владі Ніжина терміново скласти кошторис на ремонт усіх доріг і мостів й особисто представити на його розгляд (див. документ № 2). Вже 26 серпня ніжинський міський голова знову рапортує губернаторові про зроблену роботу й одночасно сповіщає, що проїзд через річку вже заборонений і здійснюється через міську греблю, на якій був полаго-

джений старий міст. Що стосується великих доріг – Чернігівського та Борзенського (Борзнянського) трактів, то вони вже не підлягали ремонту й передбачалося скласти кошторис на будівництво нових [4].

9 вересня 1807 р. до чернігівського цивільного губернатора надійшов рапорт Чернігівської будівельної експедиції та ніжинського міського голови про будівництво нового мосту через р. Остер, до якого бцв доданий опис старого мосту (див. документ № 3) із зазначенням того, як можна використати деревину з нього: для будівництва нового мосту чи на інші потреби. Одночасно повідомлялося про неможливість приступити до будівництва нового мосту негайно через невиконання зобов'язань з боку Ключенкова, який отримав підряд на розчистку р. Остер і заготівлю лісу для зміцнення берегів [5].

Одночасно до губернатора в Чернігів надійшов рапорт із Ніжина від міського голови, укладений разом із членами Ніжинського городского магістрату та Ніжинської міської думи, з описами всіх шляхів, мостів і гаток на них міста (див. документ № 4), що потребували ремонту, де також зазначалися можливості їхньої відбудови та кошторис цих робіт [6].

Не все із запропонованого ніжинськими урядовцями було схвалене малоросійським генерал-губернатором О.Б. Куракіним, про що свідчить рапорт міського голови Ніжина Сполатбога від 30 вересня 1807 р. з проханням дозволити вигачення та ремонт мостів не чекаючи наступного літа через пожвавлення проїзду цими шляхами на осінні ярмарки (див. документ № 5). Чи завершився ремонт шляхів і мостів – допоки з'ясувати не вдалося, адже розпочата ще 1805 р. розчистка р. Остер закінчилася лише в 1817 р..

Запропоновані документи цікаво розповідають як про намагання вищих органів влади впливати на розвиток благоустрою міст, так і про неквапливість у вирішенні цих питань органів місцевого самоврядування. Документи подані мовою оригіналу за сучасними правилами орфографії зі збереженням стилістичних особливостей оригіналу. Відновлені слова чи частини слів подані у квадратних дужках.

Джерела та література

1. Труды Полтавской архивной комиссии. – Вып. 6. – 1909. – С. 50.
2. Державний архів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 490, арк. 4.
3. Там само, ф. 128, оп. 1, спр. 490, арк. 6.
4. Там само, арк. 9 зв.–10.
5. Там само, арк. 12–13.
6. Там само, арк. 22.

№ 1 – 21 липня 1807 р. – м. Київ. – Припис малоросійського генерал-губернатора князя О.Б. Куракіна міському голові Ніжина Сполатбогу про необхідність негайного ремонту шляхів

Въезд от Киевской рамы и вся дорога на Прилуцкой тр[акт] до того доведены, что не только беспокойны для проезж[ающих], но даже и опасны, а на сделанном объезде экипаж мой [едва] не опрокинулся и для того необходимостью вынуждаюсь ис[по]лнение сего поручить вам лично с настоянием, дабы все сии непорядки к удобному проезду были исправлены непременно чрез два дни так, чтобы проезжающие немало от неустройства сего не терпели, везде надолбы и перила были поставлены. По соображению же тому, что делаемая часть нежинской мостовой не прежде

тут может быть начата как в будущем году, поручаю вам сообразить, как и где удобной и прочной проезд сделать должно на Киевской тракте, дабы во всякое грязное время проезжающие не имели никакой тут неприятности и удобной был проезд. И во время работ мостовой, вами производимых, деньги на исправление сего, мною вам поручаемого, должны вы употребить из ассигнованных на сей предмет и, буде отпущены оные были полицмейстеру, оные от него востребовать, до получения же их всю издержку на сие вам надобно удовлетворить из прочих в ведении вашем состоящих сумм, которые по представлению вами счёта будут вам возвращены.

Державний архів Чернігівської області
ф. 128, оп. 1, спр. 490, арк. 2–2 зв.
Рукопис, засвідчена копія.

№ 2 – 24 серпня 1807 р. – м. Чернігів. – Ордер чернігівського цивільного губернатора барона І.В. Френсдорфа міському голові Ніжина Сполатбогу про складання кошторисів на ремонт шляхів і мостів

После донесения вашего 2 сего августа о работах, происходимых в городе Нежине по дороге на Прилуцкий тракт, не получая рапорта от вас о дальнейшем успехе таковых работ, дошло к сведению моему о худом положении в Нежине некоторых больших дорог и проездов и особо моста через реку, через который даже бывает проезд опасен, в рассуждении чего предписываю вам городские дороги и проезды и наиболее означенной мост, и, буде действительно проезд хотя малейшее опасен, то, преградя далее проезд, указать для объезда другую дорогу и мост, по сем сообщив городской полиции для извещения обывателей, приступить к сочинению смет на починку или переделку того моста и исправлению дорог и оные сметы составя с членами городской думы и магистрата, которых силою сего пригласить к исполнению сего, представить ко мне самим лично, для чего и подорожная при сём препровождается.

Державний архів Чернігівської області
ф. 128, оп. 1, спр. 490, арк. 8–8 зв.
Рукопис, чернетка.

№ 3 – 7 вересня 1807 р. – [м. Ніжин]. – Опис мосту на Московській дорозі м. Ніжина, на місці якого передбачалося будівництво нового

<i>№</i>	<i>Означение нынешнего старого моста, имеющегося в нём дерева</i>	<i>Куда какое дерево предполагается к употреблению</i>
1	Мост чрез реку Остер длиною на 120 погонных саженьев, высланной сосновыми пластинами шириною везде в два дерева вперёк, а с пешеходами (которые сделаны с двух сторон под одну с мостом настилку и выстланы особо пластинами впродоль) на четыре сажени	Из оного мосту против плана следует устроить нового чрез предполагаемый речной канал длиною на 25, шириною везде без пешеходов на 13 да пешеходы с каждой стороны по 2 ½, всего с пешеходами на шесть саженьев
2	Под оным мостом на средине свай дубовых длинных от земли в 4 аршина, сверхкрепких, но внизу против горизонта протекавшей воды несколько подгнивших – 400	Оные сваи и переводины по обтесыванию со всех сторон гнили могут употребиться на настилку нового моста верхнего ряда, которых будет для того довольно

3	Дубовых поперечных переводин, с концов подгнивших и в рассуждении, что прежде была на них настилка мосту, буравцами поверченных, однако способных – 240	
4	[Дубо]вых продольных переводин, [из ко]-их основана настилка [и мос]та, и пешеходов, в рассуждении [прибив]ки к ним деревянными [гвозз]дям каждой верхней пласти[нки], буравцами поверченных, и чрез то неспособных – 300	Из одного из 2 тысяч пластин, которыми нынешний мост с пешеходами выстлан, полагается выбрать способных на новый мост на нижний ряд 650, которых для того будет довольно; а прочие, как равно неспособные поперечные сосновые переводины и старые перила, могут употребиться на закладку каналов в отделяемых на нынешней новой мусорной мостовой пешеходах и на колья для прибавки фашин на одной же мостовой
5	В настилке мосту вперёк шириною в два дерева и пешеходов впродоль настиланного в 120 саженьях старых сосновых пластин гнилых и способных – до 2 тысяч	
6	По обеим сторонам моста сосновых перил, с коих как столбики и подпорки, так верхние поручни и затянутые решетины потрухли и обломались, длиною на 240 погонных сажень	
7	Под мостом по концам одного коротких свай дубовых длиною от земли в 1 аршин – 200	Оные могут употребиться на гвоздь для прибавки нового моста верхнего ряда пластин и на малые переклады под новые пешеходы

Державний архів Чернігівської області,
ф. 128, оп. 1, спр. 490, арк. 14–14 зв.
Рукопис, оригінал.

№ 4 – 9 вересня 1807 р. – [м. Ніжин]. – Опис шляхів, мостів і гаток м. Ніжина

Головний тракт (Московська дорога)

№	<i>Настоящее положение мостов и гаток</i>	<i>Каким образом предполагается справление оных</i>	<i>Число погон- ных са- женей</i>	<i>Число погон- ных са- женей</i>
	По большой Московской дороге с приезда Борзенского			
1	Мост против богадельни, на котором настилка верхняя от ветхости рассыпалась, сваи подгнили, переводы и перила обломались, длиною на	Оной мост переделать вновь из способного леса, а гнилой выбрасывать с уменьшением по сему случаю меры и именно на А с обоих концов моста сделать новую фашинную гатку, настлать её ординарными пучками, соло-	20	10

- 2 Мост от богадельни до дома титулярного советника Козинцова, на коем верхняя настилка во многих местах ветхая, сваи и переводы погнили и [в некоторы]х местах обломились, [мостки] же и перила от [ветх]ости рассыпа[лись] длиною на 65
- 3 От одного мосту гать возвышенная, но повывбитая и неровная, на коей бывший фашинник погнил и без перил длиною на 35
- 4 От одной гати чрез площадь другая гать от дома мещанки Гомолячихи до дому мещанина Савелия Охремова также разрушенная, неровная, без фашинника и с перилами только с одной стороны длиною на 120
- 5 От дома мещанина Савелия Охремова до берега р. Остер деревянная мостовая шириною в два ряда насланная по гнилости настилки, свай и переводов вовсе разрушенная и к починке неспособная длиною на 180
- 6 От берега р. Остер чрез предполагаемый к вычистке речной канал до другого берега до дома купца Коноплина старой мост, на высоких сваях сделанный, на коем как верхняя настилка, так мою и землю шириною в 3 сажени, длиною ж на 20
- С обеих же сторон мосту и гатки поделать периллы, вырыть небольшие каналы для стока воды и оплесть оные лозою
- Оной мост разобрать весь и из способнейшего леса поделать на сём самом проезде в труднейших 8 местах небольшие мостки, коих всех выйдет длиною на 45
- Между оными мостками поделать вновь фашинные гатки, настлать их ординарными пучками, соломою и землею, коих всех выйдет длиною на 20
- С обеих же сторон мостков и гаток поделать перила, вырыть небольшие каналы для стока воды и оплести оные лозою
- Оные гатки поделать вновь, разровнять, настлать фашинником, а сверху соломою и землею длиною обе на 155
- По обеим же сторонам оных гаток поделать перила некоторые вновь, а некоторые подчинить, вырыть каналы для стока воды и оплести оные лозою
- Оную мостовую до времени, поколь на сём месте мусорная может быть начата, всю переделать вновь и для лучшей прочности основать без свай на самой земле на старых способнейших переводах, а настилку за выброшением гнилого леса, по недостатку из годного произвести в один ряд шириною для езды в 2 сажени, длиною же на 180
- О переделке сего [моста] вновь над самым [...] речным канал[ом] на [...] По особому предпи[санию] господина гражда[нского] губернатора сочиняются особо план и смета, по концам же того мосту до

переводы и некоторые сваи погнили и к подчинке далее неспособный, длиною на

120

набережной предполагается выстилка по новому образцу мусорною мостовую длиною на

75

Чернігівський в'їзд

№	Настоящее положение мостов и гаток	Каким образом предполагается справление оных		
		Число погонных сажений	Число погонных сажений	
	От самого приезда Черниговского при повороте в левую сторону на Московской тракт состоит против кладбища Преображенского мост, на коем настилка, переводы и сваи во многих местах погнили и перила обломались, к починке вовсе неспособной, длиною на	20	Оной мост переделать вновь из способнейшего леса, а гнилой по выбрасывать с уменьшением чрез то меры, именно на С обеих сторон одного сделать вновь фашинную гатку, настлать ее ординарными пучками, а сверху соломою и землею длиною на	15
	А по обеим сторонам моста и гатки поделать перила, вырыть небольшие каналы для стока воды и оплести лозою	20	А по обеим сторонам моста и гатки поделать перила, вырыть небольшие каналы для стока воды и оплести лозою	30
	А с приезда Черниговского при повороте в правую сторону на Киевской тракт по прежде существовавшей большой дороге состоят низкие и грязные места, именно:			
1	При начале улицы, где был шламбаум длиною на	10	Оные все низкие места, коих выходит на	206
[2]	[Против] казака Бородея [на]	10	выгатить ординарным фашинником, а сверху соломою и землею,	
[3]	[Проти]в огорода корнета [П]роценка на	12	по сторонам же во всех местах	
[4]	Против купца Канцедала на	8	кроме плотины вырыть небольшие	
[5]	Против казака Баглая на	6	каналы для стока воды	
6	Против мещанина Пашка на	15		
7	Против мещанина Евмины на	5		
8	Против дома купца Кресанова и греческого огорода на	35		
9	Против грека Куртея и мещанина Ворожка на	25		
10	От дому Ляшкова до мостка на	30		
11	Против домов графа Безбородко и коллежского асессора Сердюкова в двух местах на	15		
12	На плотине, где имеются старые мельницы, между мостками на	35		

- На плотине имеющиеся 2 больших моста от стороны Черниговской строительной экспедиции по необходимости в рассуждении производящихся от неё работ уже переделаны и настояще исправлены
- 13 От плотины же до монастырской колокольни состоит деревянная мостовая ветхая и в некоторых местах от погнития свай, переводов и настилки неисправная, длиною на 80 Оную мостовую в рассуждение, что в нынешнее время обращён чрез неё весь городской проезд и потому вновь переделать не можно, то до времени нужно исправлять починкою

Київська дорога з Прилуцького в'їзду

№	Настоящее положение мостов и гаток	Каким образом предполагается справление оных	
		Число погонных саженей	Число погонных саженей
1	С самого въезда в город близ караульной будки против кузниц мост деревянной, на коем настилка и переводы во многих местах погнили и к починке совсем не способной на	30	20
		425	20
2	От одного мосту до городской большой деревянной мостовой, до дому купца Литвинца гать возвышенная, но в езде узкая, на коей бывший фашинник погнил [больш]ею частию, [п]ерил длиною на [фшин]ной гатке име[етс]я в разных ме[ста]х старые но [поч]иненные небол[ьши]е мостки всего	25	425

3	От оной гати до Киевской браны до мосту на проводном канале тут сделанном, деревянная мостовая во многих местах по гнилости дерева неисправная и еже-часно подчиняемая, на	400	жить, переделать вновь длиною на А по обеим сторонам оных и всей гати поделать перила, вырыть для стока воды каналы и оплести оные лозою Оную мостовую до времени, поколь мусорная по новому образцу будет начата, можно исправлять починкою, ибо чрез переделку недоста-нет дерева	25
---	--	-----	---	----

Київський об'їзд на Прилуцький тракт

№	<i>Настоящее положение мостов и гаток</i>	<i>Число погонных саженей</i>	<i>Каким образом предполагается справление оных</i>	<i>Число погонных саженей</i>
	По Беляковской улице от кладбища католического низкие и грязные места		На всех оных низких местах, коих выходит на	154
1	Против столяра Беляка длиною на	15	выгатить фашинным хворостом, ординарными пучками, а сверху со- ломою и землею шириною в езде	
2	Против купца Корсуна на	12	на 3 сажени, а по обеим сторонам	
3	Против дворянина Ярошевича на	15	вырыть для стока воды каналы.	
4	Против мещанки Шепелихи на	20	В том числе выгачено по особому	
5	Против домов мещан столяра и бондаря Бугаив на	45	поручению господина малороссий- ского генерал-губернатора фашин- ным хворостом в один пучок в двух	
6	Против грека Гонтия на	15	местах: против домов Шепелихи	
7	Близ проводного канала за сде- ланным чрез оной мостком про- тив дому купца Юрчевского на	12	на 20 и Бугая-бондаря на 10 саже- ней, всего на	30

Державний архів Чернігівської області,
ф. 128, оп. 1, спр. 490, арк. 23–24, 28–29, 32–32 зв., 36.
Рукопис, оригінал.

№ 5 – 30 вересня 1807 р. – [м. Ніжин]. – Рапорт міського голови м. Ніжина Сполатбога чернігівському цивільному губернаторові барону І.В. Френсдорфу про відремонтовані шляхи м. Ніжина та подальші плани діяльності місцевої влади

Ордером Ваше превосходительство от 28 настоящего сентября под № 10156 изъясняя полу- ченный Вашим превосходительством от Его сиятельства господина малороссийского генерал- губернатора рапорт мой о предложении, каким образом поправит худой переезд в городе Не- жине по Прилуцкому тракту и где проложит дорогу для объезда того поправляемого места доколе будет подчинено, предписать изволили мне с первою почтою донести Вашему превос-

ходительству нужно ли что по сему предмету учинить за сделанным уже распоряжением о направлении по городу Нежину дорог и мостов.

Во исполнение какого Вашего превосходительства [распоряжения] честь имею донести Вашему [превосхо]дительству, что когда по сделан[ному] мне от Его сиятельства препору[чении] в истекшем в июле месяце на изъясн[енном] Прилуцком тракту на имеющейся перед [выездом] в городе возвышенной земле[ою гатк]и с одной стороны несколько ниже [оной] на дороге разровнены мною бывшие земляные [бугры,] насыпи и выбои и открыт в бывшее тогда [погодливое и] сухое время пространный и совсем удобной [объе]зд, то оставалось для грязных осенних и весенних времен выгатить фашинником сию самую дорогу или назначенную мною в сходство предписания Его сиятельства Беляковскую улицу, о чем от меня как Его сиятельству вышеписанным препровождением к Вашему превосходительству рапортом представляемо было, так и в поданных лично мною в Чернигове Вашему превосходительству о исправлении всех обветшавших в городе Нежине мостов и гатей описаниях и местах под № 3 и № 4 подробно объяснено и сумма исчислена, но при учинении Вашим превосходительством о таком исправлении мостов и гатей распоряжения, с воли Его сиятельства объезд на Беляковскую улицу оставлен и выгачение фашинником как той улицы, так и наст[ила] разровненного мною на Прилуц[ком тракту] проезда не разрешено потому [что вследствие] исправления сего проезда сд[елание] разровнения бугров и неровнос[тей оказа]лось довольным, что до сентяб[ря, то есть] покуда продолжалось погодливое и сух[ое время] и было исправно и не затруднительно. [Сего] месяца от непрерывно почти по [нынешнее] время продолжающихся проливных дож[дей] и ежечасных переездов на сем тракту как выше поминаемая имеющаяся с самого в город въезда от первой караульной будки до городской деревянной мостовой длиною с небольшими мостками на 450 саженой возвышенная земляная гатка, по причине, что бывший на ней фашинник погнил и совсем не приметен, так и разровненная мною ниже оной по одной стороне для проезда дорога ныне так сделалась грязными и топными, что чрез простирающуюся на них в глубину на четверть, а в некоторых местах на половину и более аршина грязь и топкость проезд сделался весьма затруднителен и совсем почти невозможный, а на Беляковскую улицу без надлежащего выгачения [фаш]инником объезда также учредить ни[как] не возможно, к отвращению какова [затрудне]ния и к исправлению сего проезда в [нынеш]нее короткое и притом в рассуж[дении на]ступившей ярмарки крайне необхо[димое] время, не нахожу я других средств, [как] прописанную возвышенную и разгрязив[шуюся] гатку выгатить фашинником, [орди]нарными пучками на первой случай для скорости толщиною в два, а шириною как выходит в 4 пучка, на что для 425 саженой без мостков по примерному моему исчислению потребно фашин 30 000 пучков на 900 руб. и соломы для настилки поверху фашин 35 воз на 35 руб., мостки же на оной гатке имеющиеся прежде мною подчиненные и по непрочности и гнилости дерева ненадежные, подчинить вновь, на что и на всех рабочих для выгачения всей гатки полагаю суммы на 40 человек чрез 10 дней на каждого вдень по 30 коп. – 120 руб., всей же суммы для нынешнего выгачения и исправления сего проезда потребно будет 1055 руб., каковое выгачение фашинником послужить может и на будущее, поколь мусорная мостовая тут может быть начата, а особливо весеннее время, в которое грязь на сем проезде бывает не меньше настоящей. И поелику в исправ[лении гатки] в самое нынешнее время предст[авляется] крайность приступить же зараз [и притом] в рассуждении наступившей яр[марки] многократ[но] умножившегося проезда, [], то я решился заготовлять для [выгачения] фашины из принятой мною на испр[авление] прочих мостов гатей суммы с [тем], что чрез несколько дней, как скоро [завер]шится нынешний великий проезд, я [при]ступлю и к самому выгачению прописанной гатки. О чем Вашему превосходительству на благорассмотрение сим почтеннейшее представляю об исправлении и выгачении изъяснено на Прилуцкий тракт проезда и о

назначении выше исчисленной на то суммы просить честь имею разрешения, о чем и губернскому правлению к сведению от меня донесено.

Державний архів Чернігівської області,
ф. 128, оп. 1, спр. 490, арк. 62–64.
Рукопис, оригінал.

Морозова А.В. До історії ніжинських бруківок

Публікація представляє документи про стан і ремонт шляхів Ніжина у 1807 р.

Ключові слова: Ніжин, міські дороги, мости, вуличне покриття, ремонт шляхів, благоустрій.

Морозова А.В. К истории нежинской брушатки

Публикация представляет документы о состоянии и ремонте дорог Нежина в 1807 году.

Ключевые слова: Нежин, городские дороги, мосты, уличное покрытие, ремонт путей, благоустройство.

Morozova A.V. To history of Nizhyn setts

The publication presents the documents about the condition and repair the roads in Nizhyn in 1807.

Key words: Nezhin, city roads, bridges, street coverage, repair of ways, equipping with modern amenities.

УДК 94(477.51)(069.51):737-047.37(092)“Спаський”

ПОВЕРНЕННЯ В НІЖИН (корпус документів з епістолярію І.Г. Спаського)

У фондах Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського (далі – НКМ) зберігається певна частина епістолярію видатного вченого, нумізмата, музейника, ім'я якого носить цей науково-просвітній заклад. І хоча І.Г. Спаський покинув Ніжин у 1930 р., переїхавши на роботу спершу до Харкова, згодом – до Ленінграда, протягом всього довгого життя багатьма ниточками він був пов'язаний із рідним містом, доклавши певних зусиль, аби підтримувати цей зв'язок. Нещодавно НКМ отримав неочікуваний подарунок: під час пам'ятних наукових читань, присвячених 20-й річниці з дня смерті І.Г. Спаського, що проводилися Державним Ермітажем у листопаді 2010 р. в Санкт-Петербурзі, донька вченого Л.І. Вуїч подарувала музеєві кілька листів, адресованих І.Г. Спаському. Їх авторами були ніжинські краєзнавці, музейники, колекціонери, товариші Івана Георгійовича по навчанню в Ніжинському інституті народної освіти (далі – НІНО) у 1920-х роках.

Одним із перших почав листування з І.Г. Спаським завідувач кафедри російської літератури, доцент Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя (далі – НДПІ) Г.П. Васильківський. Він входив до когорти викладачів – організаторів Музею історії Ніжинської вищої школи у стінах alma mater Івана Георгійовича. Тож, на початку 1960-х років він звернувся до натовді відомого вченого з Ермітажу як до випускника цієї школи. Листування тривало й коли Г.П. Васильківський, будучи вже пенсіонером, працював у Ніжинському краєзнавчому музеї, відкритому в 1967 р. Зв'язок вони підтримували близько 20 років, до самої смерті Г.П. Васильківського у 1981 р. Головними темами їх листування були питання, що стосувалися історії Ніжина, біографій видатних його мешканців, доля відомих ніжинських скарбів – Пашківського та Магєрського, знайдених у другій половині XIX ст., новини інститутського життя.

Кілька листів до І.Г. Спаського належать Ганні Захарівні Снітко. Цікава історія її знайомства з Іваном Георгійовичем. Задовго до початку їх листування, ця ніжинська мешканка багато чула про нього від своєї сусідки Калерії Федірівни Дуканової, яка знала Ваню Спаського з дитинства. Остання була подругою його старшої сестри Євгенії, разом із нею навчалася в Ніжинській жіночій гімназії П.І. Кушакевич, згодом на Вищих жіночих курсах у Москві. Коли К.Ф. Дуканова переїхала до Львова, Ганна Захарівна взяла на себе сміливість запропонувати своє товариство відомому науковцю. Іван Георгійович відгукнувся на її лист. Як виявилось згодом вони мали одне захоплення – поштові картки із зображеннями старого Ніжина. З листування видно, що між ними відбувався обмін колекційними екземплярами та фотокопіями поштових карток. За життя Іван Георгійович нечасто відвідував рідне місто, але цікавився тим, як змінювалося з роками його обличчя, в якому стані перебувають старовинні архітектурні споруди. І Ганна Захарівна стала для нього сумлінним інформатором. У 1981 р. Іван Георгійович востаннє приїхав до рідного міста. Тоді вони й зустрілися. Г.З. Снітко подарувала йому старовинний фотоальбом поштових карток із зображеннями старого Ніжина, виданих на початку ХХ ст. Завершуючи земне життя, Іван Георгійович запевнив передати цей подарунок до НКМ – що й зробила його донька під час роботи І Спаських міжнародних наукових читань (жовтень 2010 р.)

Два з отриманих НКМ від Л.І. Вуїч листа написані представницею московського земляцтва ніжинців Раїсою Хацкевич, колишньою студенткою НІНО. Вона звернулася до І.Г. Спаського з пропозицією підтримати вимоги колишніх студентів до керівництва інституту в Ніжині у справі увіковічення пам'яті “А.А.” – Олександра Олександровича Карпека, який був директором НІНО в 1920-х роках. Сам собою лист не надто інформативний, але зберігся машинописний варіант відповіді І.Г. Спаського на нього, який найкращим чином характеризує вченого як принципову людину. Він чітко й аргументовано відстоює свій погляд на питання, при цьому намагаючись не образити дописувача і, водночас, захистити працівників інституту. Це той випадок, який засвідчує оманливу простоту Івана Георгійовича. Як згадував його учень – нині доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України М.Ф. Котляр: “Його [І.Г. Спаського – *авт.*] простота “паче гордості”, він знав собі ціну”. На жаль, щирість і відвертість І.Г. Спаського, нездатність на брехню розцінювалась тими, хто його мало знав, як прямолінійність. Що і доводить відповідь Р. Хацкевич.

Серед авторів листів зустрічається ім'я Віктора Герасимовича Шняка, мешканця м. Борисоглібська Воронежської області (сучасна Російська Федерація). На жаль, не вдалося з'ясувати ким була ця людина, коли відбулося його знайомство з Іваном Георгійовичем. Зміст листів дає можливість припустити, що він був колекціонером, оскільки мова йде про обмін старовинними поштовими картками.

Після смерті І.Г. Спаського в 1990 р. співробітники НКМ продовжили листування з його родиною. Підтримував зв'язок із удовою та донькою вченого тодішній науковий співробітник музею О.С. Морозов. Зараз у Ніжин повернулися 2 його листа та чернетка відповіді на нього доньки Івана Георгійовича Лади Іванівни Вуїч. Головне питання, що цікавило музейника – складний і драматичний період життя Івана Георгійовича – роки безпідставних репресій з боку радянської держави (початок 1930-х років). Обговорювалося питання ідентифікації будинку родини Спаських і заходів з увікові-

чення пам'яті видатного вченого на малій батьківщині. Здійснитися цим намірам судилося лише останніми роками – лише в грудні 2009 р. Ніжинському краєзнавчому музею було присвоєне ім'я видатного земляка, а у жовтні наступного року під час роботи згаданих І Спаських читань на будинку родини Спаських, який колись належав батькові Івана Георгійовича – прот. Георгію Івановичу Спаському, з'явилася меморіальна дошка. Так відбулось повернення І.Г. Спаського до Ніжина.

У пропонованому корпусі епістолярію збережена мова оригіналу листів і їх авторська стилістика з незначними виправленнями відвертих описок і помилок. Пунктуація приведена до норм сучасної літературної російської мови. Реконструйовані частини тексту подані у квадратних дужках. Загальноприйняті скорочення не реконструювалися.

№ 1 – [1962 р.] – [м. Ніжин] – Лист Г.П. Васильківського до І.Г. Спаського

Глубокоуважаемый Иван Георгиевич!

Благодаря добрым людям узнал, что в Ленинграде живет еще один старый нежинец, питомец Нежинского ин[ститу]та. От души поздравляю Вас с наступающим Новым 1963 годом! Желаю, чтобы он положил начало систематической и крепкой связи Вас и Вашей alma mater, подобно той, которую имел Н.С. Державин [1], которую имеет до сих пор Данилов Влад[имир] Валерья[нович] (83 г.) [2] Большая Пушкарская 35, кв. 49.

Вас здесь, в Нежине, помнят дочери Добиаш [3]. Сохранились ли у Вас старые материалы об институте. Если нет, то пришлите нам свою фотографию для музея Гоголя Нежинского института. Недавно мы приобрели памятник проф. Резанову В.И. [4] и скоро установим. Пишите мне.

С уваж[ением] Г.П. Васильковский – зав[едующий] каф[едрой] русс. лит[ерату]ры [5]

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка "І.Г. Спаський".
Рукопис. Оригінал.

№ 2 – 09 червня 1963 р. – [м. Ніжин] – Лист Г.П. Васильківського до І.Г. Спаського

9июня 1963 г.

Уважаемый Иван Георгиевич!

Кланяюсь Вам с повинной головешкой: не смог я выполнить полностью Ваше поручение. Нашел и посылаю фотокопию портрета В.Г. Ляскоронского (1914 г.) [6], а вот второго, В.Р. Фохта [7], как я ни бился – нигде не нашел. Родственников его нет в Нежине. Есть младший брат в Москве Фохт У.Р. [8]. Адрес даю: Москва А-55, Тихвинский переул., д. 10/12, корпус 5-й, кв. 316, Фохт Ульрих Рихардович. Он доцент лит[ерату]ры. Супруга В.Р. Фохта умерла, а его перед войной забрали, как немца, наши органы и после этого о нем ни слуху, ни духу. Вот пока и все по этому вопросу.

Недавно мы установили небольшой скромный памятник В.И. Резанову, проф. Нежинского Пед[институ]та. Он был уже чл[еном-]корр[еспондентом] АН СССР. Умер в 1936 г. По инициативе его учеников, ныне здравствующих, профессоров П.К. Волонского (Киев) [9], Д.Н. Введенского (Москва) [10], больших энтузиастов Нежинского ин[ститу]та Н.И. Митрофанова [11], Д.В. Соколова [12], В.А. Заболоцкого [13] и А.А. Карпеко (Воронеж) [14] были собраны по подписке средства и заказан мраморный пьедестал с обелиском. Хотели поставить мемориальную доску на доме, где он жил [15], но Черниговский Облисполком отказал (к нему мы обратились с просьбой разрешить). А мотивов никаких.

Скоро буду в Ленинграде: поработаю в библиотеках над своей темой. Зайду обязательно к Вам. Шлю Вам наилучшие пожелания.

С товарищ[еским] приветом Г.П. Васильковский.

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка "І.Г. Спаський".
Рукопис. Оригінал.

№ 3 – 29 червня 1963 р. – [м. Москва] – Лист М.І. Митрофанова до І.Г. Спаського

29.06.1963

Многоуважаемый Иван Георгиевич!

Недавно я с огорчением узнал, что Черниговский Облисполком без указания мотивов отклонил ходатайство об установлении мемориальной доски на доме, где жил В.И. Резанов (ходатайство возбуждалось, поскольку В.И. Р[езанов] был членом-корреспондентом Ак[адемии] Н[аук] УССР [16]). В Нежинском Институте думают, что вопрос можно поставить на основе писем от старых нежинцев. Вот и я пишу Вам об этом: не сочтете ли и Вы возможным прибавить свой голос в этом вопросе? Письмо надо адресовать в Облисполком, но направить его следует Григ[орию] Петр[овичу] Васильковскому (зав[едующему] кафедрой русской литературы в Неж[инском] Ин[ституте]те), чтобы письма вместе с новым ходатайством Института все сразу пошли в Облисполком. По этому поводу я одновременно пишу всем своим товарищам по Институту, с которыми поддерживаю связь.

Если Вы бываете в Москве, тоя был бы очень рад, если бы Вы сумели найти время для установления личного знакомства. Будьте здоровы!

С сердечным приветом Ваш однокашник Н. Митрофанов.

P.S. Адрес Г.П. Васильковского: г. Нежин, Черн[иговская] Обл[асть], ул. К. Маркса [17], 1, кв. 15.

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка "І.Г. Спаський".
Рукопис. Оригінал.

№ 4 – 9 червня 1966 р. – [м. Ніжин] – Лист Г.П. Васильківського до І.Г. Спаського

9 июня 1966 г.

Дорогой Иван Георгиевич!

Вчера только вернулся из Крыма, где в течение месяца работал председателем Госкомиссии Симферопольского (Крымского) Педагогического ин[ститу]та [18].

С удовольствием прочитал Ваше интересное, насыщенное фактами письмо, которое, безусловно, поможет нам в розысках необходимых музейных материалов. Мне понравилась суровая и горькая правда того, как мы бесхозяйственно относимся к ценнейшим реликвиям своего прошлого, а потом начинаем сожалеть, да уже поздно.

Я лично не житель Нежина. Приехал с Южного Урала, где учился в Златоусте, потом в Москве. Работал в Перми, Тюмени и Свердловске. В Нежине с 1944 года. Но Нежин мне стал родным местом и все, что связано с историей, стало дорогим.

Нам известно об открытках фотографа Малкина [19]. Мы получили несколько штук, как это ни парадоксально, из ГДР, от воинов Советской армии, питомцев Нежинского Пед[агогиче-

ско]го ин[ститу]та. Бывает же такое! Но никто в Нежине не знает о знаменитом Пашковском кладе [20]. Когда это было? Что за клад? Где? Мне известен дом Пашковых по бывш[ей] Миллионной ул., что идет к женскому монастырю. Не здесь ли это было? Из этого дома петлюровцы ночью 1919 г. увели професс[ора] Нежинского инст[иту]та Заболотского Петра Александр[ови]ча [21] и расстреляли за городом.

Я нашел несколько семей – коренных нежинцев, но увы, они ничем не хотят поделиться, хотя старые люди, из них две греческие семьи с богатым прошлым... (Кунилакис [22]). Старушка за 90 лет, но она цепко костлявыми руками держит все, хотя никуда уже не выходит.

Об архиве М.Н. Бережкова [23] я собирал сведения, но увы – его растащили по частям.

Я знаю роман И. Ясинского “Роман моей жизни” о годах учения в Гимназии при Нежинском лицее [24], но романа “Глушь” не слышал. Если его можно достать (у нас в биб[лиоте]ке нет), я с удовольствием прочитаю.

Побывав в Симферополе, я нашел питомца Нежинского ин[ститу]та, теперь профессора языка русского Германович Александра Иллатьевича. Он передал мне интересный альбом с видами старого Нежина. Альбом достался ему от покойного профес[ора] Петухова [25], долгое время работавшего в Нежине, а потом переехавшего в Симферополь.

Очень прошу сообщить подробности раскопок в Нежине, о которых Вы знаете [26]. Желаю Вам доброго здоровья! Будете в Нежине, заходите ко мне на квартиру.

С уважением Г.Васильковский.

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка “І.Г. Спаський”.
Рукопис. Оригінал.

№ 5 – 01 березня 1970 р. – [м. Москва] – Лист Р. Хацкевич до І.Г. Спаського

1.03.1970г.

Здравствуйте, Ваня!

Представляю Ваше удивление, когда посмотрите на автора письма, но А.А. [27] объединял своих питомцев не только при жизни, а так же и после ухода из нее.

Правда, писать Вам должен был Зика Бернштейн, а не я, но он оказался в плену своих обязанностей “нежного дедушки”, а кроме того он еще и лодырь преизрядный – по письменной части, во всяком случае. Сегодня я выяснила, что письма он Вам не написал и мы решили, что вернее будет, если он даст Ваш адрес. Такова предыстория моего письма. А теперь перехожу к сути.

Дело в том, что мы тут – группа москвичей, решили обратиться в Нежинский институт с письмом об увековечении памяти А.А. (письмо, вернее, копию посылаю). Мы уверены, что Вы с нами солидаризуетесь. Вы, нежинцы, там в Ленинграде кажется крепко спаяны и достаточно мне адресоваться к Вам, чтобы все там (я знаю троих) присоединились к нам и, в свою очередь, написали в институт с той же самой просьбой. Мне кажется, что особенно неприемлемых требований мы не поставили. Мы тут с Зикой так подумали, и нам кажется, что письма Вам посылать не стоит, а достаточно указать, что Вы знакомы с нашими требованиями и присоединяетесь к ним. Но думаю, что учить Вас не надо – “сами с усами”.

Теперь второе. Для увековечения памяти А.А. мы, несколько человек, решили выпустить сборник, вернее издать сборник воспоминаний об А.А. Я и Люся Худякова уже такие воспоминания написали, думаю на той неделе переправить в Нежинский институт. Насколько я помню, и Вы и Сеня Лигун [28] тоже были довольно близки с А.А. и неплохо бы Вам тоже взяться за перо и поделиться воспоминаниями. Я думаю, что Вы мне ответите на письмо и поделитесь своими соображениями. Ответ не откладывайте в долгий ящик.

Кроме того, у меня к Вам просьба. Если Вы будете в Москве, постарайтесь связаться со мной по телефону 242-45-39. Лучше всего звоните мне вечером после 7 часов, а еще лучше, если бы Вы зашли. У меня есть довольно интересные письма А.А., ибо переписывались мы с ним можно сказать до последних дней жизни Александра Александровича – мы были дружны и искренне привязаны друг к другу. А Лева мне пишет, что Вы имеете некоторое отношение к Киеву по поводу документов. Ну, ладно, это позже. Все. Я написала в Киев Ане Миронец так же Гале Колесник и Наде Сладковской [29]. Думаю, что общими усилиями добьемся успеха.

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка «І.Г. Спаський».
Рукопис. Оригінал.

№ 6 – 30 березня 1970 р. – [м. Ленінград] – Лист І.Г. Спаського до Р. Хацкевич

30 марта 1970 г.

Дорогая Рая!

Возвращаю Вашу рукопись, которую мы с Сеней прочитали. Конечно, только хорошо, что Вы с Е.Ф. записали и отослали на наш институт воспоминания. Их сохраняют в давно имеющемся там Музее истории института, а может быть, когда-нибудь и опубликуют. Мы с Сеней могли бы написать то же самое и именно поэтому писать нам уже совершенно незачем. Добро бы была возможность охватить воспоминаниями значительный отрезок жизни А.А. Но Вы хотите собрать в неограниченном количестве записи об одних и тех же двух-трех годах нашего общения с А.А., и не задумывались, какая зеленая скучища получилась бы, будь это напечатано в задуманном Вами виде. Ведь книги издаются для живых, а не для мертвых... Несомненно, никто не возьмется за такой сборник, так что этот вопрос можно считать исчерпанным.

Теперь – насчет борьбы, к участию в которой Вы нас приглашаете. Как мы могли понять, предстоит эта борьба, прежде всего с институтом, в котором учился и учил нас А.А. – за выполнение в 5-ти месячный срок всех Ваших требований. Прежде всего, интересно, что сказал бы об этом сам А.А.? Вы поспешили заверить институт, что Вас полностью поддерживают нежинцы-киевляне и нежинцы-ленинградцы, а мы оба, между тем не можем согласиться как с содержанием, так и с тоном Вашего “меморандума”. Будет хорошо, если Вы постараетесь понять нас правильно.

Мы совершенно согласны с тем, что благодарная память об А.А. должна сохраниться в институте. Очень приятно, что кое-что уже сделано и делается там, давно и притом совершенно самостоятельно, своим умом и, главное, без погромыхивания демоническими нотками (помните?) на бедных провинциалов из самой столицы! В музее есть и портрет А.А. и какой-то материал его и нашего времени. (Музей с благодарностью принимает все, что ему присылают). Разумеется, он не обходит и несколько десятков лет жизни института после ухода А.А. Есть там и Н.Г. Куис [30], и многие другие; это очень хорошо – это тоже были хорошие, достойные люди, заслуживающие доброй памяти. Мы считаем, что кое-что из Ваших требований даже выполнимо – напр[имер], установка к юбилею мемориальной доски: этот вопрос нужно проводить только через Областное и Республиканское управление Охраны памятников, и, может быть, еще можно успеть. В целом же Ваш документ выглядит наивно и несерьезно.

Между прочим, за нашими делами, мы с Семеном не забываем институт, поддерживаем с ним – через музей – постоянную связь и, когда требуется, приходим ему на помощь: разумеется без всякого поучательства и высокомерия. Мы убеждены, что и сегодня в институте работают достойные, вполне самостоятельные люди, продолжающие дело А.А. и заслуживающие самого уважительного отношения – и совершенно не заслужившие, чтобы не спрося предварительно их мнения, не зная обстановки, им давали “руководящие указания”, да еще в столь катего-

ричном тоне. Из-за этого тона и явной невыполнимости большинства требований мы с Семем и считаем просто неудобным поддерживать такие требования. А уж “борьба”, в которую Вы хотите нас вовлечь, выглядит как своего рода “юбилейный подарок” институту.

Мы знаем, что в Нежине сегодня работают изо всех сил. Многое не ладится, задерживается (кажется, это касается и давным-давно запланированного юбилейного издания). Но, во всяком случае, имеются утвержденная во всех соответствующих инстанциях программа юбилея и план подготовки к нему, которые ломать уже просто поздно. Вы же требуете, выдвигаете свою программу: памятник, доска, переименование, стипендия, издание трудов, издание сборника воспоминаний... И никакой гарантии, что в следующем Вашем письме вслед за проектом музея-мемориала не возникнут еще какие-нибудь величественные планы. Причем в оставшиеся до юбилея считанные месяцы почти все совершенно нереально (согласование памятника – в Правительстве республики, изданий – Министерстве, Комитете по делам печати, Министерстве финансов и т.д. и т.п. Все это делается, разумеется, из беззаветной любви к А.А., который ни похвалить, ни обругать Вас за усердие (ой, как обругал бы!) не может, но, к сожалению, реально обращается против людей, продолжающих его дело. Как ни неприятно, нам с Сеней не миновать изложить и наше отношение ко всему этому для института...

К юбилейной комиссии я никакого отношения не имею и в части приема гостей в Нежине ничего не знаю. Мне кажется, что проще всего писать в Юбилейную комиссию и справиться на что можно рассчитывать (только вежливо и без погромыхивания). Не представляю себе, где все это будет происходить, кого будут пускать, а кого “велено не пущать”. Вероятно, кто-нибудь уже ломает голову над всеми этими проблемами. А мы с Вами во время не подсказали, чтобы крытый стадион построили и мягкие кресла для нас поставили! Это уже в шутку.

Деньги от нас двоих Сеня уже отослал, Верненко знает, а Толя Сцепуро, к сожалению, лежит в больнице и до него не добраться. Свое мнение о том, как нужно сохранить рукописное наследие А.А. я давно изложил и сообщил Доре Павловне [31]. Гос[ударственный] Архив – самое надежное хранилище, а Ваш мемориал – воздушный замок. Я был бы спокоен только узнав, что все документы уже в архиве, и, значит, обеспечены от случайностей и гибели. Кстати, в музее подлинные документы никогда не экспонируются, а только фотокопии, чтобы Вы знали.

Несчастливая и неисправимая привычка у меня быть искренним и говорить то, что думаю. Так что, пожалуйста, постарайтесь понять меня и не обижайтесь. И то – на это послание, будь оно неладно, ушли, с мясом вырванные из рабочих часов три моих вечера. Первые редакции были гораздо энергичнее, а я ведь понимаю, что Вами руководят наилучшие, достойные уважения чувства!

Будьте здоровы, всем привет от нас с Сеней.

И. Спасский.

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка “І.Г. Спаський”.
Машинопис. Чернетка.

№ 7 – [не раніше квітня 1970 р.] – [м. Москва] – Лист Р. Хацкевич до І.Г. Спаського

Ваня!

Получила Ваше письмо от 30 апреля 1970 г. Какая противоположность тому, что было написано так недавно. Признаться, Ваше письмо больше чем удивило меня – оно ранило меня. Главное Ваш тон – тон непогрешимого Папы Римского по отношению к “заблудшей овце”. По-видимому, Вы забыли, что пишете не неопытной наивной девочке, а учителю-орденоносцу, коммунисту, имеющему за плечами довольно-таки солидный жизненный опыт и прошедший нелегкую школу жизни. Что же заставило меня Вам ответить? Первое и основное, прозвучавшая в Вашем письме угроза, что пошлете в институт Ваше с Лигуном CREDO. Вы учили последствия этого? Первое, что сведете

на нет все наши усилия по увековечению памяти А.А. Второе, Вы подумали в какое положение Вы ставите москвичей (инициативную группу). Ведь на письме в институт подписи целого коллектива, в том числе, и Вашего друга Зики, который, кстати, одобрил текст его.

Поэтому, если Вы еще не написали в институт – не пишите, Вас это ни к чему не обязывает. Своим молчанием Вы отмежевываетесь от нас. Теперь отвечаю по существу Ваших “обвинений”.

1. Почему мы указываем на Вашу поддержку? Рассчитывать, во-первых, никому не возбраняется, тем более, если основанием для расчетов служит Ваше хорошее теплое письмо от 4 марта. Во всяком случае, так его поняли все товарищи, собравшиеся 1 апреля на обсуждение ответа института, в том числе Павлик Котельников, Вася Петренко, Зика Бернштейн и др. Почему же Вы отказались от всего, что Вами было написано в предыдущем письме, почему?

2. Что Вы понимаете под борьбой? Неужели какие-нибудь грязные методы, нападки на институт? Напрасно. Я борьбу понимаю совсем по-другому. Свидетельством этому служат письма, (автором которых являюсь я) принятые на нашем собрании и направленные в Неж[инский] Институт и др. организации, чтобы достигнуть хоть небольшого в вопросе увековечения памяти А.А.

Разве что-нибудь оскорбительное есть в этих письмах? Конечно, нет, как не было этого и в предыдущих письмах. Это все Ваши домыслы – плод воображения Вашего и Сени.

3. Вы ставите под сомнение, доволен был бы А.А. нашими хлопотами? Уверена – да. Во всяком случае, больше, чем равнодушием его “трезвомыслящих” друзей. Пишу так уверенно потому, что нас с А.А. связывали глубокая привязанность и взаимопонимание, и я больше чем кто-либо другой знала, как он страдает, что труд его жизни останется неизданным и что сам он не оставит в жизни никакого следа. Вот почему первым пунктом и был поставлен вопрос о создании комиссии по обработке и изданию его монографии. Это отнюдь не значило, что необходимо это сделать к юбилею, как и в ряде др. мероприятий сроки не указывались.

Кроме того, да будет Вам ведомо, что у меня лежат 10 его писем с автобиографией, он хотел, чтобы я написала его биографию, это Вам говорит о чем-нибудь? Наконец, его брат Лева, с которым я поддерживаю переписку и держу в курсе всех дел, пишет слова благодарности мне и Н. Сладковской, что мы не забыли его брата. Что Вам еще надо?

4. Теперь, почему Вы считаете, что я так наивна, что ограничиваюсь в воспоминаниях отрезком в неск[олько] лет. Далеко не так. Во-первых, я обратилась к Лева, чтобы он прислал воспоминания уральцев (он согласен), во-вторых, я собиралась написать однокашнику А.А. – Зеггерсу в Ригу. В третьих, в письме в Неж[инский] Ин[ститу]т я обратилась к А.А. Белану [32]. Видите, как Вы перебарщиваете? Наконец, что Вы член юбил[ейной] Комиссии мне писала Н. Сладковская со слов проф. Васильковского. Кому верить не знаю, на этом кончаю.

Скажу только, что не стоило тратить 3-х драгоценных вечеров на письмо полное демагогии и иронии. Такая “искренность” бывает страшнее любого оскорбления, которое может уложиться в три строчки. Всего доброго.

Хацкевич.

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка “І.Г. Спаський”.
Рукопис. Оригінал.

№ 8 – 25 жовтня 1976 р. – [м. Ніжин] – Лист Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. гоголя до І.Г. Спаського

Многоуважаемый Иван Георгиевич!

Огромное Вам спасибо за теплое письмо и фотографии для нашего музея [33]. Мы как раз планируем обновить некоторые стенды, так что присланные Вами документы помогут [организации] интересной экспозиции.

Приезжайте к нам в Нежин. Вы всегда будете в нашем институте дорогим гостем. Еще раз благодарим за фотографии, желаем доброго здоровья, всего самого наилучшего. С искренним уважением.

и.о. ректора – П.Ф. Смирнов
25.X.1976г.

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка “І.Г. Спаський”.
Машинопис. Оригінал.

№ 9 – 26 червня 1977 р. – [м. Ніжин] – Лист Г.П. Васильківського до І.Г. Спаського

26 июня 1977 г.

Дорогой Иван Георгиевич!

13 июня я ездил в Киев. Мне хотелось по-больше узнать о Мих[аиле] Мих[айловиче] Новицком [34]. Для этого я зашел в Литературный отдел УРЕ к его редактору Саране Федору Кузьмичу. Добрый, обязательный человек, каких мало! Он направил меня к супруге Новицкого – Раисе Павловне Товстухе (Новицкой). Там я узнал нелегкую судьбу одного из энтузиастов шевченковедов.

18 июня я получил от Раисы Павловны бандероль с фото Новицкого, краткой биографией, а вот 23 июня получаю письмо от Федора Кузьмича Сараны, где он сообщает, что Раиса Павловна внезапно скончалась.

На поиски Новицкого натолкнули Вы, как-то заметив в письме, что однажды Михаил Михайлович показывал Вам в Нежине дом, где когда-то (1846) останавливался Т.Г. Шевченко. И так мне захотелось найти этот дом, отметить его каким-то мемориалом, что я решил искать материалы о Новицком. К сожалению, Раиса Павловна ничего об этом не знает, хотя она и нежинка, но не интересовалась темой. Вся надежда теперь на Вас, Иван Георгиевич! Если приедете – вспомните. Большую услугу сделаете этим городу.

О Л.И. Глебове [35]. Я перебивал у всех почти Бордоносов, какие есть в Нежине. Но они не больше, как просто однофамильцы. Беседовал и с той старушкой (94 года), что по воспоминаниям Вашей знакомой, утверждала, будто бы священник Ф. Бордонос жил недалеко от Института. Ничего подобного! Он приезжая из Веркиевки, в Нежине живет с 1924 года и священника Бордоноса не знает. Недавно умерла.

А вот недавно один работник милиции города сказал мне, что его приятель Борисовец рассказывал им, ученикам школы, что в домике, где сейчас живут пожарники (Каланча) жил у своего тестя Бордоноса байкар Л.И. Глибов [36]. Мы с работниками музея (Шоходько [37]) смотрели этот дом. Он несколько перестроен сейчас, убран фронтон, кирпичом облицованы стены.

Как Ваше здоровье? Как прошли дни нумизматики с гостями из ГДР. Думаете ли побывать в Нежине в этом году? Будьте здоровы и благополучны.

С уваж[ением] Г. Васильковский.

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка “І.Г. Спаський”.
Рукопис. Оригінал.

№ 10 – [1977 р. (?)] – [м. Ніжин] – Лист І.Г. Спаського до Г.П. Васильківського

Дорогой Григорий Петрович, забыл Вам написать, что в Москве, будучи на выставке “Москва-Париж”, отыскал вазочку, о которой писал. Это небольшой сосудик в виде “гарбуза” – тыквы – рисунок на обороте. Может быть окажется случай побывать после окончания выстав-

ки у нынешних хозяев и посмотреть на марку или вообще узнать, на чем основывается эта атрибуция. Пока что думаю, что это недоразумение – изготовление фаянса в Нежине.

На моей улице, называвшейся Судейской [38], ближе к зданию суда [39], сразу за перекрестком с ул. Стефана Яворского, на той стороне, что и наш дом, был довольно скромный, как думаю, деревянный, оштукатуренный “Дом трудолюбия”, в котором обитали какие-то старушки. Больше всего запомнилась мне вывеска с этими словами. Потом старушки повымирили и последним, припоминающимся обитателем этого дома был китаец, отставший от красной гвардии и женившийся на русской. У них было, как помнится, трое очаровательных ребят, китайчат улучшенной выделки. Из нашего сада на улицу свешивался грецкий орех – его нет теперь – он этих китайчат очень привлекал, а с самим китайцем я как-то был в ночном дежурстве на улице. Вот если бы раскопать в архиве историю постройки Богоугодного заведения – ведь оно строилось вероятно, чуть раньше Института [40], может быть там понадобилось дерево дома Витгенштейна [41].

Огромная потеря для Нежина гибель этого первоклассного здания, разобранного после войны на кирпич. Это постройка по проекту прославленного Старова [42]. Знаю, что в Железнодорожном музее Ленинграда есть чертежи этого здания или исходный чертеж. Вот готовое здание было бы хоть для Исполкома, хоть для музея – красавец дом. И даже фотографии не сохранилось ни у кого, а между прочим и у Евг[ени] Юрьевны [43] было фото группы медии[инского] персонала госпиталя времен 1-й мировой войны, и она там снята была. Вообще – ужасно, что когда заготавливали кирпич после войны, никто не вспомнил о нашей нежинской “Стене коммунаров” – во дворе этого Богоу[одно]го заведения немцы в [19]18 году изо дня в день в 12 часов, с немецкой пунктуальностью расстреливали захваченных партизан Крапивянского [44]. Какой памятник получился бы, если бы сохранить кусок этой стены. Там, конечно и зарывали расстрелянных и под теперешней застройкой остались безвестные могилы.

В годы моего детства в Графском саду вдоль Магерской улицы [45] была хорошо видна яма от разобранного дома Безбородко, если покопаться там, непременно нашлись бы обломки от кафельных печей, дом был, вероятно, лучший в городе – в нем останавливалась Екатерина 2 по пути в Крым. Где-то между воротами сада и Остром была эта яма.

В Рукописном отделе Публ[ичной] Библиотеки [46] есть альбом рисунков – он, наверное, упоминается [...]

И. Спасский.

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка “І.Г. Спаський”.
Машинопис. Чернетка.

№ 11 – [січень 1980 р.] – [м. Ніжин] – Лист Г.З. Снітко до І.Г. Спаського

Глубокоуважаемый Иван Георгиевич!

Получила Ваше письмо с поздравлениями и добрыми пожеланиями, большое спасибо. Рада, что Вам понравились высланные мною Вам фотокопии открыток, была почему-то уверена, что костела среди видов Нежина, который Вы так свято храните память о нем, у Вашем альбоме нет.

Что касается фамилии Снитко, отвечаю: я ее привезла с Житомирщины (там жила 18 лет). Моя родная фамилия Боброва (из переселенцев в давние времена донского казачества; в старые времена в Нежине были такие фамилии как Бобров, Смелянские, Сучковские и др.) Может быть, помните. А фамилия подруги Вашей кузины вероятно просто однофамильцы, а если они родом из Новогрудка (Белорусь), так возможно, что-то в родословной и было.

А теперь, глубокоуважаемый Иван Георгиевич, если Вы так любезно мне ответили на мое письмо, разрешите обратиться к Вам еще с одним вопросом. Знаю, что Вы работаете в Эрми-

таже. Напишите мне пожалуйста, нет ли в Эрмитаже отдела древнерусской живописи (имею ввиду иконопись). В Русском музее знаю, что есть, а вот в Эрмитаже не знаю. У меня есть небольшая иконка по дереву маслом, датирована 1730 годом. 250 лет это уже возраст, и она без сомнения представляет редкость в наше время. Мне очень хотелось ее передать именно Вам, а как бы Вы с ней поступили – на Ваше усмотрение. Оставлять мне ее нет кому – несмотря на то, что у меня двое детей, им это не нужно. Я прожила тяжелую жизнь, ко всему перенесла инфаркт. Так что жизнь моя на исходе. Мне хотелось бы именно Вам передать эту старину. Напишите, если Вам позволит время.

С искр[енним] уважением и наилучшими пожеланиями к вам и Вашей супруге.

Анна Снитко.

P.S. Посылаю Вам два новых вида Нежина.

Январь 1980 г.

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка "І.Г. Спаський".
Рукопис. Оригінал.

№ 12 – 02 червня 1980 р. – [м. Ніжин] – Лист В.Г. Шняка до І.Г. Спаського

2.06.80 г.

Дорогой Иван Георгиевич!

Пока удалось обнаружить и обменять одну открытку г. Нежина. Посылаю ее Вам. Поиски продолжаю. Вы упоминали, что имеете "Соборную площадь" [47], но так как под одинаковыми названиями часто выпускали виды с разных точек, то возможно подойдет Вам.

На обороте имеется штемпель, судя по твердому знаку – дореволюционный. Видимо и тогда уже были собиратели открыток. Как что появится еще – немедленно пошлю. Как Ваше здоровье? Желаю Вам самого наилучшего, успехов во всем задуманном, крепкого здоровья!

С глубоким уважением.

Ваш Шняк В.Г.

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка "І.Г. Спаський".
Рукопис. Оригінал.

№ 13 – 12 червня 1962 р. – [м. Ніжин] – Лист В.Г. Шняка до І.Г. Спаського

12.06.80 г.

Дорогой Иван Георгиевич!

Получил Ваше письмо, большое спасибо. Очень рад, что посланная открытка г. Нежина интересна для Вас. Поиски открыток г. Нежина продолжаю. Про открытки Киева, Вознесенский спуск и Пинска, Вы мне не писали. Вы просили днепровские плавни, Кинбурн и косу. Нужные Вам Вознесенский спуск и Пинск начну запрашивать. У меня есть открытка Киева "Александровский спуск и гора Св. Владимира", но это, во-первых, не то, во вторых – открытка исписана на стороне изображения.

Ваша работа по 18 веку обещает быть очень интересной, тем более, что этот век еще не осознанно и разрабатывался. Желаю Вам больших удач! Когда можно рассчитывать на выход этой

работы? Наверное, 1981–[19]82 гг.? Я очень мало знаю о вел[иком] князе Георгии Михайловиче. Есть ли что-либо из книг, где более или менее описывается его жизнь, увлечения?

Желаю Вам крепкого здоровья, успехов во всем, исполнения всего задуманного!

С глубоким уважением Ваш Шняк В.Г.

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка «І.Г. Спаський».
Рукопис. Оригінал.

№ 14 – 11 липня 1980 р. – [м. Ніжин] – Лист Г.П. Васильківського до І.Г. Спаського

11 июля 1980 г.

Дорогой Иван Георгиевич!

Прошу прощения, что долго не отвечал. Целый июнь месяц жил в Кировограде, где по командировке Министерства Просвещения УССР работал председателем Государственной экзаменационной комиссии Кировоградского Пединститута им. А.С. Пушкина [48]. Потом писал отчет по результатам экзамена.

Вчера побывал у загадочной Вашей корреспондентки Анны Захаровны Снитко [49]. Ею оказалась пожилая женщина лет за шестьдесят, патриот своего города Нежина. У нее есть несколько альбомов фотографий по г. Нежину, статьи из газет и журналов по истории города. Вчера мне не удалось из-за позднего времени осмотреть все фотографии альбома. Надеюсь выбрать более свободное время и по внимательнее осмотреть ее материалы. О Вас она узнала от Калерии Федоровны Дукановой [50] и написала Вам. Калерия Федоровна много рассказывала о Вас хорошего.

К сожалению, увидеть Калерию Федоровну и Вам и мне едва ли удастся. По сообщению Снитко, она нынче не вернулась домой из Львова, где зиму проводила у дочери. Умер зять ее, муж дочери. Они сильно переживали эту потерю. Силы оставляют настолько чувствительно, что ехать в Нежин ей уже нелегко. Скоро придет дочь, продаст дом и все будет кончено.

Я потихоньку работаю вахтером в музее. Давно сдали в редакцию «Мистецтво» очерк-путеводитель по Нежину [51]. Обещали запустить в производство во 2-й пол[овине] этого года. Но как оно будет – трудно сказать.

Сдал и библиографический указатель по литературе о Нежине и Нежинщине [52]. Есть и указание Черниг[овского] Обкома Партии издать, но библиотека Короленко (Чернигов) [53] возьмет дело. Написать легче, чем издать. Недавно побывал и подробно рассмотрел с архитекторами Киева остатки строений усадьбы Черновых на бывшей Миллионной улице. Недалеко от Пашковского дома [54]. Это каменица с подвальными помещениями кладки 17–18 ст. В потолке кольца. Видно, что это была прочная и красивая усадьба с видом на реку Остер и дальше мостом через него. Находилась она по правую сторону, как и Пашковский дом, но до него. Погода только сейчас установилась, тепло и солнечно, а то были дожди и холодно. Если природа не выкинет какого-нибудь колена – урожай будет хорошим. Но пока рост хлебов задерживался, особенно не посчастливилось кукурузе. Здоровье наше сносно, но хвалиться нечем. Приходится поддерживать контакты с медициной, ничего не поделаешь.

Сотрудники наши (молодые) сейчас косят сено в общественном порядке (на музей норма 15 тонн сена). А я с Шоходько В.С. [55] проводим экскурсии. Привет Вам от него. Ну, бывайте здоровеньки и Вы и Ваша супруга Лидия Георгиевна! [56]

С наилучшими пожеланиями.

Г. Васильковский.

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка «І.Г. Спаський».
Рукопис. Оригінал.

№ 15 – 22 липня 1980 р. – [м. Ніжин] – Лист Г.З. Снітко до І.Г. Спаського

Многоуважаемый Иван Георгиевич, дорогой наш земляк, здравствуйте!

Получила Ваше письмо, спасибо большое, но вместе с тем чувствую себя несколько смущенно за свою навязчивость к Вам. С Вашего письма убедилась, как глубоко и на всю жизнь в Вашем благородном сердце сохранилась память, любовь и признательность к своему родному Нежину. Об этом мне говорила Калерия Федоровна, и я, не имея возможности через ее (в связи с ее выездом из Нежина) переслать Вам некоторые виды Старого Нежина и сегодняшнего, поступила несколько навязчиво, но думаю, что Вы меня за это не осудите.

За весь период нашего заочного знакомства я Вам послала 3 письма. В первом послала фотокопию Костела [57] и почтальона с приветом с Нежина. Во втором две цветные открытки, купленные в киоске издат[ельства за] 1978 год – институт и памятник нашему земляку Лисянскому [58]. И, наконец, в третьем письме несколько фотокопий памятников архитектуры (храмы) такими как они есть в настоящее время. И, по-видимому, Вы последнего письма не получили, иногда так бывает по причине независимости от нас.

В дальнейшем, если будет у меня чем с Вами поделиться – вышлю без просьбы, зная, что это будет для Вас приятно. А вот на счет Вашего приезда в Нежин, так я не советую, пока придержитесь, в связи с повышенной активностью солнца. Медицина предупредила нас, людей пожилого возраста, особенно тех, у которых есть какие-нибудь “хроники”, т.е. нарушения здоровья, а они почти во всех нас есть.

Вот пока что все. Желаю Вам хорошего здоровья, бодрости, благополучия, всего того же Вашей супруге. Низжайший земной Вам поклон от Нежина от всего того, что сохранилось из старины до наших дней.

А. Снитко

22.07.80 г.

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка “І.Г. Спаський”.
Рукопис. Оригінал.

№ 16 – 07 серпня 1980 р. – м. Ніжин – Лист Г.З. Снітко до І.Г. Спаського

Нежин.

07.08.80 г.

Уважаемый Иван Георгиевич!

Дорогой наш земляк-нежинец, всегда мы Вас таким знали и будем гордиться тем, что где-то живет дорогой человек, родившийся в нашем Нежине. Рады Вашему письму, но вместе с тем беспокоюсь своей вроде бы навязчивостью. Но поскольку нет Калерии Федоровны в Нежине так вместо нее, думаю, Вам будет приятно иногда получить весть с родного Нежина. На днях приехала дочь Калерии Федоровны, Ирина Алексеевна, для продажи мебели и усадьбы. Калерия Федоровна уже в Нежин не приедет, очень слаба. Что касается открытки, о которой Вы пишете, у меня нет, если пришлете – буду очень благодарна. Вашу книгу “Дукачи” [59] я видела и читала у Калерии Федоровны. Очень интересная и в хорошем издании. В Нежине она не продавалась, но я с ней достаточно была ознакомлена. Спасибо за Ваш труд и доставленную радость и гордость за Вас. Пока ничего нет Вам прислать; есть старый Петербург, но он Вам не интересен.

Желаю доброго здоровья и благополучия.

А. Снитко.

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка “І.Г. Спаський”.
Рукопис. Оригінал.

Нежин.
27.09.80 г.

Многоуважаемый Иван Георгиевич!

Вот теперь отвечаю на Ваше первое письмо, т.к. сразу на кое-что не могла Вас интересующее, ответить. Наш город Нежин стоит на месте, на той же благословенной земле. С каждым годом облик его меняется в лучшую сторону, растет он и ввысь и вширь. У нас уже есть район, который называют Нежин-Новый, это в сторону Носовского шляха [60]. Там построен новый завод “Прогресс” (это филиал киевского Арсенала) и строительство ведется там больших жилых домов. Нежин-Старый нам с Вами так дорог, также принял другой вид: нет уже нежинской грязи, кругом асфальт и главное – очень озеленен, весь утопает в зелени, что очень нравится приезжим, туристам за что нежинцев хвалят даже на страницах местной газеты. А вот что касается архитектурных памятников старины, так и смеются, что нежинцам позорно было допустить их до такого состояния [61]. Но... уже кое-что предпринято и обещают многое сделать. Храм Иоанна Богослова [62] добросовестно отремонтирован, внешне, даже установлен позолоченный крест (там архив). Частично Благовещенский собор. Взятые в леса Николаевский собор и Троицкая церковь [63]. На Николаевском соборе, даже на днях, установлен красивый позолоченный крест. Собор обещают привести в надлежащий вид и открыть какой-то музей. Крест также установлен на Благовещенском соборе. Что касается других храмов, они в жутком состоянии. На очереди будет реставрация Всехсвятской церкви (Греческой), там предполагают открыть картинную галерею [64]. (Только не знаю, где они смогут приобрести такое количество полотен). Так же на очереди церковь Покровы [65]. Если бы все это было сделано, наш бы Нежин маленький, уютный городок принял бы совершенно другой вид (прежний – красивый).

Нежин-озеро, о котором Вы спрашиваете – живет [66]. Были годы такие, что оно почти замирало, а после снова оживало, но в этом году оно особенно красивое, чистое, полноводное. Живой природный ключ подземный не должен умереть. А вот на счет красивого здания с колоннами, бывшего богоугодного заведения, ничего не могла найти. Здание взорвано в годы войны, сейчас там и следа не осталось. Думала через знакомых, может, удастся найти такой фотоснимок, чтобы сделать фотокопию, но мне ответили, что слишком поздно. У некоторых нежинских старожиллов были, но все ушло на поджигание печек.

В Нежине-Старом построена и сдана новая русская школа (по ул. Бывш[ей] Гребинковской и угол бывш[его] переулка Бубы) [67]. Они до этого помещались в здании гимназии Крестинской [68]. Это старое здание теперь стало филиалом школы №7, бывш[ей] гимназии Кушакевич [69]. Так что теперь бывш[ие] две гимназии соединены в одну школу. Сняты старые строения на центральной площади, угол бывш[ей] Киевской улицы и бывш[ей] Почекиной улицы, строят торговый комплекс [70]. Вот пока что все, что я смогла узнать через знакомых, благодаря телефонному разговору, т.к. я никуда уже более 3-х лет не выхожу из дома, не позволяет здоровье.

Если Вас, дорогой наш земляк, что еще интересует, пишите, спрашивайте, я всегда с большой радостью буду отвечать (пока живу). Желаю Вам и Вашей семье крепкого здоровья, благополучия.

С нежинским сердечным приветом к Вам.

А. Снитко

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка “І.Г. Спаський”.
Рукопис. Оригінал.

№ 18 – 28 жовтня 1980 р. – [м. Ніжин] – Лист В.Г. Шняка до І.Г. Спаського

28.10.80 г.

Дорогой Иван Георгиевич!

Получил Ваше письмо. Большое спасибо. Рад, что открытки доставили Вам удовольствие. Посылаю только что обменянные еще две открытки г. Нежина. В Одессе обнаружил еще две открытки Нежина:

1. Нежин. Городской сад [71].
2. Нежин № 6. Вокзальное шоссе [72].

Попытаюсь их обменять. Как Ваше здоровье, поправились ли после простуды. У нас несчастье – умерла жена сына в возрасте 29 лет, от саркомы.

Желаю всего самого наилучшего!

С глубоким уважением.

Ваш Шняк В.Г.

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка “І.Г. Спаський”.
Рукопис. Оригінал.

№ 19 – 01 листопада 1980 р. – м. Ніжин – Лист Г.З. Снітко до І.Г. Спаського

Нежин.

1.11.80 г.

Уважаемый Иван Георгиевич!

Вот снова я Вас беспокою. Но в данном случае возникла необходимость в этом. На днях я получила от Калерии Федоровны ответ на мои два посланные раньше письма. Она, бедняжка, ссылаясь на свою старческую немощь, очень извиняется, что раньше никак не могла собрать свои жалкие силенки и мне ответить. Видно, что очень ослабела дорогая Калерия Федоровна. Очень жаль ее, но ничего не поделаешь – природа берет свое. В своем коротеньком письме она выражает глубокую скорбь о смерти своей дорогой подруги, соученицы – Вашей сестры, ведь они учились даже вместе на Высших женских курсах в Москве. Просит передать Вам свое глубокое соболезнование. Передает сердечный привет Вам и Вашей милой жене Лидии Георгиевне, а так же большое спасибо, что Вы ее навещали будучи в Нежине. Просит Вас не обижаться за то, что не может лично все это написать Вам. Снова таки ссылаясь на свою слабость, конечно же, Вы ее простите. Вот это главное, что я обязана была Вам написать.

О Нежине: за последнее время особенно ничего не произошло. Кажется, я писала уже Вам, что реставрируют памятники архитектуры. Николаевский собор в лесах. Восстановлен даже красивый позолоченный крест. Наш институт готовится отметить свое 160-летие. Упоминали о 120-летию со дня рождения художника-баталиста Н. Самокиша, родившегося в Нежине [73]. Нежин помаленьку строится. Административные органы заставляют город содержать в образцовом порядке. Стало мне известно, что в настоящее время в Нежине проживает 73 тыс. человек из коих и 15 % нет наших коренных нежинцев, все люди приезжие и разношерстные (огорчительно). Вот пока и все. Если что Вас, уважаемый Иван Георгиевич, что будет интересоваться, пишите пожалуйста, всегда буду рада ответить дорогому земляку (пока живу). Шлю самые наилучшие пожелания Вам и Вашей жене. Главное здоровье и благополучие.

А вот с наступающим праздником Октября поздравить чуть было не забыла. Поздравляю и желаю всего самого доброго.

С искренним приветом.

А. Снитко

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка “І.Г. Спаський”.
Рукопис. Оригінал.

№ 20 – 10 листопада 1980 р. – [м. Ніжин] – Лист Г.З. Снітко до І.Г. Спаського

10.11.80 г.

Уважаемый Иван Георгиевич!

Получила Ваше письмо с видом старого Нежина. Большое и большое Вам спасибо. Я не менее Вас люблю свой город Нежин и почему-то в старом его виде, несмотря на то, что Нежин молодеет, а откровенно признаться, все как-то не по душе.

Уважаемый Иван Георгиевич, у меня к Вам просьба, но с условием, если это Вам не будет в тягость. Может, кто из Ваших сотрудников помогут в этом деле. Дело в том, что я уже много лет гоняюсь приобрести, если не цветную открытку, так фотокопию портретов братьев Безбородко, старшего канцлера Екатерины 2-й, который отпустил средства для строительства нашего Лицея и его брата, который осуществил строительство. Знаю из прочитанного, что портреты хранятся в Эрмитаже. Нельзя ли их заснять и получить фотокопию их портретов. Если это будет не очень сложно для Вас так пожалуйста осуществить это. Именно для вас это доступно может быть, так как для других запрещено. Буду очень Вам благодарна. Низжайший поклон Вам от старого Нежина, каким Вы его помните еще в свои гимназические годы. Всего Вам самого доброго главное здоровья и благополучия.

С искр[енним] уваж[ением]

А.Снитко

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка "І.Г. Спаський".
Рукопис. Оригінал.

№ 21 – 28 листопада 1980 р. – [м. Ніжин] – Лист Г.З. Снітко до І.Г. Спаського

Уважаемый Иван Георгиевич, дорогой наш земляк!

Не могу себе простить за столь необдуманное письмо, обратившись к Вам с просьбой фотокопий наших давно ушедших меценатов Безбородок. Правда, мне сразу казалось, что это можно сделать все гораздо проще, но это только лишь потому, что было хорошо не продумано. Прошу Вас очень меня извинить. Спасибо, что подсказали, где их можно найти. Я тут же позвонила в библиотеку Института узнать, можно ли, если хранятся у них, познакомиться в читальном зале с книгами, о которых Вы мне писали. Мне ответили, что такие книги есть, но чтобы с ними познакомиться требуется особое разрешение ректора института. Следует написать заявление на его имя и, если он разрешит, с резолюцией на заявлении только тогда они могут их выдать для ознакомления, не более. Эти строгости, по-видимому, связаны с тем, что летом 79 года с Одессы на имя ректора была получена срочная телеграмма о немедленном его выезде в Одесский морской порт, его таможенную, для опознавания ценных томов с печатями библиотеки им. Гоголя гор[ода] Нежина, но прежде бросились в полуподвальное помещение, где хранились все ценности. Оказалось, что самые дорогие, даже уникальные тома исчезли, из следами куда они были унесены. Поехав в Одессу с актом исчезнувших книг; доказательств больше не требовалось. В основном книги вернулись в Нежин на свое место, но самые уникальные успели уже уплыть за границу. Сумел все это сделать сынок одного преподавателя, будучи студентом, ему был разрешен вход в хранилище. Все он там рассмотрел, наметил и в одно прекрасное время унес. И кто же пострадал? Прежде всего институт, потеряв уникамы,

чудом сохранившиеся до сих пор. Пострадал весь коллектив во главе с зав[едующим] библиотекой. Теперь там все новые сотрудники. Ну, и “пострадал” преподаватель – переведен в другой институт, переехав со своей семьей. Ну, и, конечно же, их замечательный сынок.

Что касается нежинских старожилов, так их осталось очень мало и у них все ценное выдуривали приезжие с других городов, рекомендуя себя “больными” на старину. Был и в Нежине один ловчак, у старушек выдуривал, а в Киеве брал большие деньги. Вот таким образом и обобрали наш Нежин, а ведь в нем было очень много чего ценного и даже уникального. Ведь наш маленький уютный городок известен был своей культурой. В нем жило много образованных людей преподавателей, духовенства и так всякого рода образованных культурных людей. Была дорогая библиотека, картины, красивая мебель, но все это сами знаете куда девалось. И если кое-что чудом уцелело до наших дней, так началась “духовная революция”, как назвали нынешние социологи, пошла мода на старину. Эта мода не минула и наш Нежин. И, если, может, что у кого и осталось, так хранят под десятью замками и никому не показывают.

Вот так обстоят дела. Иван Георгиевич, прошу Вас извинить может Вас уже и утомили читая мои каракули, а я все пишу и пишу. Думаю, что Вы уже здоровы и простужаться больше не будете, ведь Вас можно считать уже старожилом Ленинграда и должны полностью акклиматизироваться к его климату и не болеть.

Желаю Вам крепкого здоровья, бодрости, благополучия, а так же всего того же Вашей супруге. Если что интересует пишите, всегда рада Вам ответить.

А. Снитко.

28.11.80 г.

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка “І.Г. Спаський”.
Рукопис. Оригінал.

№ 22 – 06 грудня 1980 р. – [м. Ніжин] – Лист В.Г. Шняка до І.Г. Спаського

6.12.80 г.

Дорогой Иван Георгиевич!

Получил Ваше письмо с возвратом открыток Пинска. Большое спасибо. 27.02. я послал Вам 2 открытки Нежина и 2 открытки Пинска. Надеюсь, что Вы их получили.

Прошу Вас не беспокоить себя посылкой современных видовых открыток. Я их не собираю. Нет в них той прелести, которую ощущаешь, глядя на старую открытку, не смотря на то (а может быть и поэтому), что современные открытки выполнены на более высоком полиграфическом уровне. Надеюсь, что Вы уже полностью выздоровели и оправились после болезни? До сих пор не удается отыскать “Вознесенский спуск” Киева, хотя разослал запросы всем многочисленным знакомым. Некоторые ищут эту открытку специально для меня. Будем надеяться, что все-таки попадется. Только может быть будет уже поздно?

Желаю Вам крепкого здоровья, всего самого наилучшего!

С глубоким уважением.

Ваш Шняк В.Г.

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка “І.Г. Спаський”.
Рукопис. Оригінал.

№ 23 – 10 грудня 1980 р. – [м. Ніжин] – Лист В.Г. Шняка до І.Г. Спаського

10.12-80 г.

Дорогой Иван Георгиевич!

Ваше письмо получил, спасибо большое. Вчера получил книгу, За которую очень Вам благодарен. Я рад, что открытки Нежина доставили Вам удовольствие, а открытка Пинска подходящая. Упомянутые Вами открытки Нежина “Поселяны...” и “Скит...” [74] буду иметь в виду и специально запрашивать, там же и пароконного извозчика зимой. Рад за Вас, что Вы закончили рукопись и отправляете ее в редакцию. Спасибо за присланные открытки Киева и Одессы. Они хотя и современные, оказались интересными. Желаю окончательно поправиться, крепкого здоровья в дальнейшем, больших успехов.

С глубоким уважением.

Ваш Шняк В.Г.

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка “І.Г. Спаський”.
Рукопис. Оригінал.

№ 24 – 11 грудня 1980 р. – [м. Ніжин] – Лист В.Г. Шняка до І.Г. Спаського

11.12.80 г.

Дорогой Иван Георгиевич!

Пишу Вам потому, что встретилась открытка “Окружной суд. Нежин” Изд[ание] Маг[азина(?)] А.С. Кадыгробова, печатана в Стокгольме, Гронберг [75]. На открытке слева здание суда, справа сарай, забор, одноэтажный домик. У входа в здание суда стоят 3 человека. Мне кажется, что я посылал Вам такую открытку, но возможно я ошибаюсь. Прошу Вас сообщить.

С наилучшими пожеланиями и глубоким уважением.

В.Шняк

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка “І.Г. Спаський”.
Рукопис. Оригінал.

№ 25 – 12 січня 1994 р. – [м. Ніжин] – Лист О.С. Морозова до Л.Г. Вуїч і Л.І. Вуїч

Глубокоуважаемые Лидия Георгиевна и Лада Ивановна!

От имени всех сотрудников Нежинского краеведческого музея и всех нежинцев передаем Вам большой привет и самые лучшие пожелания. Посылаем Вам несколько открыток с видами старого Нежина. Есть там места, несомненно, связанные с Иваном Георгиевичем.

В марте этого года мы будем отмечать 90-летие со дня рождения Ивана Георгиевича. В институте планируются исторические чтения для студентов, посвященные Ивану Георгиевичу. Кроме того, мы хотим открыть мемориальную доску на домике Спасских.

Получили приглашение из Эрмитажа, но, к большому нашему сожалению, приехать не сможем, по причине финансовой...

Нам очень необходима Ваша помощь для более четкого установления местонахождения домика Спасских в Нежине. Известно, что до революции они жили в доме № 3 по Судейской улице (не так ли?). С тех пор название улицы и нумерация несколько раз менялись. Наш старейший краевед Владимир Семенович Шоходько, который долго переписывался с Иваном Георгиевичем, установил (хотя и с определенной долей сомнения), что сейчас это дом № 14 по нынешней

улице Грибкинкі (это бывшая Судейская) [76]. Сейчас там расположен детский садик. Мы знаем, что Иван Георгиевич в [19]70-е годы бывал в Нежине и, конечно же, не мог не побывать у своего родного дома. Быть может, он потом рассказывал об этом доме что-нибудь характерное, что могло бы утвердить нас в наших предположениях? К сожалению, мы не совсем уверены, что это именно тот дом. Будем Вам очень признательны за помощь в этом важном и нужном деле.

В нашем музее мы готовим уголок И.Г. Спасского [77]. Там будут в основном фотографии и книги Ивана Георгиевича с его автографами. Будем Вам также благодарны, если Вы выскажете свои советы, предложения и рекомендации в связи с этим уголком. Может быть, поможете нам какими-нибудь материалами, фотографиями. Мы обещаем, что после фотографирования и копирования этих материалов все Вам возвратим.

На одной из старых фотографий мы обнаружили портрет отца Ивана Георгиевича – протоиерея и законоучителя Георгия Спасского. Если нужно, мы этот портрет для Вас переснимем и вышлем.

И наконец, последняя просьба. Она касается самого тяжелого периода жизни Ивана Георгиевича – незаконных репрессий [19]30-х годов. Если Вас это не очень затруднит, напишите нам, пожалуйста, в чем обвиняли тогда Ивана Георгиевича и связано ли это с его связями с украинской интеллигенцией и участием в создании Нежинского музея [78], где он был директором? Будем Вам очень признательны, если Вы поделитесь с нами Вашими воспоминаниями об Иване Георгиевиче.

Еще раз примите самые теплые пожелания из Нежина, крепкого Вам здоровья и успехов в наше нелегкое время.

С уважением,
Александр Морозов.
12.01.94 г.

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка "І.Г. Спаський".
Рукопис. Оригінал.

№ 26 – 06 червня 1994 р. – [м. Санкт-Петербург] – Лист Л.І. Вуїч до О.С. Морозова

6.06.94 г.

Глубокоуважаемый Александр!

(простите, я не знаю ни Вашего отчества, ни возраста, поэтому свое обращение списываю с Вашей подписи).

Прежде всего, прошу извинить меня за долгое молчание: для него есть и уважительные и неуважительные причины. Письмо Ваше и вложенные в него открытки с видами старого Нежина и Педагогического института, а также воспоминания Ф. Проценко [79] – все это дорого для нас, а особенно Ваша память о моем отце. Ваше внимание растрогало нас с мамой. На конференции, которая состоялась в Отделе Нумизматики в Эрмитаже очень сожалели о том, что Вы не приехали, потому что собрались папины ученики и коллеги, которым хотелось по больше узнать о его жизни в Нежине. Я знаю, что организаторы выслали Вам материалы конференции (тезисы, пригласительные билеты). В апреле была открыта выставка, посвященная юбилею Монетного двора и папиному 90-летию. На выставке было много фотографий, папиных книг, связанных с историей Монетного двора и его продукцией и, конечно, нумизматические редкости – Константиновский рубль [80] и др. На открытии было сказано много добрых слов. После этих событий я уехала в командировку в Москву на полмесяца – делать выставку ко дню рождения Пушкина (6 июня). И вот теперь, наконец, могу Вам кое-что послать. Прежде всего, это документы с точным адресом дома Спасских. Наверное, Ваш адрес правильный. На фотографии, сделанной во время папиного приезда в Нежин в 1970-х гг. он стоит перед своим домом. Когда мы были с ним в Нежине в начале 1980-х гг. – я в первый раз, а он в последний, то подходили к этому дому, и там, действительно, был детский сад.

Весной этого года я после сложных перипетий (заявление было подано в феврале прошлого года) получила доступ к его делу, хранящемуся в архиве КГБ. Мы даже попытались ксерокопировать эти бумаги, но получилось очень плохо. Очень многое я переписала от руки. Собираюсь воспроизвести все это на машинке и тогда пошлю Вам и отдам в Эрмитаж (в архив). Он проходил по делу “Русской национальной партии”. История вопроса изложена в публикации Ф.Д. Аш(…)на и В.И. Алпатова “Дело” академика М.Н. Сперанского” – журнал “Известия Академии Наук. Серия литературы и языка. – М., “Наука”, 1993, №2, том 52. – С.77–86. Мне не понравился стиль этой публикации и ее автор, с которым мне пришлось вести переговоры в Москве, т.к. он целый год держал материалы, предоставленные ему КГБ, а мы получали туманные отказы, пока я не съездила на Лубянку. Я хотела бы все это рассказать и показать Вам, кроме того, мы с мамой с радостью предоставили бы Вам на выбор папины фотографии. Правда, все они не нежинского периода, кроме семейного альбома, где он еще совсем маленький. Конечно, нам бы хотелось иметь его студенческую фотографию и фотографию его отца, если для Вас это не очень сложно.

Что касается воспоминаний, то у нас есть кассета, на которую записан папин рассказ обо всей жизни – эта запись была сделана в Новосибирске профессором Н.Н. Покровским в 1980-х гг. В общем, все-таки при первой возможности приезжайте в Петербург.

P.S. Вот, так называемая “формула обвинения” И.Г. Спасского:

А) Будучи завербованным, входил в ячейку к[онтр]р[еволюционной] фашистской организации в Гос[ударственном] Эрмитаже.

Б) Участвовал в переправке разного огнестрельного оружия Украинскому филиалу организации в целях вторжения украинских повстанческих групп организации. Ст. 58-11 УК-10.

Виновным себя не признал, но достаточно изобличается показаниями и очными ставками. Поводом для привлечения папы по этому выдуманному делу послужила выдача сотруднику Харьковского худ[ожественно]-историч[еского] Музея на выставку западноевропейского и восточного оружия (кирасы 16 в., шлемы, мечи, алебарды и т.п.). Папа оказался знаком еще по Харькову с этим сотрудником и его участие состояло [...]

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка “І.Г. Спаський”.
Рукопис. Оригінал.

№ 27 – 17 травня 1995 р. – [м. Ніжин] – Лист О.С. Морозова до Л.І. Вуїч і Л.Г. Вуїч

Глубокоуважаемая Лада Ивановна и Лидия Георгиевна!

Пересылаю Вам номер газеты “Висти” (“Известия”) Нежинского городского Совета [81], в которой Вы найдете опубликованные воспоминания Ивана Георгиевича о Нежинском музее, которые он написал в 1928 году. Сейчас один экземпляр этих воспоминаний хранится в Нежинском архиве. Мы продолжаем настаивать перед городскими властями об увековечении памяти Ивана Георгиевича. В Нежине произошла смена власти (выборы нового гор[одского] Совета), и поэтому идея с установкой мемориальной доски “утонула” в бюрократическом болоте. Оказывается, что новые власти просто потеряли решение, которое было принято в этом году. Я обещаю Вам, что в этом году дело все-таки доведем до конца [82].

С наилучшими пожеланиями от имени сотрудников музея.

Александр Морозов.
17.05.95 г.

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського, папка “І.Г. Спаський”.
Рукопис. Оригінал.

Коментарі

1. *Державін Микола Севастьянович* (1877–1956), російський (радянський) історик і філолог-славіст, академік АН СРСР, у Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька (далі – НІФІ) навчався у 1897–1900 роках.
2. *Данилов Володимир Валеріанович* (1881–1970), російський літературознавець і етнолог, народився в Ніжині, навчався спершу у Ніжинській класичній гімназії, потім у НІФІ (1900–1905).
3. Доньки професора НІФІ *Антон В'ячеславовича Добіаша* (1847–1911), який викладав грецьку мову та словесність (античну літературу).
4. *Резанов Володимир Іванович* (1867–1936), визначний український учений філолог, літературознавець, дослідник російської та української літератури, української середньовічної драматургії; позаштатний співробітник ВУАН, член-кореспондент АН СРСР. Уродженець Курської губернії, але від гімназійного часу й до останніх своїх днів проживав і працював у Ніжині (за винятком кількох років учителювання після закінчення в Ніжині гімназії) – спершу як наглядач, згодом як викладач і професор інституту. І.Г. Спаський його пам'ятав і як викладача гімназії, і як професора НІФІ, і як керівника науково-дослідної кафедри, де він перебував у 1927–1930 роках аспірантом. Помер у Ніжині 31 грудня 1936 р. Був похований на території Грецького кладовища, неподалік кладовищенської церкви Св. Олени і Костянтина, поруч із могилою своєї доньки Лілії (†1911). Але надгробок на могилі В.І. Резанова не зберігся (або його й не було?). Сучасний мармуровий пам'ятник установлений на початку 1950-х років за ініціативи кількох викладачів місцевого педінституту. Листування І.Г. Спаського якраз проливає світло на цей епізод, даючи можливість установити особи, до цього причетні, визначити дату й процедуру встановлення нового надгробку.
5. Кафедра російської літератури філологічного факультету НДІП (сучасного Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (НДУ)), на той час – особливо в умовах післявоєнної політики русифікації в Українській РСР – одна з провідних і найбільш престижних кафедр цього навчального закладу.
6. *Ляскоронський Василь Григорович* (1859–1928), український історик, археолог, нумізмат, учень В.Б. Антоновича, автор фундаментального дослідження з історії Переяславської землі періоду Київської Русі. У 1909–1921 роках викладав у НІФІ (та його зреформованих наступниках). У 1921 р. перебрався до Києва, де викладав у Київському Археологічному Інституті. Ймовірно особисто І.Г. Спаський з ним знайомий не був. Але без сумніву – наглядно його знав, був обізнаний, насамперед, із працями В.Г. Ляскоронського з археології. Помер учений у Києві від запалення легень, на яке заворів під час розкопок підмурків Золотих воріт Міста Ярослава.
7. *Фохт Вальтер Ріхардович* (1862–1940 або 1941), учений-антикознавець, архівіст. Навчався у Ніжинській класичній гімназії та НІФІ, працював учителем указаної гімназії, у 1920-х роках був одним із зачинателів архівної справи на Ніжинщині, до останнього часу його доля була невідомою, але віднайдені чернігівським дослідником А.М. Остряком відомості вказують, що після виходу на пенсію в 1927 р. переїздить до Києва (ймовірно до сина), де або перед початком війни, або на початку її влітку 1941 р. В.Р. Фохт було заарештовано як німецького шпигуна, можливо – розстріляно.
8. *Фохт Ульріх Ріхардович* (*Йоганн Георг Ульріх фон Фохт*) (1902–1986), визначний російський радянський літературознавець, співробітник Інституту російської літератури АН СРСР. Народився й отримав освіту – й середню, й вищу – в Ніжині. Після вчителював кілька років, одночасно був аспірантом Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови. У 1925 р. назавжди виїхав до Москви. Твердження про пряме споріднення його з В.Р. Фохтом досить сумнівне, адже між їхніми датами народження різниця в 40 років. Швидше за все вони були-таки родичами, але Вальтер, ймовірно, доводився Ульріхові дядьком – братом його батька Ріхарда Августовича фон Фохта – професора НІФІ.
9. *Волинський Петро Костянтинович* (1893–1982), український учений-літературознавець, у 1920-х роках викладав у НІНО українську мову та літературу, один із викладачів І.Г. Спаського часу його навчання в НІНО.
10. *Введенський Дмитро Миколайович* (?), випускник НІФІ, філолог, дослідник російської літератури, зокрема, впливу осіанської європейської літератури на російську.
11. Точно встановити особу М.І. Митрофанова не вдалося. Ймовірно він навчався в 1920-х роках разом із І.Г. Спаським у НІНО.
12. Можливо хтось із родини професора НІФІ *М.І. Соколова* (1854–1906), російського вченого-славіста, літературознавця, етнолога.

13. *Заболоцький Володимир Олександрович* (бл. 1880–?), брат П.О. Заболоцького (див. коментар № 21).
14. *Карпеко Олександр Олександрович* (1891–1969), був вихованцем НІФІ, який закінчив у 1914 р. Працював викладачем класичної гімназії при НІФІ, за радянської влади – спершу завідувачем повітового відділу народної освіти, згодом – політкомісаром і директором НІНО, з 1924 р. – директором київського Вищого інституту народної освіти (сучасний КНПУ ім. М.П. Драгоманова), в 1931–1933 роках – перший заступник наркома освіти УСРР, потім був головою Всеукраїнського радіокомітету, ймовірно зазнав репресій, у роки II Світової війни керував підпільною роботою в Ставропольському краї, після війни жив і працював у Воронежі (РРФСР), де й помер у 1969 р.
15. Місцезнаходження цього будинку поки не встановлене.
16. Тут М.І. Митрофановим допущено помилку – В.І. Резанов не був членом-кореспондентом АН УРСР. Він дійсно балотувався на цю посаду в 1926 р. (тоді ще ВУАН), але став жертвою внутрішньоакадемічних чвар: його кандидатура була заблокована групою акад. М.С. Грушевського лише через те, що висували В.І. Резанова акад. С.В. Єфремов і акад. А.Ю. Кримський. Натомість із 1926 р. В.І. Резанов був членом-кореспондентом АН СРСР. Місцезнаходження будинку, де жив В.І. Резанов поки не встановлене.
17. Один із двох повоєнних житлових будинків-“сталінок”, зведених на початку 1950-х років на центральній площі Ніжина. Однак адресований на вул. Карла Маркса – цю назву історична вул. Міліонна носила з 1921 до 1993 р., коли її перейменували на Овдіївську (цю назву мала вулиця до 1921 р. від Вознесенської церкви, де закінчувалася вул. Міліонна). Цікаво, що перше помешкання І.Г. Спаського в Ленінграді після II Світової війни, коли він влаштувався працювати до Ермітажу, розміщувалося в будинку, який одним із фасадів виходив також на вул. Міліонну, яка починалася від Марсового поля й закінчувалася якраз біля Ермітажу – будівлі Зимового палацу...
18. Сучасний Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського.
19. Власник одного з дореволюційних фотосалонів у Ніжині, приналежність світлин до якого вказує в більшості випадків штамп на паспарту.
20. Ніжинський “Пашківський” скарб римських монет – срібних динарів IV ст., знайдений у 1873 р. неподалік Ніжина біля с. Пашківка (звідси й назва). Найбільший подібний скарб (1312 монет), знайдений на території України, також місти в дві унікальні золоті з дорогоцінним каменем кожна фібули. Одна з них нині експонується в спеціальному золотому сховищі Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, Російська Федерація). Г.П. Васильківський мабуть про цей скарб не чув, відтак, намагається пов’язати якийсь із “будинком Пашкова” – житловим будинком кінця XVIII ст., що знаходиться на сучасній вул. Овдіївській (дореволюційній Міліонній).
21. *Заболоцький Петро Олександрович* (1877–1919), учений-філолог, історик, педагог, громадський діяч. Брат В.О. Заболоцького (див. коментар № 13). Брав активну участь у кількох знакових для українства подіях – організації й проведенні 100-річних ювілеїв у 1909 р. від дня народження М.В. Гоголя та в 1911 р. від дня народження Т.Г. Шевченка. Ініціатор відкриття в 1909 р. в стінах НІФІ першого в місті музею – Музею-кімнати М.В. Гоголя. Організатор у 1912 р. і директор Ніжинської міської чоловічої гімназії (до цього чоловіча була лише класична гімназія при НІФІ). Відомий своїми українофільським поглядами, за що, ймовірно, й був убитий денікінцями.
22. Більш вірно “Кунелакіс”. Кунелакіси – один із родів ніжинських греків, що з’явилися в Ніжині в другій половині XVII ст. Тут ймовірно мова йде про *Надію Анастасівну Кунелакіс* (нар. 1878), відомого в Ніжині педагога, кавалера ордену Трудового Червоного Прапора (1939). До революції працювала в земських школах, потім керувала діяльністю шкіл лікнепу, трудовими школами міста та Ніжинського району.
23. *Бережков Михайло Миколайович* (1850–1932), історик, дослідник російської й української історії та історіографії, зокрема, Чернігівщини, джерелознавець. Професор російської історії НІФІ. У 1920-х роках завідував інститутською бібліотекою, був дійсним членом і керівником історичної секції Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови. Один із засновників Ніжинського історико-філологічного товариства при НІФІ (в 1894 р.). Після виходу на пенсію в 1926 р. проживав у Ніжині. Тут помер. Похований на Грецькому кладовищі (сучасне Центральне Троїцьке міське кладовище). Залишив після себе величезний рукописний архів і бібліотеку, які в 1932–1933 роках були передані Центральній науковій бібліотеці АН УСРР (сучасна Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського (НБУВ)). На відміну від бібліотеки М.М. Бережкова, яка розпоршилася фондами, рукописний його архів утворив у Інституті рукопису НБУВ окремий особовий

- фонд (ф. XXIII), а також відклався значним пластом у фонді епістолярію (ф. III). З даного повідомлення Г.П. Васильківського зрозуміло, що до НБУВ потрапив далеко не весь архів М.М. Бережкова.
24. З 1832 до 1875 р. на базі зреформованої Гімназії вищих наук князя Безбородька (1820–1830) функціонував ліцей: у 1832–1840 роках – фізико-математичний, у 1840–1875 роках – юридичний, обидва у статусі вищого навчального закладу. В 1840 р., одночасно з відкриттям Юридичного ліцею князя Безбородька в Ніжині, при ньому була відкрита чоловіча класична гімназія, яка проіснувала до 1920 р., коли її перетворили на трудову радянську школу.
 25. *Петухов Євген Вячеславович* (1863–1948), учений-філолог, літературознавець і археограф. У 1889–1895 роках – професор НІФІ, потім викладав у інших університетах Російської імперії. З 1925 р. проживав і працював у Сімферополі (професорував у місцевому університеті). Під час окупації Криму нацистами залишився в Сімферополі, працював у міському радіоуправлінні, за що зазнав переслідувань після повернення в Крим радянської влади.
 26. Про які археологічні дослідження на території Ніжина йдеться мова у листі не відомо. Адаже до початку 1970-х років про такі дослідження наразі невідомо. Потім були лише епізодичні охоронні або розвідувальні дослідження. Можливо, Г.П. Васильківським мав на увазі розкопки в Шестовиці під Черніговом у 1920-х роках, в яких брав участь І.Г. Спаський.
 27. Так у листі тут і далі Р. Хацкевич скорочує ім'я та по-батькові Олександра Олександровича Карпека (див. коментар № 14).
 28. *Лигун Семен Якович* (†1972), друг дитинства І.Г. Спаського, батько його учениці й колеги по Відділу нумізматики Державного Ермітажу Є.С. Щукіної. Уродженець с. Веркіївки (сучасної Вертіївки), що неподалік від Ніжина. Разом навчався з І.Г. Спаським у ніжинській гімназії та НІНО, також переїхав на початку 1930-х років до Ленінграду, де вчителював. Найтісніші дружні відносини І.Г. Спаський і С.Я. Лигун підтримували до часу смерті останнього.
 29. Точно встановити особи усіх згаданих у листі Р. Хацкевич не вдалося, крім того, що всі вони гіпотетично навчалися в Ніжинському інституті. Єдине, що можна допустити – щодо особи Ганни Миронець, то можливо вона була або дружиною, або донькою колеги І.Г. Спаського по аспірантурі в Ніжинській науково-дослідній кафедрі історії культури та мови (а також по навчанню раніше в НІНО) *Івана Дмитровича Миронця* (1900–1937), українського вченого-літературознавця, дослідника творчості М.М. Коцюбинського, редактора академічного видання його творів у 1928 р. Проте, І.Д. Миронець був репресований, коли він працював у Миколаївському державному педагогічному інституті; практично зразу після арешту був засуджений і розстріляний. Відтак, зв'язок між ним і Г. Миронець, що проживала у повоєнній Москві малоімовірний.
 30. *Куїс Микола Іванович* (1890–1938), радянський партійний і державний діяч. У 1924–1930 роках був директором і політкомісаром НІНО, за його керування інститутом зміцнилася матеріальна база, налагодилася динамічна навчальна робота, існувала науково-дослідна кафедра, був запроваджений т.зв. Дальтон-план (лабораторно-бригадний метод навчання); але з іншого боку – посилювався ідеологічний диктат у всіх сферах життя інституту, насамперед, у навчальному процесі, почалися соціальні чистки студентського контингенту й ідеологічні переслідування викладачів. Після Ніжина посідав керівні посади в системі вищої освіти на Дніпропетровщині, з посади ректора Дніпропетровського держуніверситету був знятий у 1934 р. за “лібералізм”, а 1937 р. арештований і розстріляний у виправно-трудовому таборі НКВС. Був також науковим співробітником згаданого науково-дослідної кафедри, керівником семінару підвищеного типу з вивчення марксистсько-ленінської теорії, обов'язкового для всіх аспірантів кафедри. Тож, І.Г. Спаський з ним зустрічався неодноразово.
 31. Ймовірно вдова О.О. Карпеко.
 32. *Білан Олександр Андрійович* (1902–?), доцент НДПІ в повоєнний час. Працював на кафедрі української літератури філологічного факультету (на межі 1940–195-х років завідувач кафедри). Був певний час (ймовірно якраз коли відбувалося листування Р. Хацкевич із І.Г. Спаським) заступником директора інституту з наукової роботи. Цього часу в стінах ніжинського інституту пройшла нова хвиля (після середини 1930-х років) ідеологічних переслідувань, насамперед, серед викладачів українознавчих дисциплін – передусім, історії та літератури. Уся кафедра української літератури була звинувачена в надмірному захопленні творчістю М.Т. Рильського та В.М. Сосюри, й небажанні вести “боротьбу проти націоналістичних проявів цих письменників”.
 33. Сучасний Музей історії Ніжинської вищої школи був створений у середині 2000-х років на базі Музею історії університету (педінституту). Останній утворився в 1927 р. після розділення Інститут-

- ського музею на Музей-кімнату М.В. Гоголя (згодом зреформованого в згаданий Музей історії навчального закладу) та Ніжинський окружний музей. У Інститутському музеї до поділу І.Г. Спаський з 1924 р. був товаришем (заступником) його завідувача, в створеному окружному музеї обійняв посаду директора. Тож увага з боку І.Г. Спаського до музею історії alma mater цілком зрозуміла.
34. *Новицький Михайло Михайлович* (1892–1964), український учений-шевченкознавець, дослідник біографії Т.Г. Шенченка і редактор-видавець його творів. Науковий співробітник Комісії ВУАН для видавання пам'яток новітнього письменства (1920-ті роки). Народився в Ніжині, ймовірно освіту отримав також у Ніжині.
 35. *Глібов Леонід Ілліч* (1827–1893), відомий український поет-байкар, громадський і земський діяч. Навчався у 1849–1855 роках у Юридичному ліцеї князя Безбородька в Ніжині. Згодом у 1863–1867 роках проживав у Ніжині (був висланий із Чернігова за вироком суду у справі М. Носа) у будинку свого тестя Ф. Бордоноса – священика ніжинської Успенської церкви.
 36. Це твердження помилкове. Цегляна будівля на розі вул. Некрасова (кол. Міщанської) та вул. Студентства (кол. пров. Пожежного) другої половини XVIII ст., де буда надбудована пожежна каланча – будинок Ніжинської міської думи. Будинок Ф. Бордоноса знаходиться поруч, на іншому розі перетину цих-таки вулиць (ріг вул. Некрасова та пров. Тупого, що просторова продовжує вул. Студентства).
 37. *Шоходько Володимир Семенович* (1921–2001), один із організаторів і перший директор (у 1967–1986 роках) сучасного Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського, відкритого у 1967 р. За освітою – історик, випускник НДПІ; цікавився місцевими старожитностями, краєзнавче-аматор, друкувався в місцевій ніжинській пресі з історико-краєзнавчими розвідками.
 38. Сучасна вул. Гребінки (з 1967 р.).
 39. Комплекс будівель Ніжинського оружного суду (діяв у 1864–1919 роках) знаходиться на початку цієї вулиці, зараз там розміщується міська загальноосвітня школа № 1. Складається з головної будівлі та господарчого флігеля, обидва збудовані в другій половині XVIII ст. Перше одноповерхова кам'яниця з господарчим флігелем належали ніжинському грекові М.І. Пелепонову, у якого міська влада їх викупила й перебудувала в 1810-х роках на Присутственні місця. В 1860-х роках будівлі передали судовому відомству, для облаштування тут окружного суду. Відтак, більш правильно називати цей комплекс будівлями Присутствених місць, оскільки для влаштування тут окружного суду споруди не видозмінювалися.
 40. Комплекс будівель Ніжинського богоугодного закладу (богадільні) – основний корпус і 2 бічні флігелі – був збудований у класицистичних формах у середині 1810-х років на території Нового міста (правобережна частина Ніжина). Почав працювати у 1817 р. Цікаво, що саме цього року було завершене будівництво будівлі Гімназії вищих наук князя Безбородька (відкрили за три роки), а також завершено перебудову й відкрито Олександрівське грецьке училище. Будинок Гімназії був збудований на території садиби Вітгенштейнів, у котрих О.А. Безбородько її й придбав. Цілком логічно, що аби почати будувати будівлю Гімназії, спершу потрібно було розібрати будинок у придбаній садибі Вітгенштейнів (він позначений на міських планах кінця XVIII ст.). Тож думка про можливе використання деревини з розібраного будинку Вітгенштейнів для будівництва іншого об'єкту, зокрібно, будівлі богоугодного закладу, цілком слушна. В 1943 Р. будівлю богоугодного закладу – найкрасивішу цивільну споруду тогочасного Ніжина, за свідченням мешканців – зруйнували під час відступу нацисти, розвалили згодом розійшлися частково на цеглу серед місцевих жителів, решту спланували й на поруч місця, де був корпус богадільні, збудували наприкінці 1960-х роках універмаг воєнторгу “Зірочка”, бічні флігелі зруйнували під час житлової забудови тодішньої вул. Червоних партизан (у 1993 р. їй повернули історичну назву – вул. Московська).
 41. *Вітгенштейн Петро Християнович* (1768–1842), російський військовий, генерал-фельдмаршал, учасник кількох воєнних кампаній, у котрих брала участь Російська імперія. В 1812 р. під час франко-російської війни командував північними військами, що обороняли від наступу військ Наполеона І Бонапарта столицю Російської імперії – Санкт-Петербург. У 1813–1814 роках після смерті головнокомандувача російськими військами М.І. Кутузова-Голєніщева командував закордонним походом російської армії у Європі. Народився в Ніжині, в будинку, про який йде мова в листі (див. також коментар № 40).
 42. *Старов Михайло Єгорович* (1745–1808), російський архітектор, один із основоположників класицизму в російській архітектурі. Проте, про його авторство проекту будівництва в Ніжині богоугодного закладу досі нічого не було відомо. За певною схожістю планування іншого подібного за-

- кладу в Ніжині – богадільні грецького православного братства, близьким часом її будівництва (1818–1820 роки), а також за часом перебування на посаді Чернігівського губернського архітектора, більш ймовірно авторство проекту Ніжинської богадільні А.І. Карташевського.
43. *Спаська Євгенія Юрійвна* (1893–1980), український етнолог і мистецтвознавець; старша сестра І.Г. Спаського, вплив якої був визначальним на формування інтересів молодшого брата (різночитання в її імені по-батькові через взаємозамінність у дореволюційному використанні християнського імені “Георгій” та його народних варіацій “Юрій” та “Єгор”); самого І.Г. Спаського часто в 1920-х роках в документах позначали як “Івана Юрійовича”). Після заслання внаслідок ідеологічних репресій на початку 1930-х років до Казахстану залишилася там жити, досліджувала казахську й киргизьку етнологію.
 44. Щодо розстрілів під стінами Ніжинської богадільні захоплених у полон учасників антигетьманського повстання під керівництвом М.Г. Кропивянского у серпні 1918 р. (відомого як повстання “Червоних партизан”) наразі документальної інформації немає. В даному випадку цієї тези не можна ні підтвердити, ні спростувати. А ось щодо поховання тіл розстріляних повстанців, то їх було поховано на території Вознесенської церкви на території передмістя Овдіївки, з боку якої ці самі “Червоні партизани” й наступали від західної околиці – з Ветхинського лісу – в бік центру Ніжини. Тут-таки поховані й убиті повстанці під час бою. Судячи зі списку на надгробку – полонених було небагато. Відтак, твердження про чисельні й методичні розстріли й масові поховання розстріляних на подвір’ї богадільні видаються не надто переконливими.
 45. Графський сад (парк) – пам’ятка садово-паркового мистецтва другої половини XVIII ст., був висаджений у англійському (ірегулярному) стилі ймовірно Х. Вітгенштейном, коли його територія належала йому до продажу О.А. Безбородьку. Надалі належав Безбородькам і їх нащадкам – О.Г. Кушельову-Безбородьку та Мусінім-Пушкінім, які традиційно були попечителями вищого навчального закладу в Ніжині. В 1879 р. графиня Є.П. Мусіна-Пушкіна спершу парк віддала Ніжинській міській управі в оренду на три роки з умовою відкритого доступу міщанам до парку у вихідні дні; згодом узагалі подарувала парк місту разом із будівлею садиби. Нині остання знаходиться в аварійному напівзруйнованому стані, яку керівництво університету планувало знести задля будівництва тут одного з нових корпусів. Щодо факту зупинки в цьому домі імператриці Катерини II під час її вояжу на південь до Криму – то достовірного підтвердження цього немає, оскільки місцеві перекази “поселяють” августійшу особу то в цьому будинку, то в будинку поміщика, предводителя повідового дворянства М.І. Почеки (сучасна вул. Богуна, тоді – Введенська, а за народною назвою – Почекіна), то в будинку одного з ніжинських греків...
 46. Публічна бібліотека ім. М.Е. Салтикова-Щедрина (м. Ленінград, нині – Російська національна бібліотека (м. Санкт-Петербург (Російська Федерація)).
 47. Площа навколо Миколаївського собору в Ніжині. Зараз частково забудована, частково перетворена під сквер перед собором (частина Гоголівського скверу), сквер ім. Богдана Хмельницького та сквер ім. М.К. Заньковецької. Останній разом із частиною новоутвореної пл. Заньковецької – все, що залишилося від колишньої центральної площі міста.
 48. Сучасний Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка.
 49. Див. передмову.
 50. Див. передмову.
 51. Г.П. Васильківський пише про написаний ним нарис-путівник “Ніжин”, перше видання котрого вийшло друком у видавництві “Мистецтво” у 1981 р.; друге – там-таки в 1986 р. Досі це невеличке “кишенькове” видання є єдиним універсальним путівником по Ніжину, багато в чому – незважаючи на ідеологічну витриманість у структуруванні й поданні інформації – залишається цікавим і корисним як для пересічного читача, так і для дослідника регіональної історії...
 52. Очевидно мова йде про спільний бібліографічний покажчик Г.П. Васильківського, Л.В. Студьонової та В.С. Шоходька “Ніжин”, який був виданий у Чернігові у 1983 р.
 53. Чернігівська обласна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка.
 54. Одноповерхова кам’яниця орієнтовно кінця XVIII – початку XX ст. з високим цоколем поверхом не належала поміщиці Пашковської (звідси й назва “Пашковський будинок”) і знаходиться на кол. вул. Мільйонній – сучасній Овдіївській приблизно на півдорозі між її початком від сучасної пл. Леніна та Введенським жіночим монастирем, по правій стороні вулиці, дещо вглибині подвір’я, виходячи північним фасадом у бік р. Остер. Свого часу приміщення будинку власницею здавалися в оренду – так, на початку XX ст. в цокольному поверсі певний час знаходилося Ніжин-

ське комерційне училище. Зараз – це житловий будинок. Де знаходилися залишки садиби Чернових – наразі невідомо. Можливо, на місці післявоєнної новобудови – п’ятиповерхового гуртожитку Ніжинського училища культури та мистецтв.

55. Див. коментар № 37.
56. Дружина І.Г. Спаського – Лідія Георгіївна Вуїч.
57. Римо-католицький костюл Св. Петра і Павла був збудований у 1746 р. на місці дерев’яного, в 1830-х роках перебудований у неготичних формах. Був спалений у 1943 р. (не з’ясовано ким саме: німцями чи радянською владою, що повернулася) і згодом розібраний місцевим жителями на цеглу. Знаходився на території форштадту поза міськими укріпленнями Старого Міста (посаду), напроти Київської брами міських укріплень. На його місці зараз збудований 4-поверховий гуртожиток Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (на пл. Леніна) та 2-поверхова будівля міської прокуратури (поза гуртожитком, на вул. Овідіївській).
58. *Лісянський Юрій Федорович* (1773–1837), видатний російський мореплавець, військовий морський офіцер (капітан 1-го рангу), засновник вітчизняної океанографії, разом із І.Ф. Крузенштерном керував першою російською кругосвітньою морською подорожжю, під час якої, крім іншого, відкрив невідомий раніше острів у Тихому океані, названий на його честь. Народився в Ніжині, в родині священика Іоанно-Богословської церкви. Пам’ятник (чавунне погруддя на гранітному монументі) установлений і відкритий у 1975 р. посеред скверу, названого на честь Ю.Ф. Лісянського що між вул. гоголя та Богусевича, поруч із церквою, де служив його батько та будинку біля неї, де майбутній мореплавець, власне, й народився. На місці скверу до II Світової війни знаходилася споруда колишнього повітового дворянського зібрання.
59. Книга І.Г. Спаського “Дукати і дукачі України” вийшла друком у 1970 р. в київському видавництві “Наукова думка” з передмовою С.А. Таранушенка. По суті це єдина “ненумізматична” праця вченого. Цю тематику він досліджував ще наприкінці 1920-х років, коли навчався спершу в Ленінградському державному університеті, представивши її як дипломну роботу й плануючи доповнивши захищати як кандидатську дисертацію. Проте, повернувшись до мистецтвознавчої української тематики він зміг тільки наприкінці 1960-х років, переробивши й доопрацювавши дивом уцілілий текст своєї дипломної роботи. Нині Державним Ермітажем готується видання російськомовної версії цієї книги І.Г. Спаського.
60. Г.З Сунітко вказує на багатопверхову забудову 1970–1980-х років південної частини Ніжина – вздовж старої Прилуцької дороги (Вокзального шосе, згодом частини вул. Шевченка), а також пустиря дещо східніше від неї (якій місцеві жителі називали Поле); Носовський шлях, що відгалужується від вул. Шевченка поблизу залізничної станції в бік, власне, м. Носівки “населений”, здебільшого, промисловими об’єктами, що з’явилися в Ніжині якраз у повоєнний час. Наприкінці Носовського шляху був збудований згаданий далі філіал київського заводу “Арсенал” – завод “Прогресс”, який спеціалізувався на виготовленні електронно-оптичного устаткування для оборонної промисловості колишнього СРСР.
61. Пам’ятки архітектури, передусім, культурні споруди, в Ніжині аж до середини 1980-х – початку 1990-х років перебували в жахливому стані. За винятком кількох із них, які використовувалися як складські приміщення чи фондосховища, зі зрозумілих причин – атеїстичної ідеології – не ремонтувалися, лише наприкінці 1970-х років на кошти Українського товариства охорони пам’яток історії та культури почали реставрувати перлину української архітектури XVII ст. – Миколаївський собор (1654–1658). Решту сакральних пам’яток, що густо “населюють” історичний центр Ніжина привели в належний вигляд лише в 1992–1993 роках, коли готувалися до святкування 1000-річного ювілею Ніжина. Натомість, у середині 1950-х років місто взагалі могло позбавитися усіх пам’яток архітектури культурного походження – керівник Міського комітету КПУ, зважаючи на поганий технічний стан пам’яток і на “небажане сусідство” культових споруд з державними установами, школами та дитячими садками, пропонував їх зрівняти із землею...
62. Будівництво мурованої церкви Іоанна-Богослова завершено в 1751 р. на місці ранішої однойменної дерев’яної. Зведена у барокових формах з пізнішою перебудовою у класицистичній манері. Цікавий приклад двуконхового храму і єдиний приклад у Лівобережній Україні церкви з підкліттю (коли в цокольному поверсі знаходилася зимова (тепла) церква) – більш звичний для російської архітектури. Знаходиться на вул. Гоголя, між кол. Дворянським клубом (1899) (сучасна бібліотека НДУ) та сквером ім. Ю.Ф. Лісянського.

63. Благовіщенський собор (1702–1716) – центральна споруда однойменного чоловічого монастиря, п'ятикупольний собор, збудований на кошти митрополита Стефана Яворського (місцєблєстителя патріаршого престолу після заборони Петра I обирати патріарха, ніжинського уродженця) та гетьмана Івана Мазепи (звісно до 1709 р.); цікавий також тим, що в одному з бічних куполів собору зберігалася монастирська бібліотека, основу якої складала подарована обителі С. Яворським його власна бібліотека), а також внутрішніми олійними розписами початку XIX ст., виконаними переважно ніжинським майстрами. Миколаївський (або як зустрічається в листах назва “Нікольський”, що не зовсім вірно; в документах дореволюційного часу здебільшого вживалася ще одна його назва – Соборно-Миколаївська церква; саме в цій церкві служив прот. Г.І. Спаський, батько І.Г. Спаського) собор – центральна архітектурна й містобудівна домінанта Ніжина, починаючи від середини XVII ст., коли він був зведений на кошти ніжинських полковників, братів Золотаренків – Івана та Василя (Васюти); розміщувався посеред кол. Соборного майдану (див. коментар № 47). Троїцька церква (1733, також перебудована з ранішої однойменної дерев'яної) розташована неподалік Миколаївського собору, між колишнім Грецьким кварталом і Торговим майданом (на місці укріпленого Нового замку). Ця церква цікава стосовної постаті І.Г. Спаського тим, що поруч розташоване Олександрівське грецьке училище, де в 1896 р. працював законовчителем його батько Георгій Іванович.
64. Грецька церква Всіх Святих (або Всіхсвятська) будувалася впродовж 1760–1805 років (з першою) як святкова – для недільних, урочистих і великих святкових служб на кошти місцевого православного грецького братства. В повоєнний час – зважаючи на її великий розмір – церква Всіх Святих слугувала спершу складським приміщенням, потім у ній знаходився спортзал розташованої поруч загальноосвітньої середньої міської школи № 3. Після переведення останньої до новозбудованого приміщення тут “оселили” головний корпус Ніжинського медичного училища (нині – коледжу), а колишній спортзал планували передати на баланс міського відділу культури і перетворити на картинну галерею. На початку 1990-х років, коли її було відреставровано, планували використовувати як концертну залу – в 1993–1994 р. тут дійсно відбулося кілька концертів, здебільшого, хорової та духовної музики. Потім, після кількарічного міжконфесійного протистояння та спротиву місцевої влади, храм дістався в користування громаді Української Православної Церкви Київського Патріархату. (Цю церкву зараз часто називають “Інститутською” або “Університетською”, оскільки для відновлення в ній богослужінь багато зробили викладачі сучасного ніжинського університету).
65. Церква Покрови Пресвятої Богородиці (перебудована на муровану в 1765 р. на місці дерев'яної церкви Різдва Богородиці) знаходиться немовби “поза” колишнім Новим замком – у східній частині ніжинського Старого міста, на підвищенні, яке, ймовірно, залишилося від Першого (Польського) замку (бл. 1620), що після перебудови наприкінці 1630-х років залишилося поза замковими укріпленнями. В першій третині XIX ст. до західного фасаду була прибудована дзвіниця в класицистичних формах, що дещо знівелювало чудовий вигляд стрімкого тетраконху, розміщеного на своєрідному “островці”-підвищенні, відмежованого на певну відстань від споруд поруч. Покровська церква в Ніжині – унікальний приклад повного архітектурного парафіяльного комплексу, де на обмеженій території згруповані основний храм – домінанта комплексу, дзвіниця (в даному випадку прибудована), окрема тепла (зимова) церква та окремо збудований будинок священника. В повоєнний час – і до середини 1990-х років, попри розміщення в теплій (зимовій) Миколаївській церкві (1842) спортзалу Ніжинської ДЮСШ, будівля якого підтримувалася в задовільному технічному стані, Покровська церква знаходилася чи не в найгіршому стані серед усіх ніжинських пам'яток (гірший стан був хіба-що в Преображенській церкві, напівруїни якої відвідувачі розташованої тоді поруч міської автостанції, перетворили на громадську вбиральню).
66. Розташоване в південно-східній частині міста, Ніжин-озеро є природною водоймою, однією з декількох існуючих до останнього часу навколо історичного центру Ніжина, що залишилися або від давнього русла, або від давньої болотистої заплави р. Остер. Ніжин-озеро – найбільше серед них, живиться підводними джерелами (відтак, ніколи не пересихало). З його існуванням пов'язані кілька ніжинських легенд, найбільш відома з котрих про нібито існувавший колись на його березі (чи на острові посеред озера) уніатський (греко-католицький) монастир, що за якісь гріхи-провини пішов під воду. Історично факт існування уніатського монастиря в Ніжині взагалі досі не підтверджений. Але це не заважає містичній розповіді слугувати джерелом для художніх творів. Так, наприклад, Є.П. Гребінка присвятив цій легенді про Ніжин-озеру невелику поему...
67. Сучасна загальноосвітня школа-гімназія № 3. Її сучасне приміщення збудоване на старій заплаві

- лівого берега Остра в межах Старого міста на початку 1980-х років. Одна з двох у місті тодішніх шкіл із російською мовою навчання. Колишня Гребінкова вулиця – це сучасна вул. Братів Зосим, а пров. Бубы – сучасний пров. Прорізний. *Буба (Буббас) С.К. (?)* – староста Ніжинського грецького братства, багато зусиль доклав до відкриття в 1817 р. Олександрійського грецького училища; наприкінці XIX ст. за провулком закріпилася ця назва або з удячності місцевих греків – провулок знаходився на території грецького кварталу й “підперезував” будівлю згаданого училища, або, можливо, тут-таки знаходився й будинок, де жив С.К. Буббас.
68. Двоповерховий будинок почесного громадянина А.І. Левченка, де з 1912 р. орендували приміщення для жіночої гімназії Г.Ф. Крестинської, розташовувався на початку кол. вул. І-ї Ліцейської (сучасна вул. Леніна), напроти корпусу келій Благовіщенського чоловічого монастиря. В 1920 р. гімназію було перетворено на трудову радянську школу № 2, пізніше – загальноосвітню школу № 3. Після переведення останньої на початку 1980-х років до новозбудованого приміщення, будівлю отримало Ніжинське медичне училище.
 69. Жіночу гімназію П.І. Кушакевич було відкрито в 1878 р. на кошти золотопромисловця й мецената А.Ф. Кушакевича, який для облаштування гімназії для дівчат у пам’ять про померлу дружину подарував власний будинок на вул. Гоголівській (сучасна вул. Гоголя). У цій гімназії навчалася, крім інших, Євгенія Юрївна – старша сестра І.Г. Спаського, а також у 1897 р. працював законовчителем їх батько Г.І. Спаський.
 70. Київська вулиця – сучасна вул. Шевченка, щоправда, тільки до закінчення сучасної її бульварної частини, – далі починалася вул. Вокзальна (або Вокзальне шосе). Після розміщення на території Київського шляху військової частини – її продовжили до залізничної станції. Починалася вулиця від Київських воріт міських укріплень XVII–XVIII ст. (на місця сучасної пл. Леніна). Теперішню назву вулиця отримала ще в 1921 р. Але цілком можливо, що радянська влада під час першої хвилі перейменувань назв вулиць у Ніжині кілька з них лише підтвердила, залишивши задія ілюзорності поваги до “української тематики” запроваджені в 1919 р. за влади Директорії УРН: Шевченка, Богдана Хмельницького та Богуна. Іменем останнього була найменована дореволюційна вул. Введенська, яка починалася там, де й вул. Київська, але йшла не на південь, а на захід, паралельно вул. Мільонній (яка з 1921 р. до 1993 р. носила ім’я К. Маркса – тут уже не посперечаєшся: назву дали саме за радянської влади). Але ця вулиця мала й народну назву – “Почекіна”, за прізвищем М.І. Почеки, писаря Ніжинського полку, після скасування полкового устрою – предводителя дворянства Ніжинського повіту, секретаря (того ж писаря) Ніжинської міської управи. На цій вулиці стояв будинок М.І. Почеки – “у Єлизаветинському стилі, з колонами” (поки цю пам’ятку не ідентифіковано). Але за одним із переказів саме в цьому будинку з 27 на 28 січня 1787 р. ночувала імператриця Катерина II під час подорожі на південь – до шойно прирощених земель імперії (джерела кажуть інше – ночівля була в будинку О.А. Безбородька, нещодавно придбаному у Вітгенштейнів). Торговий же комплекс, про спорудження якого інформує Івана Георгійовича Г.З. Снітко – збудований на початку 1980-х років універмаг “Прогрес”, нині перетворений на критий ринок.
 71. Ймовірно на листівці зображений міський Миколаївський парк (сучасний парк ім. Т.Г. Шевченка).
 72. Частина сучасної вул. Шевченка від закінчення кол. вул. Київської (закінчення сучасної бульварної частини) до залізничної станції. Ймовірно це досить відома на сьогодні листівка, де у правій частини світліни на обочині вулиці стоїть жінка в капелюшку, довгій сукні та з парасолькою у лівій руці.
 73. *Самокиш Микола Семенович* (1860–1944), видатний український художник-баталіст і анімаліст, неперевершений майстер зображення коней, яких любив із дитинства – народився у флігелі Ніжинської поштової контори, де його батько служив і як начальник контори проживав із сім’єю тут-таки. Навчався в Ніжинській класичній гімназії, де навчався малюванню у Р.К. Музиченька-Цибульського.
 74. Листівка із зображенням дореволюційного скиту Ніжинського Введенського жіночого монастиря у Ветхому – урочищі поза західною околицею Ніжина, поруч із Вехрозівдвяним (Красноострівським) Георгіївським чоловічим монастирем, який після заснування в 1716 р. Благовіщенського чоловічого монастиря в історичному центрі Ніжина був підпорядкований останньому. Зміст першої зі згаданих поштівок з такого скорочення не зрозумілий.
 75. Ймовірно, мова йде про досить відому листівка із зображенням частини західного та перспективи південного фасаду будинку Ніжинського окружного суду, сфотографованого з точки посеред вул. Судейської (в напрямку до вул. Стефана Яворського).

76. Нумерація будинків у межах історичної частини Ніжина дійсно кілька разів змінювалася – як через об’єктивні, так і через кон’юнктурні причини. Щоправда, перший чинник вплинув несуттєво – забудова в цій частині міста, зокрема, вул. Судейської (сучасної вул. Гребінки), кількісно практично не змінилася. А ось найбільш радикальна перенумерація відбулася десь наприкінці 1920-х років, коли всі вулиці в межах Старого міста “розвернули” на 180°. У 1926 р. безіменне розширення вул. Шевченка (кол. Київської), де від неї відгалужувалися вулиці К. Маркса (кол. Мільонна), Богуна (кол. Введенська) та Комінтерну (кол. Кушакевича) отримало статус площі, площа – ім’я І. Франка, і до цієї площі перемістився адміністративний центр Ніжина, оскільки тут, на розі вулиць Шевченка та Гоголя, у колишньому двоповерховому готелі Благовіщенського чоловічого монастиря розмістилися органи місцевої влади, насамперед, окружний виконком. Відтак, нумерацію слід було починати від центру (раніше центром вважався Соборний майдан – з іншого боку вул. Гоголівської). Будинок Спаських із близького розташування до початку вулиці по правій, непарній стороні (відповідно маючи № 3) враз опинився майже наприкінці вулиці, знаходячись відтепер по лівій, парній стороні – звідси й сучасний № 14. У повоєнний час, з огляду на великі розміри – навіть для того часу – будинку, тут був облаштований дитячий садочок, який проіснував майже до середини 1990-х років. Після цього будинок і подвір’я отримала в оренду одна з громад місцевих православних конфесій, а на території саду був збудований приватний житловий будинок. Нині будинок Спаських – пам’ятка історії місцевого значення, у 2010 р. взята на державний облік як об’єкт культурної спадщини України, пов’язаний із видатними історичними особами.
77. На жаль, ця ідея досі не була реалізована. Натомість, у ході роботи І Спаських читань (1–3 жовтня 2010 р.) була ухвалена резолюція щодо можливості й доцільності музеєфікування будинку Спаських з перспективою влаштування тут або Музею ніжинських родин, або Музею Спаських.
78. Мова йде про Ніжинський окружний музей, створений у 1927 р. після поділу Інститутського музею ІІНО на Музей-кімнату М.В. Гоголя та, власне, окружний музей. Першим директором останнього був І.Г. Спаський.
79. *Проценко Федір Данилович* (1867–1942), культурний і громадський діяч, організатор низки культурних закладів у Ніжині – Народного дому, самодіяльного театру, оркестру, народного хоту й інших. Певний час працював ц ІІНО та НДПІ, але в 1934 р. на хвилі боротьби з буржуазним націоналізмом був звільнений, оскільки ще з дореволюційного часу був активним українофілом. Проживав у власному будинку у Волосному пров. (сучасний пров. Шкільний), що був справжнім культурним центром. Один із його синів А.Ф. Проценко (1902–1984) – відомий український музикант, Заслужений артист України, професор Київської консерваторії. Онука Л.А. Проценко (1927–2000) – український історик, архівіст, пам’яткознавець, дослідник київських некрополів, засновник української біографічної некрополістики. Ф.Д. Проценко залишив по собі рукопис “Мистецькі спомини” (виданий у Ніжині в 1993 р.), що є фактично літописом культурного життя в Ніжині останньої третини ХІХ – першої третини ХХ ст.
80. Одна з найбільш рідкісних російських монет. Випущена в 1825 р. у зв’язку з передбачуваним коронуванням Великого князя Костянтина Павловича. Проте, через його відмову від престолу й коронування молодшого брата Миколи вже виготовлену монету в обіг не запускали, навпаки – довгий час тримали її існування в секреті. У світі відомі лише кілька примірників цієї монети. Першим і найбільш знаним дослідником Костянтинівського рубля був І.Г. Спаський.
81. Ніжинська міська газета “Вісті” почала видаватися наприкінці 1994 р. як орган Ніжинської міської ради. На її сторінках, особливо впродовж перших кількох років видання, був надрукований значний масив історико-краєзнавчих, в т.ч. біографічного спрямування, публікацій. Більшість біографій, оприлюднених на шпальтах газети “Вісті” середини 1990-х років, стосувалися невідомих, забутих, насамперед, несправедливо репресованих земляків-ніжинців. Серед таких й була публікація про Івана Георгійовича Спаського авторства О.С. Морозова.
82. Крапку в цьому питанні було поставлено 1 жовтня 2010 р., коли в межах проведення в Ніжині І Спаських читань була встановлена й урочисто відкрита меморіальна дошка на будинку Спаських, з означенням на ній найбільш яскравих представників цієї родини: прот. Г.І Спаського та його дружини Юлії Миколаївни, а також їх дітей – Євгенії, Феодосія та Івана, що стали відомими науковцями, громадським діячами.

*підготовка до друку та переднє слово Наталії ДМИТРЕНКО (Ніжин),
коментарі Сергія Зозулі (Київ–Ніжин)*

Повернення в Ніжин (комплекс документів з епістолярію І.Г. Спаського) підготовка до друку та передне слово Наталії ДМИТРЕНКО (Ніжин), коментарі Сергія ЗОЗУЛІ (Київ–Ніжин)
Уперше вводиться до наукового обігу корпус джерел з епістолярію українського та російського радянського історика-нумізмата, музейника І.Г. Спаського. Корпус джерел який містить кореспонденцію, отриману відомим науковцем від кореспондентів-ніжинців, і де, здебільшого, відображена “ніжинська тематика” – проблеми збереження культурної спадщини Ніжина, післявоєнного розвитку міста тощо.

Возвращение в Нежин (комплекс документов из эпистолярия И.Г. Спасского) (подготовка к печати и предисловие Натальи ДМИТРЕНКО (Нежин), комментарии Сергея ЗОЗУЛИ (Киев–Нежин))

Впервые вводится в научный оборот корпус источников из эпистолярия украинского и российского советского историка-нумизмата, музейщика И.Г. Спасского. Корпус источников содержит корреспонденцию, полученную известным ученым от корреспондентов-нежинцев, и в котором преимущественно отобразена “нежинская тематика” – проблемы сохранения культурного наследия Нежина, послевоенного развития города и т.п.

Returning to Nizhyn (complex of documents from the epistolary legacy of I.G. Spas'kiy) (preparation to the print and preface of Nataliya DMYTRENKO (Nizhyn), comments of Serhiy ZOZULYA (Kyiv–Nizhyn))

The corps of sources from the epistolary legacy of the Ukrainian and Russian soviet historian-numismatist and museum worker I.G. Spas'kiy is entered to the scientific appeal in the first time. This corps of sources contains correspondence got the known scientist from Nizhynians and contains mostly “Nizhyn themes” – problems of protect of Nizhyn's cultural legacy, post-war development of this town etc.

Учасники Пам'ятних наукових читань, присвячених 20-річчю від часу смерті І.Г. Спаського біля його могили на Волковському кладовищі у Санкт-Петербурзі. *Справа наліво:* М.П. Сотникова, В.Л. Янін з дружиною, Л.І. Вуїч (до повідомлення *Н. Дмитренко* (стор. 159–162))

Картини С.Ф. Шижка з “ніжинської” тематики: “Ніжинський педінститут” (1940 р., полотно, олія) та “Парк біля інституту” (полотно, олія). Обидві були подаровані художником Ніжинському державному педагогічному інституту імені М.В. Гоголя (сучасний державний університет), у Картинній галереї котрого вони нині й експонуються (до статті *О. Пономар* (стор. 95–97))

РЕЦЕНЗІЇ, ДИСКУСІЇ, ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 94(477.51)(001.89)

Наталія ДМИТРЕНКО
(Ніжин)

Пам'ятні наукові читання у Санкт-Петербурзі

11–12 листопада 2010 р. у Державному Ермітажі (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація) відбулися Пам'ятні наукові читання, присвячені 20-річчю від часу смерті Івана Георгійовича Спаського (1904–1990), який упродовж майже 50 років пропрацював у Відділі нумізматики всесвітньо відомого музею, був головним зберігачем його нумізматичних колекцій. Читання зібрали поважне товариство: представників родини Івана Георгійовича, його учнів і колег, учених-нумізматів із Москви, Києва, Володимира, Казані, Томська, Таллінна, Риги. Головні напрями наукових доповідей і повідомлень охоплювали широкий спектр питань: формування світогляду І.Г. Спаського; використання його епістолярію як джерела з історії розвитку російської (радянської загалом) нумізматики; були озвучені в доповідях останні здобутки досліджень у галузі сучасної нумізматики та фалеристики на пострадянському просторі; а також із історії монетної системи країн Близького Сходу. В перервах між засіданнями відбувалися жваві дискусії між учасниками читань, налагоджувалися наукові контакти. Цікаві й гострі наукові дискусії знаходили своє продовження в кулуарах – організатори вміло вибудували програму читань так, що кожна хвилина наукового зібрання була використана учасниками з користю.

У вітальному слові до учасників відкриваючи читання директор Державного Ермітажу Михайло Борисович Піотровський наголосив, що попри 20 років, що минули з дня смерті І.Г. Спаського (це сталося 4 листопада 1990 р.), вітчизняна нумізMATика у своєму розвитку спирається на його фундаментальні праці. Керівник Ермітажу також побажав учасникам читань плідної роботи. Теплом спогадів про вчителя були сповнені слова учнів Івана Георгійовича: Валентина Лаврентійовича Яніна – академіка РАН, Миколи Федоровича Котляра – члена-кореспондента НАН України. Лада Іванівна Вуїч, донька

І.Г. Спаського, оприлюднила частину спогадів батька, написаних упродовж останніх років його життя. Під час пленарного засідання вона подарувала Ніжинському краєзнавчому музею, який із грудня 2010 р. носить ім'я Івана Георгійовича, листи до батька від його земляків-ніжинців, датовані 60–80-ми роками ХХ ст., котрі містять вельми цікаву й цінну інформацію, насамперед, з питань історії міста. Без сумніву, ця частина епістолярію вченого після введення її до наукового обігу стане в нагоді дослідникам як історії Ніжина, так і біографії І.Г. Спаського*¹.

Малу батьківщину видатного вченого на пам'ятних читаннях у Санкт-Петербурзі представляли старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПК С.Ю. Зозуля, науковий співробітник Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського – Н.М. Дмитренко, а також заявлений у програмі читань завідувач Музею рідкісної книги Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя О.С. Морозов, який, на жаль, на зміг узяти безпосередню участь у згаданому науковому форумі. Доповіді ніжинців стосувалися ролі родини Спаських у соціокультурному просторі Ніжина першої третини ХХ ст., діяльності І.Г. Спаського на посаді завідувача Ніжинського окружного музею наприкінці 1920-х років і долі унікального Ніжинського (Магерського) скарбу срібників 1852 р. Остання тема особливо зацікавила російських нумізматів, зокрема, співробітників Відділу нумізматики Державного Ермітажу, оскільки 2 монети цієї нумізматичної знахідки нині зберігаються в колекції знаменитого музею. Читання були ще більш приємними для ніжинських учасників, оскільки випала нагода знову зустрітися з пітерськими колегами – ермітажівцями В.О. Калініним, К.В. Лепьохіною, Є.С. Щукіною, співробітником Інституту російської літератури (“Пушкінського дому”) РАН Н.В. Понирко, а також родичами Івана Георгійовича – Л.І. Вуїч і Н.Ю. Анохіною, які на початку жовтня 2010 р. відвідали Ніжин у якості гостей і учасників I Міжнародних наукових Спаських читань, присвячених 90-річчю від часу відкриття в Ніжині першого публічного музею*².

Організатори читань потурбувалися й про дозвілля учасників, влаштувавши кілька вельми цікавих екскурсій. Незабутнє враження справила екскурсія залами Державного Ермітажу – Зимового палацу, Малого та Нового Ермітажу, на жаль, лише оглядова – аби оглянути більш-менш детально сотню з лишком залів усесвітньо відомого музею потрібно кілька днів, а не годин... Особливе враження справила на гостей і учасників читань експозиція особливих сховищ – Золотої та Діамантової “кладових” – залів спецзберігання експонатів із коштовних металів і каменів із особливим режимом відвідування й посиленою системою охорони. Оглядаючи ці зали ніби занурюєшся в шкільні й університетські підручники з історії (України, Росії, колишнього СРСР, всесвітньої історії): те, що зі шкільного часу бачили на сторінках книжок, було прямо перед тобою, за склом... З-поміж усього іншого для ніжинців чи не найцікавішим експонатом

*¹ Згаданий корпус документів із епістолярію І.Г. Спаського підготовлений до друку Н.М. Дмитренко й опублікований у даному випуску “Ніжинської старовини” (див. стор. 128–157) (*ред.*).

*² Повідомлення про це наукове зібрання в Ніжині надруковане в попередньому випуску “Ніжинської старовини” (див.: Зозуля С. І Спаські міжнародні наукові читання в Ніжині // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія “Па-м'яткознавство Північного регіону України”, № 3) / Посохов С.І. (гол. ред.), Титова О.М. (заст. гол. ред.), Коваленко О.Б. (заст. гол. ред.), Бойко О.Д., Верба І.В., Верменич Я.В. та інші / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК. Вип. 10 (13). – К., 2010. – С. 180–185.

Вітальне слово до учасників читань академіка РАН
В.Л. Яніна – учня й колеги І.Г. Спаського

Світлина зверху:
Початкове пленарне засідання
11 листопада 2010 р.
у Залі засідань Вченої ради
Державного Ермітажу

Світлина внизу:
В.А. Калінін, завідувач
Відділу нумізматикки
Державного Ермітажу (*ліворуч*)
та його заступник
К.В. Лепьохіна (*праворуч*);
між ними – П.Г. Гайдуков,
член-кореспондент РАН,
заступник директора
Інституту археології РАН

була золота інкрустована коштовними каменями римська фібула з іншого, не менш відомого ніжинського скарбу – Пашківського, знайденого в 1873 р. біля с. Пашківка, неподалік Ніжина. Ще однією незабутньою екскурсією була подорож до одного з найкрасивіших передмість Санкт-Петербургу – м. Пушкін (колишнього Царського Села), де учасники читань мали змогу відвідати знаменитий витвір архітектора Б.Ф. Расстреллі – Єкатерининський палац і парк навколо нього.

Завершилися пам'ятні читання відвіданням могили І.Г. Спаського на Волковому кладовищі Санкт-Петербургу, куди приїхали його рідні, учні, колеги – співробітники Відділу нумізматики Державного Ермітажу, інші учасники читань. Показово, що серед тих, хто приїхав на кладовище вшанувати пам'ять видатного музейника, вченого-нумізмата зі світовим ім'ям, засновника вітчизняної (російської безпосередньо; української й білоруської – через своїх учнів) наукової нумізматичної школи, переважала молодь, яка з повагою ставиться до його пам'яті, знає й цінує його наукову спадщину.

На могилу І.Г. Спаського було покладено багато квітів, запалена поминальна лампада, привезена з міста дитинства і юності вченого – Ніжина. Л.І. Вуїч нарешті змогла виконати заповіт свого батька – висипала на його могилу жменю землі з місця поховання в Ніжині матері вченого. На жаль, з плином часу її могила нині загубилася серед сотень безіменних могил на колишньому Грецькому кладовищі Ніжина. Відтак, землю було взято цілком символічно – біля кладовищенської церкви під час перебування Лади Іванівни в Ніжині як учасника згаданих І Спаських читань. Але як би там не було – висипавши ніжинську землю на могилу ніжинця, що спочив вічно в землі далекої Північної Пальміри, він возз'єднався зі своєю батьківщиною.

Насамкінець, хотілося б висловити сподівання, що стосунки – наукові, музейницькі, культурні загалом – між Ніжином і Санкт-Петербургом триватимуть, будуть плідними та корисними, зокрема, для розвитку вітчизняного музейництва й історичної науки.

Дмитренко Н.М. Пам'ятні наукові читання у Санкт-Петербурзі

У повідомленні стисло розповідається про Пам'ятні наукові читання, присвячені 20-річчю від часу смерті видатного музейника й ученого-нумізмата І.Г. Спаського, що відбулися 11–12 листопада 2010 р. в м. Санкт-Петербург (Російська Федерація), а також про участь у цьому науковому форумі учасників з Ніжина.

Ключові слова: наукові читання, нумізMATика, фалеристика, І.Г. Спаський, Ніжин.

Дмитренко Н.М. Памятные научные чтения в Санкт-Петербурге

В сообщении кратко рассказывается о Памятных научных чтениях, посвященных 20-летию со времени смерти выдающегося музейщика и ученого-нумизмата И.Г. Спасского, которые состоялись 11–12 ноября 2010 г. в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация), а также об участии в этом научном форуме участников из г. Нежина.

Ключевые слова: научные чтения, нумизMATика, фалеристика, И.Г. Спасский, Нежин.

Dmytrenko N.M. The memorable scientific reading in Saint-Petersburg

In a report briefly told about The memorable scientific reading, devoted a 20th anniversary since death of prominent museum worker and scientist-numismatist I.G. Spas'kiy, which took a place on November, 11–12, 2010 in Saint-Petersburg (Russian Federation), and also about participating in this scientific forum of participants from Nizhyn.

Key words: scientific reading, numismatics, phaleristics, I.G. Spas'kiy, Nizhyn.

**Відкриття польського меморіалу
на старому Католицькому кладовищі в Ніжині**

Досліднику завжди приємно, коли його робота має певний резонанс. Мірилом за-
требуваності досліджень у наукових колах вважається інтенсивність їх використання
іншими дослідниками – поява рецензій (якщо це монографія) чи кількість посилань на
опубліковані наукові праці, врешті-решт – наскільки швидко розійшовся надрукова-
ний тираж, наприклад, монографії. Але є й інший вимір: застосування результатів до-
сліджень на практиці, в реальному житті, для цілком реальних “житейських” справ. У ро-
боті науковців технічного чи природничого напрямку це набагато простіше, адже ре-
зультати їх досліджень можна впровадити у виробництво, застосувати в технологіч-
них розробках тощо. Для гуманітарних студій – навпаки: їх праці перебувають у пло-
щині духовної сфери, а її, як відомо, на хліб не намажеш, в бак авто не заллеш...

Відновлення пам’яті – мабуть так буде сказати більш точно – про старовинне Католи-
цьке кладовище в Ніжині, яке було зруйноване впродовж 1930–1950-х років, починало-
ся (як і годиться в наукових дослідженнях) із джерел – архівних метричних книг ніжин-
ського костюлу, суміжних документів з фондів міських органів влади дореволюційного
й міжвоєнного часу, вивчення планів міста різних років, вилучення в різних видан-
нях скупі історіографічної інформації, здебільшого, довідникового характеру, вишуку-
вання епізодичних згадок у мемуарній літературі тощо. До цього додалися польові об-
стеження гіпотетичного місця знаходження колишнього кладовища. Аналіз і зіставлен-
ня отриманих результатів й дали очікуваний кінцевий результат: згадана некрополісти-
чна пам’ятка, орієнтовно з 1620-х років до початку 30-х років ХХ ст. існувала на пів-
денній околиці Ніжина й функціонувала як поліетнічне моноконфесійне (з поодинокими
вкрапленнями поховань представників інших конфесій) римо-католицьке парафія-
льне кладовище; вдалося, навіть, більш-менш точно визначити ймовірні його межі*¹.

Але для автора згаданих досліджень (й цих рядків одночасно) зацікавлення рештками
старого кладовища мало й свою передісторію. Ще на початку 1980-х років, навчаючись
у місцевій середній школі, стадіон котрої межував із озерцем, іменованим ніжинцями
“Яйцебаза” (поруч озера знаходилася заготівельна контора якоїсь зі споживчих спілок, де
заготовляли для подальшого продажу якраз курячі яйця – ця сама яйце база), на мисі ви-
гину постійно впадав у око незрозумілий гранітний пам’ятник у вигляді стовбура з обрі-
заними гілками. Повз нього школярі ходили до школи, біля нього гралися на перервах

*¹ Див.: Зозуля С.Ю. Католицький некрополь у Ніжині: уламки пам’яті // Відлуння віків. – 2004. – № 2. – С. 93–96; *Він же*. Католицькі поховання в Ніжині (у контексті дослідження Некрополя Старого Ніжина) // Праці Центру пам’яткознавства. – Вип. 6. – К., 2004. – С. 174–214; Зозуля С.Ю., Потапенко М.В. Католицький некрополь м. Ніжина: до проблеми ідентифікації // Поляки в Ніжині. – Вип. II. – Ніжин, 2004. – С. 97–113; Зозуля С.Ю. Елітні поховання на Католицькому кладовищі в Ніжині другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. // Поляки в Ніжині: Культура, освіта, наука: Зб. ст. і матер. Упорядн. Ф.Ф. Белінська. Вип. 4. – Ніжин, 2010. – С. 114–134. (Бібліографія вказана в хронологічному порядку. Також на основі вказаних наукових студій були надруковані впродовж 2004–2010 років кілька статей науково-публіцистичного характеру в місцевій ніжинській періодиці).

або після занять. Згодом з'ясувалося: надгробок належав похованню Ю.Я. Феддерса, відомого латиського живописця, котрий певний час проживав і помер у Ніжині*². В 1984 р. “дерево зі спиляними гілками” для школярів несподівано кудись зникло – його урочисто перенесли на Центральне міське кладовище (Троїцьке). Проте, на іншому березі озера залишилися 2 чорні гранітні плити й бетонний стовп, незрозумілого призначення.

Уже згодом, під час польового обстеження території колишнього кладовища в 2004 р. з'ясувалося, що стовп – це залишки надмогильного знака: хреста, якому пооббивали бічні рамена. А на одній з плит вдалося прочитати епітафію, з якої стало зрозуміло, що колись вона належала до поховання Елжбети Луговікової, за сучасними даними – теці міського голови Ніжина кінця XIX – початку XX ст. А.Ф. Кушакевича (“належала” – бо її сучасне розташування каже, що плита нині відірвана від місця поховання, яке, наразі, не виявлене). Більш детальний огляд місця найбільш південної частини знищеного кладовища дав можливість виявити залишки трьох паралельних рядів поховань із 3–8 невеликим заглибленнями в кожному, методично, на певній віддалі одне від одного розташованих – залишків від поховань. Ямки-заглиблення ж – не що інше як свідчення того, що кожне з поховань мало надгробну плиту. Ці плити наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років частково вивезли за розпорядженням місцевої влади, а частково розтягли у якості будівельного матеріалу місцеві жителі – така тоді була суспільна мораль... У розрізі цієї-таки моралі місцева влада дала “добро” на розробку на місці кладовища глини для розташованої поруч цегельні – саме тоді на місці старого Київського шляху поруч із кладовищем почалося будівництво цегляних сховищ для боєприпасів новоствореної військової частини – якраз із цієї цегли їх і збудували (а також – попутно – кілька споруд-“сталінок” у центрі міста). Проте, пласт глини виявився невеликим за територією, а розробляти вглиб виявилось проблематичною справою – ґрунтові води були надто близько до поверхні. Розробку довелося спинити. На місці старої цегельні, про яку згадували ще документи другої половини XVIII ст., постала житлова двоповерхівка.

Усе це так і залишилося б на папері у вигляді наукових оглядів і статей, якби не бажання місцевої ніжинської спілки поляків “Aster” зафіксувати пам'ять про похованих на цьому кладовищі колись одноплемінників, – їх дійсно з-поміж похованих тут римо-католиків за віросповіданням була “лева частина”. Впертість і наполегливість керівника згаданої польської спілки Ніжина Ф.Ф. Белінської врешті-решт – маже за 5 років оббивання порогів владних кабінетів, польських консульських установ, пошуку можливих меценатів – дали бажаний результат: міська влада погодилася на встановлення на місці південної частини зруйнованого Католицького кладовища*³ меморіаль-

*² Щоправда, самого поховання Ю.Я. Феддерса тут досі не виявлено. Поясненням цього може бути те, що відомий латиський живописець був за віросповіданням протестантом-лютеранином, а представників цієї конфесії ховали в Ніжині поруч – через дорогу знаходилося православне Іоанно-Милостиве кладовище. Тут протестантів ховали або на окремі дільниці, або поруч із православними. А на Католицьке кладовище надгробок із могили Ю.Я. Феддерса, ймовірно, потрапив відразу після II Світової війни – вказане кладовище також знищили, коли поруч із ним розмістили згадану в тексті повідомлення військову частину.

*³ Інколи кладовище також називають “Польським”, що не зовсім вірно, адже тут знайшли свій останній спочинок не лише етнічні поляки, але й представники інших національностей, що проживали в Ніжині. Формуючим для цього кладовища був не етнічний, а якраз конфесійний чинник – абсолютна більшість небіжчиків сповідали за життя католицизм, зафіксовані в метричних книгах ніжинського Петропавлівського католицького костюлу, естахологічні відправи здійснював над тілом небіжчиків ксьондз цього костюлу. Хоча дійсно – більшість із них таки були поляками. Тож вірно називати кладовище саме “Католицьким”.

ного знаку, допомогла з пошуком підрядчика з його встановлення й благоустрою території навколо; а фінансову сторону з виготовлення власне меморіального знаку взяла на себе посольство Республіки Польщі в Україні.

22 листопада 2010 р. меморіальний знак був урочисто відкритий. Цього дня в Ніжині перебувала досить представницька польська делегація на чолі з генеральним консулом Республіки Польща в м. Києві Рафалом Вольські та міністром з питань економіки та інвестицій посольства Республіки Польщі в Україні Анджеєм Грабовські. Почалися урочистості з промов начальника управління культури виконавчого комітету Ніжинської міської ради Л.К. Шагана та згаданого пана генерального консула. Потім меморіальний знак, що являє собою заокруглену зверху призматичну стелу-мацев, установлену на подвійній базі в узголів'ї рівної відполірованої плити (всі компоненти меморіального знаку виготовлені з чорного граніту), освятив настоятель ніжинського костелу Св. Апостолів Петра і Павла Яцек Пил. Далі – ще кілька промов людей, що мали безпосереднє відношення до появи меморіального знаку: керівника Спільки поляків Ніжина “Aster” Ф.Ф. Белінської, керівник ПП “Темп” О.Г. Гришкевича (за фінансової допомоги якого був виконаний монтаж пам'ятного знаку та благоустрій навколишньої території); старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПК С.Ю. Зозуля й інші.

Відкриттям меморіального знаку цього дня програма заходів, присвячених річниці проголошення Польщею незалежності (відзначається щорічно 11 листопада) в Ніжині не обмежилася: потім було відвідання міського костелу, що знаходиться в стані завершення будівництва; ділові зустрічі польської делегації з керівництвом Ніжина та представниками бізнесових кіл міста, екскурсії до міських музеїв і, насамкінець, ввечері – урочисте засідання й концерт у приміщенні Ніжинського драматичного театру ім. М.М. Коцюбинського, своїм заснуванням у 1934 р. котрий також завдячує етнічним полякам – широко відомій українській театральній династії Лучицьких, якій був присвячений щойно виданий черговий випуск тематичної збірки “Поляки в Ніжині” – його презентація відбулася тут-таки під час урочистого засідання.

Зозуля С.Ю. Відкриття польського меморіалу на старому Католицькому кладовищі в Ніжині

У повідомленні інформується про встановлення й урочисте відкриття в Ніжині на місця решток однієї з найдавніших некрополістичних пам'яток міста – Католицького кладовища меморіального знаку. Також стисло розповідається про основні етапи дослідження історії цієї пам'ятки.

Ключові слова: некрополістична пам'ятка, меморіальний знак, Католицьке кладовище, Ніжин.

Зозуля С.Ю. Открытие польского мемориала на старом Католическом кладбище в Нежине

В сообщении информируется об установлении и торжественном открытии в Нежине на месте остатков одного из самых древних некрополистических памятников города – Католического кладбища мемориального знака. Также кратко рассказывается об основных этапах исследования истории этого памятника.

Ключевые слова: некрополистический памятник, мемориальный знак, Католическое кладбище, Нежин.

Zozulya S.Yu. Opening of the Polish memorial on the old Catholic cemetery in Nizhyn

In a report informed about establishment and inauguration of the memorial sign in Nizhyn – in place of tailings of one of the oldest necropolistic monuments of this town – Catholic cemetery. Also briefly told about the basic stages of research of history of this monument.

Key words: necropolistic monument, memorial sign, Catholic cemetery, Nizhyn.

КРАЄЗНАВЧА МОЗАІКА

УДК 94(477.52)

Шаміль АКІЧЕВ
(Конотоп)

З історії участі конотопчан у громадянській війні в Іспанії

Однією з маловідомих сторінок історії Конотопщини є участь її уродженців у подіях громадянської війни в Іспанії у 1936–1939 роках.

Починалася громадянська війна в Іспанії фашистським заколотом у Марокко. “Над всією Іспанією безхмарне небо” [1], – такі слова пролунали по радіо 18 липня 1936 р., які ознаменували початок війни, яка стала передоднем II Світової війни. Під час громадянської війни в Іспанії відбулося перше військове протистояння СРСР та Німеччини: перші на боці Народного фронту, другі – фалангістів Франко, яких підтримали також Італія та Португалія. Інтернаціональну допомогу республіканській Іспанії СРСР надавав у вигляді гуманітарної допомоги, техніки, зброї та медикаментів, військових спеціалістів. Радянські моряки проявляли героїзм та витримку під час перевезення вантажів для республіканців, незважаючи ні на які провокації. Лише з жовтня 1936 р. до вересня 1937 р. було відправлено 52 морські транспортні судна зі зброєю, в 1938 р. – 13, у 1939 – 3 [2].

Але цього було мало. Гасла “Теть руки від революційної Іспанії!”, “Ми з вами!”, “Вони не пройдуть!” (“No pasaran!”) лунали на мітингах з зборах радянської громадськості. Радянська держава використала великий ентузіазм і жагу до революції серед народних мас у власних цілях. Сталінські чиновники не спромоглися надати справжню економічну та гуманітарну допомогу Іспанії та перекинули частину клопоту на плечі радянських трудящих. Так, московські трудящі 3 серпня 1936 р. на багатотисячному мітингу вирішили зібрати кошти для Іспанії. Лише за три місяці 1936 р. до фонду допомоги Іспанії надійшло 47 млн. 595 тис. крб. [3]. Були створені спеціальні фонди допомоги іспанським борцям. Станом на 27 жовтня 1936 р. радянські профспілки зібрали 47,5 млн. крб. На ці кошти були споряджені 5 пароплавів із продовольством для революці-

йної Іспанії. Станом на кінець 1936 р. в СРСР було зібрано 51 млн. крб. Лише трудівники Глухівського району Чернігівської обл. передали у фонд допомоги бійцям, жінкам, дітям республіканської Іспанії 74 тис. крб. [4].

Зброя та бойова техніка, яку поставила СРСР до республіканської Іспанії з жовтня 1936 р. до січня 1939 р. становила 648 літаків, 347 танків, 60 броневих автомобілів, 1186 гармат, 20486 кулеметів, 497813 гвинтівок [5]. В Іспанії в складі 7 інтернаціональних бригад воювали 35 тис. добровольців. За іншими даними чисельність добровольців коливалася в межах 20–25 тис. чоловік [6]. Сучасні джерела вказують, що з 1936 р. до 1938 р. до Іспанії прибуло не менше 51 тис. добровольців [7]. В інтербригадах воювали добровольці з 54 країн, в т.ч. 8,5 тис. французів, біля 5 тис. німців, майже 5 тис. поляків, 4 тис. італійців, 2 тис. англійців, 2 тис. чехів, 1, 7 тис. австрійців, 1 тис. угорців [8]. Втрати інтернаціоналістів становили не менше 20 тис. з-поміж убитих бійців [9].

В інтербригадах билися також і українці – з України, Канади, Аргентини й інших країн. У червні 1937 р. в 13-й інтербригаді ім. Ярослава Домбровського у батальйоні ім. Палафокса (національного героя іспанського народу) було створено роту (компанію) ім. Тараса Шевченка [10]. Вона складалася переважно з українців. Ротою керував білорус С. Томашевич. Українці входили до батальйонів ім. А. Лінкольна, ім. Макензі, ім. Димитрова, ім. Чапаєва й інших. Постать В.І. Чапаєва користувалася великою популярністю серед іспанців й інтернаціоналістів, особливо після того, як з СРСР були доставлені знаменитий однойменний радянський кінофільм (іншим, вкрай популярним радянським фільмом був “Ми з Кронштадту”). Серед військ, які захищали Мадрид, були батальйони, які носили назву “Кронштадські моряки” та “Ленінград” [11]. Воювали інтернаціоналісти добре, але все ж після боїв у жовтні 1938 р. – лютому 1939 р. за рішенням Міжнародної Комісії Ліги Націй та за згодою республіканського уряду інтербригади були евакуйовані з Іспанії.

У частинах республіканської армії воювали майже 3 тис. добровольців з СРСР. Близько 200 з них загинули на іспанській землі, про що і зараз пам’ятають в Іспанії. У керівництві військовими діями допомагали 557 військових спеціалістів з СРСР [12]. Серед радників були П.І. Батов, Я.К. Берзін, М.М. Воронов, М.Г. Кузнецов, Р.Я. Малиновський, К.О. Мерецков, Я.В. Смушкевич, Г.М. Штерн й інші [13]. Інтернаціоналісти, особливо військові радники вищих офіцерських чинів, часто воювали під псевдонімами чи спеціальними прізвищами (як колись у славетних запоріжців). Серед добровольців було 160 радянських льотчиків. В СРСР їх вважали відправленими в “урядове відрядження”, й після повернення до додому вони отримали нагороди та високі військові призначення. 59 добровольців за мужність і відвагу отримали звання Героя Радянського Союзу (19 з них померли; 35 з усіх нагороджених були льотчиками) [14].

Уродженець Полтавщини генерал Г.І. Кулик (майбутній маршал Радянського Союзу) під псевдонімом Купер був військовим радником голови хунти оборони Мадрида. Уродженець Одеси Р.Я. Малиновський (майбутній Маршал Радянського Союзу) під псевдонімом Маліно брав активну участь у створенні регулярної армії для відсічі франкістам. Киянин за походженням, журналіст Михайло Кольцов став відомим репортажами з Іспанії. За подвиги звання Героя Радянського Союзу отримали добровольці з числа воїнів Київського військового округу: В.М. Бочаров, І.І. Душкін й інші. Через порти України іспанським антифашистам було поставлено багато продовольства, медикаментів, одягу,

648 літаків, 407 танків і броньовиків, 1186 гармат, 20,5 тисяч кулеметів, майже 500 тис. гвинтівок, велику кількість боєприпасів, частина яких була виготовлена в Україні [15].

Бойовий досвід, отриманий в Іспанії був використаний військовими. Відомий захисник Конотопа 1941 р. генерал-полковник (тоді ще полковник), командир 5-ї повітряно-десантної бригади Олександр Ілліч Родимцев писав у спогадах про ті далекі часи:

Мы, молодые парни, как и тысячи других добровольцев из многих стран спешили на выручку республиканской Испании. Мы не могли поступить иначе. Ведь к нам обратилась за помощью революционная молодежь Испании.

Серед добровольців були й льотчики, уродженці Конотопщини, Герої Радянського Союзу. Генерал-майор Григорій Іларіонович Тхор разом зі штурманом Андрієм Юхимовичем Конотоповим у 1936 р. брав участь у повітряних боях в небі Мадрида, Гранади (про яку писав поет Михайло Светлов). Вони бомбардували ворожі об'єкти, кораблі й аеродроми. За героїзм і мужність Г.І. Тхор одержав 2 ордени Бойового Червоного Прапора [16]. 23 лютого 1968 р. Г.І. Тхор був посмертно нагороджений пам'ятною медаллю “Участнику национально-революционной войны в Испании 1936–1939 гг.” Радянського комітету ветеранів війни в Іспанії. Посвідчення підписано головою Комітету Маршалом Радянського Союзу С.К. Тимошенком і відповідальним секретарем Комітету О.П. Маресьєвим. Цей документ нині зберігається в фондах Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О.М. Лазаревського. Інший земляк-конотопчанин, льотчик Олексій Борисович Панов, брав участь у повітряних боях в Іспанії над Ебро та Мадридом. Був важко поранений. Три місяці лікувався в шпиталі. Був відзначений 2 орденами Червоного Прапора [17]. В небі Іспанії воював Гнат Семенович Солдатенков. Його псевдонім – Ігнасі-Дієгес. В районі Каза дель Кампо в 1937 р. він був поранений і багато місяців лікувався у Москві. Лейтенант Г.С. Солдатенко був нагороджений двома орденами Червоного Прапора [18]. Льотчик із Роменщини Георгій Миколайович Прокопенко воював у небі Іспанії в 1938 р. В одному з боїв був поранений. Пізніше став Героєм Радянського Союзу [19]. Останній виліт радянських льотчиків відбувся над Ебро 15 жовтня 1938 р.

Загалом, у небі Іспанії воювали 7 радянських ескадрилій [20]. На боці фалангістів діяло 300 тис. іноземних вояків, в т.ч. 50 тис. німців, 150 тис. італійців, 20 тис. португальців, 90 тис. марокканців. Упродовж 1936–1939 років Німеччина й Італія разом відправили до Іспанії 1150 танків і бронемашин, 1650 літаків, 2700 гармат, 17 тис. авіабомб, понад 7600 автомобілів, багато стрілецької зброї, військового спорядження [21]. Італійський військово-морський флот діяв біля узбережжя Іспанії. Італійські літаки здійснили 86420 вильотів, 5319 бомбардувань, скинули на іспанські міста і села 11585 т вибухівки [22].

Неспростовною істиною є твердження в історіографії, що Гітлер розглядав допомогу франкістській Іспанії, насамперед, у повітряній війні, як підготовку німецьких льотчиків до II Світової війни. Він використав прохання Франко про військову допомогу й відправив до Іспанії легіон Люфтваффе “Кондор”, до якого входили декілька ескадрилій бомбардувальників “Юнкерс-52” і винищувачів “Хейнкель-51”. На початку листопада 1936 р. в Кадіс прибули перші 6500 льотчиків із легіону “Кондор” [23]. В листопаді 1936 р. легіоном керував генерал-майор Хуго Шперле. 27 квітня 1937 р. німецькі літаки здійснили масований наліт на містечко Герніку, внаслідок чого загинула

більшість мирних жителів. Давній центр баскської культури був зруйнований. Цій події присвячена картина художника Пабло Пікассо “Герніка”. Вона показала всьому світу варварську суть нацизму. Пізніше, в 1938 р. німецькі льотчики бомбардували Барселону. Іспанія стала, по суті, полігоном, де льотчики різних країн училися тактиці військового бою, взаємодії з наземними військами та використанню масованих бомбових ударів. Німеччина відзначила 26113 своїх вояків – вони одержали нагороди “За заслуги у війні в Іспанії”. А. Гітлер вважав, що Франко повинен у Мадриді встановити пам’ятник німецькому літаку “Юнкерс-52”, за врятування його заколоту.

Громадянська війна в Іспанії продовжувалася з 1936 до 1939 р. і мала жакливі наслідки. Під час військових дій, бомбардувань, повітряних боїв і репресій загинуло більше 1 млн. чоловік [24]. Для примирення нації після закінчення війни Франко наказав збудувати в Долині загиблих великий монумент і поховати там всіх загиблих. За військову допомогу Іспанії А. Гітлер сподівався, що Франко буде допомагати Німеччині під час його подальших війн у Європі й Африці. Але Франко розумів хибність військової політики нацистської Німеччини й проголосивши нейтралітет Іспанії під час II Світової війни. Щоправда, на початку війни Німеччини з СРСР відправив на східний фронт 250-ту “Блакитну” дивізію. Вона брала участь у блокаді Ленінграда та військових діях у Білорусі. Воювала на Східному фронті також 45-а ескадрилья іспанських льотчиків-добровольців. Коли наприкінці II Світової війни ескадрилья повернулася до Іспанії, Франко наказав арештувати всіх льотчиків.

Війна в Іспанії стала школою мужності для цілого покоління радянської молоді, яка, роз’ятрена радянською пропагандою, просто мріяла воювати в Іспанії проти фашистів або хоч чимось допомогти республіканцям. Радянські люди взяли на себе турботу про значну групу іспанських дітей, батьки яких загинули під час громадянської війни. Піонери й учні Української РСР збирали гроші, готували подарунки жінкам і дітям революційної Іспанії [25]. Загалом, у СРСР прибуло 4 тис. іспанських дітей. Тут вони знайшли нову Батьківщину. Шлях до неї пролягав через Київ і Москву, де молоді іспанці були розподілені у дитячі будинки та школи Москви, Києва, Євпаторії, Харкова, Одеси й Херсона [26]. У червні 1937 з Ленінграду до Одеси приїхала перша група евакуйованих іспанських дітей [27]. Друга група дітей з Іспанії прибула до київських оздоровчих закладів у липні 1937 р. [28].

Приклад патріотизму конотопців того часу зафіксувала преса 1930-х років. Чернігівська обласна газета “Більшовик” писала:

Серед трудящих міста Конотопа блискавично пролетіла звістка – сьогодні через Конотоп проїжджатимуть з Києва до Москви діти героїчних бійців Іспанської республіки. Задовго до приходу поїзда № 72 на пероні станції Конотоп зібрались тисячі трудящих, переважно молодь, діти. Море квітів. Ось мчить поїзд. Назустріч йому гримлять оркестри. Хвилююча тепла зустріч. Іспанських дітей закидають квітами. Лунають вигуки: “Привіт республіканській Іспанії!”, “Слава нашим батькам, які борються проти фашистів!”, “Привіт дітям Іспанії!”. У відповідь дзвеніли бадьорі голоси: “Віва Сталін!”, “Віва революція!” Проводжали їх як найдорожчих, найулюбленіших, бажали їм щасливої дороги. Поїзд помчав іспанських дітей до червоної столиці, до зореносної Москви [29].

Як склалася доля тих іспанських дітей невідомо. В СРСР вони виховувалися у дитячих будинках, відпочивали у піонерських таборах. У серцях маленьких іспанців, які

їхали через Конотоп можливо залишилися теплі почуття вдячності і любові до Конотопа, уродженці якого захищали їх свободу й життя. Цілком ймовірно, що мешканці с. Підлипного могли написати землякові – генералу Г.І. Тхору про проїзд іспанців через станцію Конотоп. В цей час він воював із японськими льотчиками в небі Китаю під час радянсько-японського конфлікту напередодні II світової війни.

На радянський народ чекала страшна війна, в якій загинуть мільйони людей. І серед них будуть і діти іспанського народу. В складі партизанських загонів і регулярних військових частин Червоної армії вони будуть захищати свою нову Батьківщину. Відомим стане подвиг сина Долорес Ібарурі – командира кулеметної роти капітана Рубена Руїса Ібарурі. Один із керівників звільнення Чернігівщини від нацистів у 1943 р. О.І. Родимцев зустрічався з ним спочатку в Іспанії, а потім під час оборони Сталінграда [30]. Рубен Руїс Ібарурі проявив мужність і героїзм, загинув у Сталінграді восени 1942 р. і посмертно отримав звання Героя Радянського Союзу.

Окрім нього проти гітлерівців у СРСР воювали також інші іспанці: Перегріу Перез Галарза, нагороджений орденом бойового Червоного Прапора; Хосе Паскуаль Сантамарія, нагороджений орденом Леніна (загинув під час оборони Сталінграда); Леонардо Гарсія Камара, нагороджений орденом бойового Червоного Прапора (загинув у боях за Брянськ); Марія Пардіна Рамос, нагороджена орденом бойового Червоного Прапора (загинула в боях за Ленінград); Хусто Родрігес Суана, нагороджений орденом Червоної Зірки (загинув на Кавказі); Франціско Гуллон Майор, нагороджений орденом Леніна (загинув у боях за Ленінград [31] – це лише кілька з них.

Контопчанин Г.І. Тхор згадував слова Долорес Ібарурі про добровольців, які воювали в Іспанії:

Ми переконані, що Іспанія назавжди залишиться у ваших серцях, і ви з очима, повними сліз, і серцем, сповненим гордості, будете розповідати не про туристичну Іспанію. Але про Іспанію героїчну. І будьте певні, що ми також збережемо спогади про вас і будемо розповідати нашим дітям про ваш героїзм, який для прийдешніх поколінь перетвориться на легенду [32].

І, як виявляється, кілька земляків, уродженців Контопщини також доклали своїх зусиль до ратного подвигу іспанського народу, але ще більшого захоплення вартий громадянський подвиг контопчан, як і багатьох інших з терен усього колишнього СРСР, котрі відгукнулися на заклик посильної допомоги повсталій республіканській Іспанії; душею і серцем вболівали за долю революціонерів, зосібна, їх осиротілих дітей.

Джерела та література

1. Бердичевський Я.М., Давлетов А.Р., Кузьменко С.Г. Решетникова Е.П., Фролов Н.А. Всемирная история 1918–1945 гг. (Конспекты уроков). – Запорожье, ООО РИА “Просвита”, 1996. – С. 126.
2. История Второй мировой войны 1939–1945. – Т. 2. Накануне войны. – М.: Воениздат, 1974. – С. 54.
3. Из истории международной пролетарской солидарности. Документы и материалы. Сборник V. Международная солидарность трудящихся в борьбе с фашизмом против развязывания второй мировой войны (1933–1937). – М., 1961. – С. 384, 436.
4. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. К., 1973. – С. 56.
5. История Второй мировой войны 1939 – 1945. – Т. 2... – С. 54.
6. Розанов Г.Л., Юрьев М.Ф., Яковлев Н.Н. Новейшая история. Пособие для учителей. – М., 1961. – С. 38.
7. Мещеряков М.Т. Судьба интербригад в Испании. // Новая и новейшая история. – 1993. – № 5. – С. 20.

8. Из истории международной... – С. 44, 86, 99, 128, 152, 193, 290, 314.
9. Там само. – С. 17.
10. *Ботфа Дж.* История Советского Союза. – Т. 1. От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин. 1917–1941 гг. / пер. с итал. И.Б. Левина. – М., Международные отношения, 1990. – С. 21.
11. *Родимцев А.И.* Твои, Отечество, сыны. – К.: Политиздат Украины, 1974. – С. 136.
12. История Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945) в 6-ти т. – Т. 1. – М, 1960. – С. 113.
13. *Родимцев А.И.* Вказана праця. – С. 107.
14. *Гарсия Х.* Интернациональные бригады в Испании (1936–1938 гг.) // Вопросы истории. – 1956. – № 7. – С. 67.
15. Загиблі на чужині: Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежом. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам'яті України”, 2003. – С. 24.
16. *Гриченко И.Т., Головин Н.М.* Подвиг. Документальные очерки о Героях Советского Союза. – Х.: “Прапор”, 1977. – С. 31.
17. Там само. – С. 24.
18. *Москальов І.Б.* Батько полку // Радянський прапор. – 1974. – 23 лютого № 32 (8080). – С. 2–3.
19. *Гриченко И.Т., Головин Н.М.* Вказана праця. – С. 158.
20. *Гарсия Х.* Вказана праця. – С. 59.
21. Загиблі на чужині... – С. 21.
22. *Бердичевський Я.М., Давлетов А.Р. та інші.* Вказана праця. – С. 128.
23. *Родимцев А.И.* Вказана праця. – С. 136.
24. История Второй мировой войны 1939–1945. – Т. 2... – С. 63.
25. Піонерія України. 1917–1941 рр. Збірник (складач І. С. Вавілов). – К.: “Молодь”, 1979. – С. 309.
26. Там само. – С. 280.
27. Там само. – С. 309.
28. Там само. – С. 310.
29. Гребінець І. Радісна зустріч // Більшовик. – 1938. – 16 серпня (№ 188 (1690)). – С. 1.
30. *Родимцев А.И.* Гвардейцы стояли насмерть. – М.: Издательство ДОСААФ, 1969. – С. 14–16.
31. Піонерія України... – С. 382.
32. *Дудко А.Ф., Любич Л.Г.* Право на бессмертие: документальная повесть. – К., 1988. – С. 30.

Акічев Ш.М. З історії участі конотопчан у громадянській війні в Іспанії

У статті досліджується участь конотопчан у громадянській війні 1936–1939 років у Іспанії. Розказано про зустріч у Конотопі дітей іспанців у серпні 1938 р.

Ключові слова: конотопчани, громадянська війна, Іспанія.

Акічев Ш.М. Из истории участия конотопчан в гражданской войне в Испании

В статье исследуется участие конотопчан в гражданской войне 1936–1939 в Испании. Рассказано о встрече в Конотопе детей испанцев в августе 1938 г.

Ключевые слова: конотопчане, гражданская война, Испания.

Akichev Sh.M. From history of parting of Konotop inhabitants at the Civil War in Spain 1936–1939

The parting of Konotop inhabitants at the Civil War 1936–1939 in Spain is investigated in the article. There are speaking about meeting of Spanish children in Konotop in august in 1938.

Key words: Konotop inhabitants, Civil War, Spain.

ÊÎ ÑÒÁÍ ÊÎ ²ÂÁÍ Ì ÅÒÐÎ ÂË×

(замість некрологу)

24 грудня 2010 р. перестало битися серце Івана Петровича Костенка – кандидата історичних наук, доцента Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, невтомного та ерудованого дослідника, патріота й ентузіаста краєзнавчої справи, принципової і порядної людини.

Іван Петрович Костенко народився 16 грудня 1921 р. у с. Гніденці Лохвинського повіту Полтавської губернії (тепер Варвинський район Чернігівської обл.) у традиційній українській родині, основним заняттям якої було сільське господарство. Селом – уже на пам'яті І.П. Костенка – асфальтовим катком прокотилася колективізація та її лиходій голод. У 1930 р. помер батько дев'ятирічного Іванка – Петро Пилипович, відтак, на ноги ставила сина мати Марія Кирилівна. Сумнозвісне життя й важка жіноча доля були до неї вдячними бодай тим, що поталанило дочекалася сина з війни – вона померла в 1945 р.

Першими “університетами” для сільського хлопчика Іванка стали Гніденська неповна середня школа, яку він закінчив у 1936 р., та Варвинська середня школа, де він навчався протягом 1936–1939 років. Отримавши атестат зрілості, в 1936 р. Іван Петрович був призваний у лави Червоної армії. Здібний від природи й охочий до навчання юнак був направлений до Київського артилерійського училища імені С.М. Кірова, яке закінчив 5 травня 1941 р. Молодий офіцер І.П. Костенко одержав призначення в артилерійський полк м. Броди Львівської обл., де й зустрів початок Великої Вітчизняної війни радянського народу.

З 22 червня 1941 р. до 16 вересня 1943 р. воєнна біографія Івана Петровича була пофронтовому напруженою та драматичною. І водночас, професійно-динамічною й героїчною. Він брав участь у боях проти німецьких загарбників у артилерійських частинах Західного, Донського, Степного, Сталінградського та 2-го Українського фронтів. Автора цих рядків як представника повоєнного покоління вкрай вражає громадянський подвиг Івана Петровича, гідний найвищої поваги: боротьба проти ворога на передових фронтових лініях війни, що зовні виглядає суто статично – як буденний перелік його воєнно-біографічних подій:

- 12.11.1941 р. – 15.05.1942 р. – начальник розвідки дивізіону 875 артилерійського полку 226 стрілецької дивізії;
- 15.05.1942 р. – 26.10.1942 р. – командир батареї 806 артилерійського полку 226 стрілецької дивізії;
- 26.10.1942 р. – 16.09.1943 р. – начальник розвідки 233 артилерійського полку 95 гвардійської дивізії.

16 вересня 1943 р. у кровопролитних боях за визволення м. Полтави І.П. Костенко був важко поранений, лікувався у госпіталі в далекому м. Томську. В 1944 р. з причи-

ни інвалідності його демобілізували з лав Радянської армії. В тому ж році Іван Петрович вступив до ВКП(б).

Війна залишила І.П. Костенку на згадку не тільки жорстке тавро інвалідності, але й заслужені нагороди за героїзм і ратну звитягу, проявлені у боях із загарбниками: орден Червоної Зірки, Вітчизняної Війни II ступеня, медалі “За оборону Сталінграду” та “За перемогу над фашистською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.”, чимало повоєнних ювілейних медалей.

Повернувшись додому, Варвинським військовим комісаріатом І.П. Костенко був призначений військовим керівником Журавської середньої школи. Тут, мабуть, здійснилася й мрія Івана Петровича: працюючи в школі, він одночасно вступив до Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя (НДПІ) на заочне відділення. В 1947 р. він перейшов до стаціонару на III курс історичного відділення, який закінчив у 1949 р.

Здобувши диплом про вищу освіту, молодий спеціаліст у 1949–1952 роках працював учителем історії у Ніжинській жіночій середній школі № 1. Якраз у час його учителювання в Івана Петровича виникає професійний інтерес до краєзнавчо-пошукової роботи. Доказом цього може бути, на наш погляд, унікальний на той час збірник матеріалів “З досвіду роботи Ніжинської середньої школи № 1”, опублікований Київським видавництвом “Радянська школа” у 1954 р. [1]. Погодьтеся, що й сьогодні подібна назва актуальна, а публікація понад 300 сторінок про навчально-виховний досвід лише однієї школи – далека мрія багатьох сучасних середніх загальноосвітніх закладів, і не тільки провінційних на кшталт ніжинських... Зрозуміло, що збірник мав відповідний ідеологічний формат, але його цінність полягала, насамперед, у тому, що всі представлені матеріали були підготовлені безпосередньо учителями ніжинської школи № 1 (лише в анотації скромно зазначено про редакційну допомогу доцента кафедри педагогіки НДПІ з доволі символічним прізвищем – В.І. Помогайба).

У четвертій частині зазначеної праці вміщений розділ “Перші кроки краєзнавчої роботи”, авторства І.П. Костенка. В ньому автор охарактеризував діяльність краєзнавчого гуртка з 22 вихованок. У збірнику збереглося й рідкісне фото одного із засідань цього гуртка під керівництвом самого Івана Петровича. Репрезентовані матеріали, крім захоплення дівчатками історією міста Ніжина різних історичних періодів, віддзеркалюють найбільш важливий принцип роботи молодого вчителя: першорядне ознайомлення й вивчення документів музею та фундаментальної бібліотеки НДПІ [2].

Отже, відкидаючи ідейні штампи та ідеологічні вимоги, на наше переконання, й почав формуватися професійний пошуковий ентузіазм учителя історії І.П. Костенка, його природній патріотичний інтерес до історії Ніжинщини. Вже тоді він учив своїх вихованок серйозному й чесному ставленню до краєзнавчої справи, – насамперед іти за джерелом, яке він ставив понад усе.

У роки роботи в школі у Івана Петровича виявився й сформувався інтерес до наукової діяльності, окреслилася тематика його майбутніх досліджень. Утім, зайнятися копіткою науковою роботою Іван Петрович зміг лише тоді, коли у вересні 1952 р. став викладачем (з 1959 р. – старшим викладачем) кафедри основ марксизму-ленінізму НДПІ (у 1969 р. її було реорганізовано в кафедру історії КПРС і наукового комунізму). Впродовж 1953–1955 років викладач І.П. Костенко успішно склав належні на той час іспити з кандидатського мінімуму: діалектичний та історичний матеріалізм, істо-

рію КПРС, іноземну [німецьку] мову, історію СРСР ХІХ–ХХ ст. Знаменно, що останній екзамен у нього приймала державна комісія у складі відомих українських вчених-істориків проф. В. Голобуцького, кандидатів історичних наук В. Вовка та І. Полякова. Наступною віхою наукового шляху І.П. Костенка стало відрядження в 1964 р. до річної аспірантури при Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка з метою завершення дисертаційного дослідження (спеціальність “Історія КПРС”) під науковим керівництвом професора, д.і.н. М.А. Рубача. 22 листопада 1966 р. на спеціалізованій вченій раді Інституту історії партії при ЦК КПУ відбувся захист дисертації І.П. Костенка на тему “Комуністична партія – організатор і керівник партизансько-повстанського руху проти німецьких окупантів і гетьманщини у 1918 р.”, а 15 березня 1967 р. Іван Петрович отримав диплом кандидата історичних наук. У листопаді 1970 р. дипломований викладач призначається на посаду доцента кафедри історії КПРС і наукового комунізму НДПІ; а ось науково-педагогічне звання доцента отримав згідно постанови ВАК Української РСР за півтора роки – 24 травня 1972 р.

За вказаними академічними подіями біографії викладача ніжинського вищого навчального закладу, зрозуміло, прихована динамічна викладацька діяльність Івана Петровича: навчальні лекції й семінари, отримані відповідними грамоти і подяками за сумлінну працю від адміністрації інституту; створення та керівництво історико-краєзнавчим гуртком студентів, за допомогою якого, наприклад, у 1958 р. було організовано виставку “Революційна Чернігівщина”, що складалася з близько 2300 фотоілюстративних матеріалів. Професійне захоплення краєзнавчою тематикою протягом 50–80-х років плідно репрезентувалося у солідний науковий доробок (понад 60 публікацій). Нарешті, активна праця в Українському товаристві охорони пам’яток історії та культури – його осередку в м. Ніжині (впродовж 1970–1975 років був заступник голови міського товариства).

У 1961 р. в Ніжині відбулася важлива подія. З метою відкриття у місті історико-краєзнавчого музею була створена ініціативна група. Головою групи став директор НДПІ доцент М.І. Повод, а одним з її активних учасників – І.П. Костенко. В гучномовній статті “В Ніжині буде краєзнавчий музей” Іван Петрович у співавторстві з В.С. Шоходьком за-

значали, що 27 березня 1961 р. Ніжинський міський комітет КПУ і виконком Ніжинської міської ради депутатів трудящих ухвалили постанову, за якою передбачалося “відкрити в м. Ніжині історико-краєзнавчий музей на громадських засадах” [3]. Автори зі шпальт газети зверталися до громади міста і району з проханням допомоги створити 12 розділів майбутнього музею: з історії, природних умов, етнографії м. Ніжина; перебування в Ніжині М.В. Гоголя, В.М. Забіли, Є.П. Гребінки, Л.І. Глібова, Т.Г. Шевченка, Ю.Ф. Лисянського, М.К. Заньковецької, О.О. Богомольця й інших; з історії революційних подій на Ніжинщині та періоду Великої Вітчизняної війни тощо. Мова йшла про передання небайдужими, передусім, ніжинцями різноманітних книги, спогадів, документів, поштівок, фотографій, газет тощо. Як бачимо: зовсім скоро сучасний Ніжинський краєзнавчий музей імені Івана Спаського має святкувати п’ятидесятиріччя знаменної події, котра стала історичним імпульсом його заснування і до якої був безпосередньо причетним Іван Петрович Костенко.

Краєзнавчий інтерес, пошуковий хист і науковий талант Івана Петровича формувалися в 1950–1960-х роках. Це був певною мірою своєрідний період відмови від “старого краєзнавства” 1920–1930-х років, появи поняття “історичне краєзнавство” і введення його до структури навчальних дисциплін, виділення із системи краєзнавчих знань окремих галузей – історичної, археологічної, етнографічної, географічної тощо. З іншого боку – цілком зрозуміло, що тогочасні регіональні дискурси з української історії повинні були базуватися на засадах марксистсько-ленінської методології та класовому підході. І від цього нікуди не подінешся.

Перші публікації молодого дослідника І.П. Костенка мабуть ще не виявили його цілісного наукового інтересу й були доволі подійно віддаленими у часі між собою [4]. Однак, поступово пріоритетним сюжетом наукових розвідок Івана Петровича стає революційна доба 1917–1918 років [5]. Його наукові праці фокусувалися на аналізі причин німецької окупації України 1918 р., діяльності уряду гетьмана П.В. Скоропадського, розгортання робітничого та селянського руху проти окупантів і гетьманців на Чернігівщині. Ймовірно, що в процесі дослідження зазначених питань у середині 1960-х років і викристалізувалася тема кандидатської дисертації І.П. Костенка. Загалом, варто наголосити, що саме історичний перебіг революційно-переломних подій 1917–1918 років у Ніжині, на Чернігівщині, в Україні в цілому стане предметом пошукового аналізу й фаворною проблемою для кандидата історичних наук, доцента І.П. Костенка протягом другої половини 1960 – 1970-х років [6].

В історіографічному сенсі навряд чи буде справедливим суцільно характеризувати вказані праці Івана Петровича як такі, що були ним написані за “класичними” канонами радянської історичної науки. Проте зазначимо, що в них не майорить в очах читача від лєнінських цитат і партійноз’їздівських “речёвок”. Також не знайдемо ні надмірно-радикальних висновків, ані докучливих рецептів революційного пізнання краю в інтересах соціалістичного будівництва. На нашу думку, представлена краєзнавча інформація є професійною, науково систематизованою, доволі критичною в оцінках окремих подій. А щодо серії статей Івана Петровича в тогочасній періодиці, присвячених демократичним традиціям ніжинського студентства, то вони методологічно пронизані ліберальним романтизмом, написані в піднесеному стилі й не позбавлені “життєвого подиху” студентської молоді, що актуально сприймається й сьогодні.

В історико-краєзнавчому доробку Івана Петровича Костенка необхідно виокремити ще дві праці, написані у співпраці – “Ніжинщина. Історико-економічний нарис” [8]

і “Срібне” (остання – у фундаментальному багатотомному виданні “Історія міст і сіл Української РСР”) [9]. Обидві були результатом копіткої роботи вченого з архівними матеріалами, статистичними документами, історичними працями, що, в свою чергу, сприяло аналізу економічного розвитку, соціальних і етнокультурних тенденцій історії як Ніжинщини, так і Срібнянщини. Без перебільшення: доцільно констатувати, що І.П. Костенко (разом із Р. Максименком) написали своєрідний літопис м. Срібного від давнього часу, власне – першу “наукову біографію” цього регіону.

З настанням 1990-х років можна лише гадати, бодай міркувати, на предмет символічного збігу на життєвій ниві Івана Петровича Костенка таких доленосних траєкторій, як проголошення незалежної держави України та досягнення мудрого й шанобливого повноліття вченим-істориком, готовим серйозно осмислювати суспільні зміни та особисті перспективи. Після завершення першого за доби незалежності України навчального року (червень 1992 р.) Іван Петрович за власним бажанням написав заяву з проханням звільнити його з посади доцента й призначити на посаду бібліотекаря спочатку II-ї, а невдовзі I-ї категорії. З 1 січня 1999 р. до 30 вересня 2003 р. І.П. Костенко працював завідувачем Музею рідкісної книги ім. Г.П. Васильковського бібліотеки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя. Життєва мудрість, набутий краснзнавчий досвід і високий інтелектуальний рівень, без сумніву, сприяли більш, ніж десятилітній активній науково-пошуковій діяльності Івана Петровича. За посадою, а головне – як зацікавлений автор і рецензент, він брав участь у підготовці до друку таких відомих серед фахівців видань, як “Ніжин і Ніжинщина” (Вип. I), “Треки в Ніжині” (Вип. 1 та 2), “Євреї в Ніжині”; співпрацював із редакціями місцевих газет і журналів; робив ґрунтовні наукові огляди, проводив цікаві, ерудовані екскурсії Музеєм рідкісної книги; невтомно долучався до роботи всеукраїнських і міжнародних конференцій; як і раніше, під час викладання в інституті, надавав постійну допомогу науковій молоді.

Однак, попри все, у даний період улюбленою його справою залишалось історичне краєзнавство, віддзеркалене у різноманітних статтях і публікаціях, що разом становлять понад 40 бібліографічних позицій. Зберігаючи пошуковий, пізнавальний інтерес до своїх “старих”, усталених тем, Іван Петрович по-науковому сміливо кардинально розширив проблемно-дослідницьку проблематику своєї розвідки. У світлі сучасних методологічних вимог нові краснзнавчі розвідки І.П. Костенка тяжіють до індивідуалізуючої, антропологічної історії [10] та культурологічно зорієнтованих напрямів історичної науки [11].

Насамкінець варто згадати декілька особистих вражень від спілкування з Іваном Петровичем Костенком. За нашого першого знайомства, що відбулося у вересні 1982 р., авторові цих рядків він запам’ятовується доброзичливою посмішкою, гарною статуєю та густим каштановим волоссям, аніскільки не посрібленим сивиною. З перших слів розмовляв зі мною простою й по-народному соковитою українською мовою – і так продовжувалося й на заняттях, засіданнях кафедри, офіційних зібраннях, в особистому спілкуванні. З часом, як будь-яка жінка, я по-справжньому оцінила його душевність і м’який гумор, природну інтелігентність й високі моральні чесноти, що неприховано виявлялися у щирих почуттях Івана Петровича до дружини Галини Юрївни та сина Сергія. Незважаючи на інвалідність ще з часу війни, Іван Петрович залишався трудівником, людиною “селянського укладу”: ушкодження правої руки аж ніяк не заважало йому поратися по господарству, відшукувати якісь екзотичні дерева та квіти, із захопленням їх вирощувати. Такі людські якості вдало поєднувалися у цій гарній людині з широкою ерудицією науковця, оригінальним мисленням скрупульозного дослідника.

Спілкуючись з ним упродовж останніх років його трудової діяльності в Ніжині (смерть улюбленої дружини змусила Івана Петровича полишити роботу в Музеї рідкісної книги й переїхати жити до сина в Чернігів), зовсім не відчувалося, що перед тобою була людина солідного 82-річного віку. Почувши щось цікаве, він миттєво запалювався розмовою, променів посмішкою, розквітав думкою. Саме таким палким Краєлюбом і невтомним Краєзнавцем Іван Петрович Костенко залишиться у пам'яті рідних, колег, учнів і друзів.

Джерела та література

1. З досвіду роботи Ніжинської середньої школи № 1 / За ред. Є.Г. Усенко. – К., 1954.
2. Там само. – С. 213, 216–217.
3. *Шоходько В., Костенко І.* В Ніжині буде краєзнавчий музей // Радянський Ніжин. – 1961. – 23 травня.
4. *Костенко І. та ін.* Ніжинська підпільна комсомольська організація в період Великої Вітчизняної війни 1941–1943 рр. // Наукові записки НТШ. – К.; Львів, 1952. – Т. 3; *Костенко І.* По місцях революційних подій 1905–1907 років // Радянський Ніжин. – 1955. – 21 серпня; *Він же.* Все це зроблено руками студентів // Радянський Ніжин. – 1959. – 1 квітня; *Він же.* Участь ніжинців у Полтавській битві (1709) // Радянський Ніжин. – 1959. – 28 червня.
5. *Костенко І.* В Ніжині навесні та влітку 1917 року // Деснянська правда. – 1957. – 24 вересня; *Він же.* Патризанський рух на Чернігівщині в 1918 році проти німецьких окупантів і гетьманщини // Наукові записки НДПШ. – 1957. – Т.10. – Вип.1; *Він же.* Бойовий 1918 // Комсомолец Чернігівщини. – 1961. – 14 серпня; *Він же.* Із історії більшовицького підпілля на Україні в квітні-черні 1918 р. // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1965. – № 10; та інші.
7. *Костенко І.П.* Боротьба більшовиків України по розкладу армії окупантів у 1918 році // Комуністична партія в боротьбі за здійснення ленінського плану соціалістичної революції на Україні. – К., 1967; *Він же.* Боротьба трудящих ся Чернігівщини проти іноземних окупантів і гетьманців улітку 1918 р. (До 50-річчя серпневого повстання) // УІЖ. – 1968. – № 8; *Він же.* Більшовики Чернігівщини в період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни (вересень 1918–1920 рр.) // Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. – К., 1970.
8. *Костенко І.* Революційно-демократичні традиції студентства НДПШ // Радянська освіта. – 1969. – 20 грудня; *Він же.* Революційно-демократичний рух у Ніжинській вищій школі // Під прапором Леніна. – 1970. – 14, 20, 27, 31 січня; 4, 10 лютого; *Він же.* Революційно-демократичний рух у Ніжинському історико-філологічному інституті // Література та культура Полісся (далі – ЛКП). – Вип. 1. – Ніжин, 1990.
9. *Костенко І. та ін.* Ніжинщина. Історико-економічний нарис. – К., 1964.
10. *Костенко І.* Срібнянський район. Срібне // Історія міст і сіл Української РСР. У 26-ти тт. – Т. 26. Чернігівська область. – К., 1972.
11. *Костенко І.П.* Дипломат, літератор, історик К.М. Базілі (1809–1884) // Україна-Греція. Історія та сучасність. – К., 1993; *Він же.* Доцент І.Я. Павловський: життя та доля // ЛКП. – Вип. 4. – Ніжин, 1994; *Він же.* Мусіні-Пушкіні – почесні попечителі Ніжинської вищої школи // Сіверянський літопис. – 1998. – № 4; *Він же.* Гоголь і Бодяньський // ЛКП. – Вип. 12. – Ніжин, 1999; *Він же.* Наш Фукідід (Ісаак Ілліч Ліхтенфельд) // Євреї в Ніжині. – Ніжин, 2001; та інші.
12. *Костенко І.П.* Грецьке братство // Ніжин і Ніжинщина: історико-краєзнавчі матеріали. – Вип. 1. – Ніжин, 1994; *Він же.* Графський парк // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5; *Він же.* Бібліотека Ніжинської Грецької Михайлівської церкви // Греки і Ніжині. – Вип. 1. – Ніжин, 2000; *Він же.* Внутрішній устрій Ніжинського грецького церковного братства за статутом 1697–1699 років // Греки в Ніжині. – Вип. 2. – Ніжин, 2001; та інші.

Євгенія СТРАШКО (Ніжин)

Редакційна колегія збірника наукових праць “Ніжинська старовина” приєднується до всіх сказаних слів жалю й скорботи з приводу передчасної смерті відомого краєзнавця, відомого дослідника ніжинських старожитностей Івана Петровича Костенка й висловлює щирі співчуття його рідним і близьким – усім, хто знав цю чуйну й світлу людину.

А В Т О Р И

- Акічев Шаміль Мулламович** – науковий співробітник Конопотського краєзнавчого музею ім. О.М. Лазаревського (Конотоп)
- Анохіна Наталія Юліївна** – головний спеціаліст відділу нагляду за водними ресурсами Департаменту Росприроднагляду по Північно-Західному округу (Санкт-Петербург, Російська Федерація)
- Вуїч Лада Іванівна** – пенсіонер, учений-філолог (Москва, Російська Федерація)
- Діденко Тетяна Олександрівна** – науковий співробітник відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського (Ніжин)
- Дмитренко Наталія Михайлівна** – науковий співробітник відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського (Ніжин)
- Ємельянов Віктор Миколайович** – завідувач відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського (Ніжин)
- Зозуля Сергій Юрійович** – магістр педагогічної освіти, старший науковий співробітник відділу історичного пам'яткознавства Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПК (Київ-Ніжин)
- Калінін Віталій Олександрович** – завідувач Відділу нумізматики Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, Російська Федерація)
- Кондрашов Віктор Федорович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського (Миколаїв)
- Котляр Микола Федорович** – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник відділу історії середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України (Київ)
- Кулик Валентина Вікторівна** – науковий співробітник відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського (Ніжин)
- Кулик Лариса Юрійівна** – науковий співробітник відділу фондів Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського (Ніжин)
- Лєпєхїна Катерина Віталіївна** – заступник завідувача Відділу нумізматики Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, Російська Федерація)
- Луняк Євген Миколайович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Морозов Олександр Сергійович** – протоієрей, завідувач Музею рідкісної книги Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Морозова Анна Валеріївна** – кандидат історичних наук, головний спеціаліст Державного архіву Чернігівської області (Чернігів)
- Моціяка Петро Петрович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Пономар Ольга Петрівна** – завідувач відділу “Поштова станція” Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського (Ніжин)
- Пушкар Наталія Юхимівна** – головний хранитель Волинського краєзнавчого музею (Луцьк)
- Руденко Лілія Михайлівна** – головний зберігач фондів Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського (Ніжин)
- Ситий Ігор Михайлович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В.Тарновського (Чернігів)
- Скржинська Марина Володимирівна** – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу історії середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України (Київ)
- Страшко Євгенія Матвійівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Фатюк Олексій Миколайович** – завідувач відділу “Природа Приостер'я” Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського (Ніжин)
- Шукіна Євгенія Семенівна** – доктор мистецтвознавства, головний науковий співробітник Відділу нумізматики Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, Російська Федерація)

І Н Ф О Р М А Ц І Я Д Л Я А В Т О Р І В

Редакційна колегія “Ніжинської старовини” запрошує до співпраці дослідників – професійних і аматорів (для публікації в серії “Ніжинознавчі студії”), що вивчають проблеми історії та пам’яткознавства міста Ніжина й Ніжинщини від найдавнішого часу до сьогодення, досліджують біографії визначних і пересічних міщан; відомих діячів, життя чи діяльність яких у будь-якій мірі пов’язане з давнім містом над Остром і його округою. Приймаємо також рецензії на видання, що зачіпають ніжинознавчі проблеми або написані ніжинцями.

Також запрошуємо до співпраці (для публікації в серії “Пам’яткознавство Північного регіону України”) дослідників проблем з історії, теорії та методології пам’яткознавства та пам’яткоохоронної справи Північного етноісторичного регіону України, музезнавства, а також регіональної історії й етнології вказаного регіону (Східне Полісся, Північна Полтавщина, Західна Сіверщина, Стародубщина).

Зважаючи на задекларований науковий характер збірки, при розгляді надісланих матеріалів пріоритет буде надаватися саме науковим розвідкам. **Науково-публіцистичні матеріали як за змістом, так і за оформленням (без посилань у тексті, але обов’язково зі списком використаної літератури після тексту) друкуються в красназвочному розділі**, за винятком окремих випадків, узгоджених із відповідальними секретарями редакційної колегії. Суто публіцистичні або надані без належного наукового оформлення (відомості про автора (авторів), науковий апарат, УДК, анотації, ключові слова) науково-публіцистичні роботи **не розглядатимуться**.

Матеріали мають бути оформлені згідно діючих вимог, затверджених ВАК України до публікацій у фахових виданнях (науковий апарат, структура викладу тощо).

Для публікації матеріалу необхідно надати (поштою або особисто одному з упорядників) його роздрук (бажано) і електронну версію на будь-якому носії (обов’язково) (останню можна надіслати по e-mail на одну з вказаних нижче поштових скриньок із темою “для “Ніжинської старовини”, бажано заархівовану в форматі *.rar [архів, що сам розпаковується, не надсилати!]).

УВАГА! БЕЗ ЕЛЕКТРОННОЇ ВЕРСІЇ МАТЕРІАЛ ДРУКУВАТИСЯ НЕ БУДЕ!

Вимоги до оформлення:

- ✓ виконана в текстовому процесорі Word (версії 7.0–2003) з розширенням *.doc або *.rtf (із розширенням *.docx не надсилати); гарнітура Times New Roman Суг, кегль 14, інтервал 1,5, поля 2,5 см. з усіх боків;
- ✓ обсяг – до 0,75 авт. арк. (30 000 друк. знаків, включаючи пробіли)
- ✓ **посилання ВИКЛЮЧНО ПІСЛЯТЕКСТОВІ** (гарнітура Times New Roman Суг, кегль 10, інтервал 1; індекси посилань у тексті в квадратних дужках звичайними цифрами (напр.: [2], [15] тощо); в посиланнях на архівні документи інформація подається через кому (напр.: ЦДІАК України, ф. Р–2356, оп.4, од. зб. 24556, арк. 35 зв.));
 - * **післятекстові автоматичні посилання (EndNotes) мають переформатовані у звичайний текст!**
- ✓ таблиці та діаграми в тексті матеріалу (або окремим файлом зі вказівкою на місце прив’язки до тексту) шириною не більше 14 см;
- ✓ графіка (ілюстрації, графіки, схеми) окремим файлом кожна; на тому ж або окремому носію; розмірність 200 dpi, формат із розширенням *.TIFF, розмір 10×15 см (де 10 см – базова сторона, інша сторона – за пропорціями);
- ✓ для науково-публіцистичних статей, у яких відсутні посилання, **обов’язково** вказати після тексту список використаної літератури та джерел (із обов’язковою вказівкою загальної кількості сторінок або аркушів джерела) (гарнітура Times New Roman Суг, кегль 12, інтервал 1);

- ✓ *обов'язковою* є наявність наприкінці матеріалу *анотацій і ключових слів* українською, російською й англійською мовами (до 400 друк. знаків кожна, включаючи пробіли; переклад прізвища, ініціалів автора та заголовку назви матеріалу обов'язковий), а також *УДК*, що вказується в лівому верхньому куті на початку матеріалу перед даними про автора;
- ✓ у правому верхньому куті перед заголовком матеріалу вказати прізвище, ім'я (повністю), по-батькові (повністю); наукову ступінь (за наявності), вчене звання (за наявності), посаду і місце роботи (навчання).

Редакційна колегія залишає за собою право на відбір, стилістичне, лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів. Надіслані рукописи не рецензуються і не повертаються.

Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться. За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.

Кожен автор (співавтор) має право на 1 авторський примірник, котрий отримується особисто. Авторський примірник може бути надісланий поштою (бандероллю з наложеним платежем, розмір якого дорівнює сумі вартості поштових витрат [*тільки в межах України, іноземні автори вирішують спосіб отримання авторського примірника окремо за вказаними далі координатами*]).

КОНТАКТНІ КООРДИНАТИ:

Зозуля С.Ю., вул. Об'їжджа, 56, м. Ніжин Чернігівської обл., 16600, Україна
(із поміткою “для збірника наукових праць “Ніжинська старовина”)
тел. +380-68-353-59-57 (моб), +380-44-280-7879 (роб)
тел./факс +380-44-280-6463 (роб)

Морозов О.С., вул. Синяківська, 75В, кв. 9, м. Ніжин Чернігівської обл., 16600, Україна
(із поміткою “для збірника наукових праць “Ніжинська старовина”)
тел. +380-68-814-8455 (моб), +380-46-31-22457 (роб)
e-mail: zp_vydannja@ukr.net, el-havar-din@yandex.ru
petryk2@ukr.net (гостьовий, пароль: petryk2)

ШАНОВНІ КОЛЕГИ!

Повідомляємо, що за розпорядженням Президії Національної Академії наук України № 408 від 15.06.2007 р. в Центрі пам'яткознавства НАН України і УТОПК з 01.09.2008 р. діє аспірантура, де передбачається підготовка спеціалістів із відривом від виробництва та без відриву від виробництва за спеціальністю 26.00.05 – Музезнавство. Пам'яткознавство.

Також повідомляємо, що згідно з рішенням Президії Вищої атестаційної комісії України № 55–06/7 від 08.10.2008 р. при Центрі пам'яткознавства НАН України і УТОПК створено й з 13.10.2008 р. розпочала свою роботу спеціалізована вчена рада К 26.242.01 з правом прийняття до розгляду та проведення захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю: 26.00.05 – Музезнавство. Пам'яткознавство. (Перереєстрована згідно з рішенням Президії Вищої атестаційної комісії України № 999 від 28.12.2010 р.).

Запрошуємо до співпраці.

Довідки за телефоном: +380-44-280-7879
e-mail: m-center@ukr.net

Збірник наукових праць

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

**Збірник регіональної історії
та пам'яткознавства**

(серія: “Ніжинознавчі студії”, № 8)

Випуск 11 (14)

2011 р.

Дизайн обкладинки та макетування: С.Ю. Зозуля
Літературна й наукова редакція: С.Ю. Зозуля, О.С. Морозов
Коректура: О.С. Морозов

Віддруковано з готового оригінал макету замовника
у ТОВ НВП “Ферокол”,
м. Ніжин, пров. Лікарський, 7,
тел./факс: +380(4631)71498, e-mail: olgavlasenko2008@rambler.ru

Підписано до друку 27.01.2011 р.
Формат 70×100/16. Друк офсетний. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Суг. Ум. друк. арк. 15,96.
Обл.-вид. арк. 17,20. Тираж 150 прим.
Зам. № 018.

Н61 Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія “Ніжинознавчі студії”, № 8) / Посохов С.І. (гол. ред.), Коваленко О.Б. (заст. гол. ред.), Титова О.М. (заст. гол. ред.), Бойко О.Д., Верба І.В., Верменич Я.В. та ін. / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК. Вип. 11 (14). – К., 2011. – 194 с.

У одинадцятому випуску збірки наукових праць “Ніжинська старовина” міститься низка ніжинознавчих студій історичного, пам'яткознавчого та краєзнавчого спрямування. Окремий розділ присвячений біографічним дослідженням і спогадам щодо представників ніжинської родини науковців, культурних і громадських діячів Спаських. Уміщені також матеріали до 100-річчя від дня народження Народного художника України С.Ф. Шишка.

Видання розраховане як на фахівців: істориків, археологів, музеєзнавців, мистецтвознавців, пам'яткознавців тощо, так і на широкий загал читачів – усіх, хто цікавиться старожитностями означеного регіону, історією і культурою України в цілому.

УДК 94(477.51)
ББК 63.3(4Укр=Укр.)
Н61

періодичні та продовжувані видання ЦЕНТРУ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА НАН України і УТОПІК

ПРАЦІ ЦЕНТРУ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

Збірник наукових праць з проблем пам'яткознавства та музеєзнавства; охоплює питання теорії, історії, методології пам'яткознавчого досліджу; висвітлює результати новітніх спеціалізованих досліджень; містить хроніку найбільш помітних подій щодо дослідження пам'яток в Україні та за її межами
Фахове видання з історичних наук і мистецтвознавства
Виходить 2 рази на рік (до 2005 р. - 1 раз на рік)
Видається з 1992 р. (з перервою у 1994-2000 роках)

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ

Науковий журнал із проблем історії науки і техніки; провідна тематика - дослідження проблем пам'яток науки і техніки, а також студії з історії науки і техніки; вміщується інформація про спеціалізовані наукові новини
Фахове видання з історичних наук
Виходить 4 рази на рік
Видається з 2007 р.

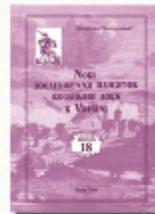
НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

Науковий збірник регіональної історії та пам'яткознавства; містить дослідження з проблем ніжинознавства, а також пам'яткознавства Північного етністоричного регіону України (Північно-Дніпровського Лівобережжя загалом)
Фахове видання з історичних наук
Виходить 2 рази на рік
У межах збірки видаються серії: "Ніжинознавчі студії", "Пам'яткознавство Північного регіону України"
Видається з 2005 р.

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць з проблем історії Сіверського краю, а також із проблем вивчення, збереження й охорони культурної спадщини України, насамперед, у історико-культурних заповідниках
Фахове видання з історичних наук
Виходить 1 на рік
Видається з 2002 р. (до 2009 р. видавався Державним історико-культурним заповідником у м. Глухові під назвою "Історико-культурні надбання Сіверщини в контексті історії України")
Співвидавець: Національний заповідник "Глухів"

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ В УКРАЇНІ

Збірник наукових праць з проблем вивчення, збереження й охорони всіх видів пам'яток, пов'язаних із козацькою добою в Україні, а також тюркологічні дослідження, що стосуються козацької доби в Україні
Виходить 1 на рік
Видається з 1992 р.

ВІДЛУННЯ ВІКІВ

Науково-популярний повнокольоровий ілюстрований журнал з питань охорони і збереження історико-культурної спадщини
Виходить 2 рази на рік (щопівроку)
Видається з 2004 р. (до цього видавався Українським товариством охорони пам'яток історії та культури під назвою "Вісник")
Співвидавець: Українське товариство охорони пам'яток історії та культури

З усіма цими виданнями можна ознайомитися в головних наукових бібліотеках України чи безпосередньо в Центрі пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, адресу якого можна знайти в одному з розділів Українського пам'яткоохоронного ресурсу "Відлуння віків", де можна знайти також стрічку українських і глобальних пам'яткознавчих і пам'яткоохоронних новин, інформацію про нові фахові видання, тексти нормативних і законодавчих актів із охорони історико-культурної спадщини, контактні координати центральних і регіональних органів, що опікуються пам'яткоохоронною роботою в Україні тощо.

Адреса сайту: www.pamjatky.org.ua